

ВЫПУСК №1(57) 2023

қаңтар-ақпан-наурыз, январь-февраль-март

ХАБАРШЫСЫ

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ВЕСТНИК

СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ МАНАША КОЗЫБАЕВА

ISSN 2958-003X (Print)

ISSN 2958-0048 (Online)

Индексі 74935

Индекс 74935

М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СҚУ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
СКУ ИМЕНИ М. КОЗЫБАЕВА

№ 1 (57)
қаңтар - ақпан - наурыз

Петропавл
2023

М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы
Вестник СҚУ имени М. Козыбаева
Bulletin of the M. Kozymbayev NKU

Басылымы I (LVII)
Выпуск I (LVII)
Volume I (LVII)

Жылына 4 рет басылып шығарылады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Бас редактор

Шуланов Ерлан Нұрлыбекұлы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ Басқарма Төрағасы - Ректоры

Редакциялық алқа:

I. Жаратылыстану ғылымдары

Доскенова Бану Бейсеновна, жауапты хатшы, б.ғ.к., аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Пашков Сергей Владимирович, г.ғ.к., математика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Поляков Владилен Васильевич, х.ғ.д., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Макаров Сергей Викторович, ф-м.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей);

Вендт Ян, PhD докторы, профессор, Гданьск университеті (Гданьск, Польша).

II. Ауыл шаруашылығы ғылымдары

Токтар Мұрат, жауапты хатшы, PhD докторы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Шаяхметова Алтын Сейтахметқызы, а/ш.ғ.к., агротехнология факультетінің деканы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Сиволап Виктор Николаевич, а/ш.ғ.д., аға оқытушы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Ташев Александр Николов, PhD докторы, профессор, орман техникалық университеті (София, Болгария);

Го Дунвэй, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Кармело Даци, а/ш.ғ.д., профессор, Палермо университеті (Палермо, Италия);

Хань Цинь Фан, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Шань Вэйсинь, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Джузеппе Ло Папа, Ph. D., Палермо университеті (Палермо, Италия).

III. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар

Ибраева Акмарал Госмановна, жауапты хатшы, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Алессандро Фигус, саяси ғылымдар кандидаты, PhD, профессор, Оңтүстік Лацио Кассино университеті ректорының кеңесшісі (Кассино, Италия);

Даржанова Мунира Шамсутдиновна, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Каспий университеті (Алматы, Қазақстан);

Лыман Игорь Игоревич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Бердянск мемлекеттік педагогикалық университеті (Бердянск, Украина);

Мамедзаде Ильхам Рамиз Оғлу, философия ғылымдарының докторы, профессор, Баку ғылым академиясы (Баку, Әзірбайжан);

Нефас Саулюс, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, Миколас Ромерис университеті (Вильнюс, Литва);

Патласов Олег Юрьевич, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Омбы гуманитарлық академиясы (Омбы, Ресей);

Сандыбаев Жалғас Саудақасулы, философия ғылымдарының докторы, «Нұр Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы, Қазақстан);

Маликов Алексей Витальевич, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

IV. Педагогикалық ғылымдар

Нурпеисова Айгуль Хайртаевна, жауапты хатшы, PhD, «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Добровольская Лиана Валерьевна, PhD, педагогикалық факультеті деканының м. а., М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Аморетти Гуидо, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Генуя университеті (Генуя, Италия);

Мурзалинова Алма Жакимовна, педагогика ғылымдарының докторы, «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Рогова Антонина Викторовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Забайкалье мемлекеттік университеті (Чита, Ресей);

Тагильцева Наталия Григорьевна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Орал мемлекеттік педагогикалық университеті (Екатеринбург, Ресей);

Тастанбекова Қуаныш, PhD, қауымдастырылған профессор, Жапон университеті (Цукуба, Жапония).

V. Техникалық ғылымдар

Демьяненко Александр Валентинович, жауапты хатшы, т.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Ивель Виктор Петрович, т.ғ.д., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Косых Анатолий Владимирович, т.ғ.д., профессор, Омбы мемлекеттік техникалық университеті (Омбы, Ресей);
Попов Андрей Юрьевич, т.ғ.д., профессор, Омбы мемлекеттік техникалық университеті (Омбы, Ресей);
Кошечов Кайрат Темірбаевич, т.ғ.д., профессор, «Азаматтық авиация академиясы» АҚ (Алматы, Қазақстан);
Кузнецова Виктория Николаевна, т.ғ.д., доцент, Сібір мемлекеттік автомобиль-жол академиясы (Омбы, Ресей);
Савостин Алексей Александрович, т.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

VI. Филология ғылымдар

Дроботенко Юлия Борисовна, педагогика ғылымдарының докторы, ОмМПУ шет тілдері кафедрасының профессоры (Омбы, Ресей);
Ержан Петек, PhD, Түркия, Токат Газиосманпаша Университеті (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi);
Кадыров Жанбай Турарович, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Какимова Майра Еренгаиповна, филология ғылымдарының кандидаты, «Неміс-роман филологиясы» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Крылова Людмила Анатольевна, педагогика ғылымдарының докторы, «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының еңбек сіңірген профессоры (профессоры), М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Мухамеджанова Гульмира Тастемировна, PhD, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Сабиева Елена Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, «Орыс тілі және әдебиеті» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Стодден Роберт, Маноадағы Гавайи университетінің профессоры (АҚШ, Гонолулу, Гавай аралдары);
Табаква Зинаида Петровна, филология ғылымдарының докторы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ еңбек сіңірген профессоры;
Таласпаева Жанар Серкешовна, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

Главный редактор:

Шуланов Ерлан Нурлыбекович, Председатель Правления – Ректор СКУ им. М. Козыбаева

Редакционная коллегия:

I. Естественные науки

Доскенова Бану Бейсеновна, ответственный секретарь, к.б.н., старший преподаватель, СКУ им. М. Козыбаева;
Пашков Сергей Владимирович, к.г.н., декан факультета математики и естественных наук, СКУ им. М. Козыбаева;
Поляков Владилен Васильевич, д.х.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева;
Макаров Сергей Викторович, д.ф-м.н., профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, Россия);
Вендт Ян, доктор PhD, профессор, Гданьский университет (Гданьск, Польша).

II. Сельскохозяйственные науки

Токтар Мұрат, ответственный секретарь, доктор PhD, СКУ им. М. Козыбаева;
Шаяхметова Алтын Сейтахметовна, к.с/х.н., декан агротехнологического факультета, СКУ им. М. Козыбаева;
Сиволап Виктор Николаевич, д.с/х.н., старший преподаватель, СКУ им. М. Козыбаева;
Ташев Александр Николов, доктор PhD, профессор, Лесотехнический университет (София, Болгария);
Го Дунвей, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Кармелло Дадди, д.с/х.н., профессор, Университет Палермо (Палермо, Италия);
Хан Цинфан, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Шань Вейсин, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Джозеппе Ло Папа, доктор PhD, Университет Палермо (Палермо, Италия).

III. Социально-гуманитарные науки

Ибраева Акмарал Госмановна, ответственный секретарь, доктор исторических наук, профессор кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины», СКУ им. М. Козыбаева;
Алессандро Фигус, кандидат политических наук, PhD, профессор, советник ректора университета Кассино Южного Лацио (Кассино, Италия);
Даржанова Мунира Шамсутдиновна, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет (Алматы, Казахстан);
Лыман Игорь Игоревич, доктор исторических наук, профессор, Бердянский государственный педагогический университет (Бердянск, Украина);
Мамедзаде Ильхам Рамиз Оглу, доктор философских наук, профессор, Академия наук Баку (Баку, Азербайджан);
Нефас Саулос, доктор социологических наук, профессор, университет им. Миколаса Ромериса (Вильнюс, Литва);
Патласов Олег Юрьевич, доктор экономических наук, профессор, Омская гуманитарная академия (Омск, Россия);
Сандыбаев Жалғас Саудақасұлы, доктор философских наук, Египетский университет исламской культуры «Нур Мубарак» (Алматы, Казахстан);
Маликов Алексей Витальевич, старший преподаватель кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины», СКУ им. М. Козыбаева.

IV. Педагогические науки

Нурпеисова Айгуль Хайраевна, ответственный секретарь, PhD, старший преподаватель кафедры «Педагогика и психология», СКУ им. М. Козыбаева;
Добровольская Лиана Валерьевна, PhD, и.о. декана педагогического факультета, СКУ им. М. Козыбаева;
Амореги Гуидо, доктор педагогических наук, профессор, Университет Генуи (Генуя, Италия);
Мурзалинова Алма Жакимовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогика и психология», СКУ им. М. Козыбаева;
Рогова Антонина Викторовна, доктор педагогических наук, профессор, Забайкальский государственный университет (Чита, Россия);

Тагильцева Наталия Григорьевна, доктор педагогических наук, профессор, Уральский государственный педагогический университет (Екатеринбург, Россия);
Тастанбекова Куаныш, PhD, ассоциированный профессор, Японский университет (Цукуба, Япония).

V. Технические науки

Демьяненко Александр Валентинович, ответственный секретарь, к.т.н., доцент, СКУ им. М. Козыбаева;
Ивель Виктор Петрович, д.т.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева;
Косых Анатолий Владимирович, д.т.н., профессор, Омский государственный технический университет (Омск, Россия);
Попов Андрей Юрьевич, д.т.н., профессор, Омский государственный технический университет (Омск, Россия);
Кошеков Кайрат Темирбаевич, д.т.н., профессор, АО «Академия гражданской авиации» (Алматы, Казахстан);
Кузнецова Виктория Николаевна, д.т.н., доцент, Сибирская государственная автомобильно-дорожная академия (Омск, Россия);
Савостин Алексей Александрович, к.т.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева.

VI. Филологические науки

Дроботенко Юлия Борисовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков (межфак) ОмГПУ (Омск, Россия);
Ержан Петек, PhD, Турция, Университет Токат Газисманпаша (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi);
Кадыров Жанбай Турарович, кандидат филологических наук, профессор кафедры «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;
Какимова Майра Еренгаиповна, кандидат филологических наук, доцент кафедры «Германо-романская филология», СКУ им. М. Козыбаева;
Крылова Людмила Анатольевна, доктор педагогических наук, заслуженный профессор (профессор) кафедры «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;
Мухамеджанова Гульмира Тастемировна, PhD, доцент кафедры «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;
Сабиева Елена Викторовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;
Стодден Роберт, профессор Гавайского университета в Маноа (США, Гонолулу, Гавайские острова);
Табакова Зинаида Петровна, доктор филологических наук, заслуженный профессор «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;
Таласпаева Жанар Серкешовна, кандидат филологических наук, профессор «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева.

Editor-in-Chief:

Yerlan Shulanov, Chairman of the Management Board - Rector of M. Kozybayev NKU

Editorial Board:

I. Natural Sciences

Banu Doskenova, Executive Secretary, Candidate of Biological Sciences, Senior lecturer, M. Kozybayev NKU;
Sergey Pashkov, Candidate of Geographical Sciences, Dean of the Faculty of Mathematics and Natural Sciences, M. Kozybaev NKU;
Vladilen V. Polyakov, Doctor of Chemical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU;
Sergey Makarov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russia);
Wendt Jan, PhD, Professor, University of Gdansk (Gdansk, Poland).

II. Agricultural Sciences

Toktar Murat, Executive Secretary, PhD Doctor, M. Kozybayev NKU;
Altyn Shayakhmetova, Candidate of Agricultural Sciences, Dean of the Faculty of Agrotechnology, M. Kozybaev NKU;
Viktor Sivolap, Doctor of Agricultural Sciences, Senior lecturer, M. Kozybaev NKU;
Alexander Tashev, PhD, Professor, Forestry Engineering University (Sofia, Bulgaria);
Guo Dongwei, PhD, Northwestern University (Yangling, China);
Carmello Dazzi, PhD, Professor, University of Palermo (Palermo, Italy);
Han Qingfang, PhD, Northwestern University (Yangling, China);
Shan Weixin, PhD, Northwestern University (Yangling, China);
Joseppe Lo Papa, PhD, University of Palermo (Palermo, Italy).

III. Social and humanitarian sciences

Akmaral Gosmanovna Ibrayeva, Executive Secretary, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, M. Kozybaev NKU;
Alessandro Figus, Candidate of Political Sciences, PhD, Professor, Advisor to the Rector of the University of Cassino South Lazio (Cassino, Italy);
Darzhanova Munira Shamsutdinovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Caspian University (Almaty, Kazakhstan);
Lyman Igor Igorevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Berdyansk State Pedagogical University (Berdyansk, Ukraine);
Mammadzade Ilham Ramiz Oglu, Doctor of Philosophy, Professor, Baku Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan);
Nefas Saulius, Doctor of Sociology, Professor, University. Mykolas Romeris (Vilnius, Lithuania);
Oleg Yurievich Patlasov, Doctor of Economics, Professor, Omsk Humanitarian Academy (Omsk, Russia);
Sandybayev Zhalgas Saudakasuly, Doctor of Philosophy, Egyptian University of Islamic Culture "Nur Mubarak" (Almaty, Kazakhstan);
Malikov Aleksey Vitalievich, senior lecturer of the department "History of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines", M. Kozybaev NKU.

IV. Pedagogical Sciences

Nurpeisova Aigul Khairtaevna, Executive Secretary, PhD, Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology, M. Kozybaev NKU;

Dobrovolskaya Liana Valerievna, PhD, acting Dean of the Faculty of Education, M. Kozybaev NKU;
Amoretti Guido, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, University of Genoa (Genoa, Italy);
Alma Zhakimovna Murzalinova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Pedagogy and Psychology Department, M. Kozybaev NKU;
Rogova Antonina Viktorovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Transbaikal State University (Chita, Russia);
Tagiltseva Natalia Grigoryevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ural State Pedagogical University (Yekaterinburg, Russia);
Tastanbekova Kuanysh, PhD, Associate Professor, University of Japan (Tsukuba, Japan).

V. Technical Sciences

Alexander Demyanenko, Executive Secretary, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, M. Kozybaev NKU;
Viktor Ivel, Doctor of Technical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU;
Anatoly Kosykh, Doctor of Technical Sciences, Professor, Omsk State Technical University (Omsk, Russia);
Andrey Popov, Doctor of Technical Sciences, Professor, Omsk State Technical University (Omsk, Russia);
Kairat Koshekov, Doctor of Technical Sciences, Professor, JSC "Academy of Civil Aviation" (Almaty, Kazakhstan);
Kuznetsova Victoria, Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, Siberian State Automobile and Road Academy (Omsk, Russia);
Alexey Savostin, Candidate of Technical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU.

VI. Philological Sciences

Drobotenko Yulia Borisovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Foreign Languages (Interfaculty) of OmSPU (Omsk, Russia);
Yerzhan Petek, PhD, Turkey, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi University;
Kadyrov Zhanbai Turarovich, candidate of philological sciences, professor of the department "Kazakh language and literature", M. Kozybaev NKU;
Kakimova Mayra Erengaipovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of German-Romance Philology, M. Kozybaev NKU;
Krylova Lyudmila Anatolyevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Honored Professor (Professor) of the Department of Russian Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Mukhamedzhanova Gulmira Tastemirovna, PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Sabieva Elena Viktorovna, candidate of philological sciences, associate professor of the department "Russian language and literature", M. Kozybaev NKU;
Robert Stodden, Professor at the University of Hawaii at Manoa (USA, Honolulu, Hawaiian Islands);
Tabakova Zinaida Petrovna, Doctor of Philology, Honored Professor of Russian Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Talaspayeva Zhanar Serkeshovna, candidate of philological sciences, professor of "Kazakh language and literature", M. Kozybaev NKU.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің Хабаршысы / Вестник Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева.

Шығарылым № 1 (57). – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚУ, 2023. – 168 б. / Выпуск № 1 (57). – Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, 2023. – 168 с.

Журнал РҒНИ (eLIBRARY) деректер базасына енгізілген / Журнал включен в базу данных РИНЦ (eLIBRARY).

ISSN 2958-003X (Print)

ISSN 2958-0048 (Online)

© М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
2023 ж., Петропавл қ.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ / NATURAL SCIENCES

Kozhakhmet M.Zh., Alzhanov A.K. Maintaining the needs of citizens in smart city.....	8
Makhat A.B., Alzhanov A.K. “Internet of things” for the development of a smart city.....	14

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ / PEDAGOGICAL SCIENCES

Алимов Ф.Ш., Фахрутдинова Р.А. Технологический подход в обучении иностранному языку в условиях цифровизации.....	19
Syrymbetova D.S., Umurzakova T.E., Zhussupova A.R. Description and implementation of the program for the competence formation in professional communication of undergraduate students.....	24
Shtro O.G., Bubnova N.V., Sautbaeva A.K. Useful experience of online learning.....	29

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

Artykbayeva A.Zh. Impact of sexual violence on mental health of women: a qualitative systematic review.....	34
Бекмагамбетов С.Б. Производственная деятельность кожевенного комбината им. Ф.З. Дзержинского в Костанае в 1941-1943 годы.....	47
Жубандыков К.С. Әлеуметтік медиа және балалар: кибербуллинг, оның салдары мен әсері.....	52
Оспанова И.В., Котова Ю.С. Средства репрезентации эмотивов страха в произведениях А.П. Чехова.....	57
Шайкин Д.Н., Манкошева Ж.К. Анализ гендерной политики в современном мире.....	64

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ / AGRICULTURAL SCIENCES

Конкарова М.Б., Байсеит Г.А. Қытай және отандық селекция сорттарын экологиялық сынау.....	69
Хасенова А.К., Қуантқан Б. Қалдықтардан байлыққа: өндіріс және тұтыну қалдықтарын қайта өңдеуді жетілдіру саласындағы халықаралық тәжірибе.....	74

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ / TECHNICAL SCIENCES

Байгужина Г.Н., Сагатбекова А.Б. Основные показатели обеспечения качества перевозки грузов автомобильным транспортом.....	81
Жаналинов Б.Н., Асанова Г.Д., Асанова Т.Д. Қазақстанның машина жасау саласының дамуы.....	87

Калдыбеков Г. К., Хаймулдинова А.К., Абилямажинова А.С. Көп мақсатты станоктарда өңдеу дәлдігін эксперименттік зерттеу.....	94
Карманов А.А., Савостин А.А. Технология LoRa как средство цифровой радиотелеметрии для IoT устройств.....	100
Коркин А.В., Куликов В.П. Lowcode реализация автоматической сборки методических страниц преподавателей на основе рекомендаций ChatGPT.....	107
Кудряков Р.О., Латыпов С.И. Приборы учёта электроэнергии. Автоматизация и механизация производства.....	113
Романов А.Б., Хаймулдинова А.К., Жумекенова З.Ж., Кельдегулова А.Т. Бояу жабынын қолданудың заманауи әдістері.....	117
Штейванд Ж.Е., Кашевкин А.А. Гидроэнергетический потенциал реки Есиль на территории города Петропавловск.....	122

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ / PHILOLOGICAL SCIENCES

Есматова М.Т., Айткенова Ж.Т. Перифраздардың көркем шығармадағы қолданысы.....	129
Жуанышпаева С.Ж., Мұхамеджанова Г.Т., Бейсенбаева А.С., Баекина Н.М. Атаулар мен жалқы есімдердің номинативтік-фондық ерекшеліктері.....	137
Кокбас Ж., Алимбаев А. Е. Есләм Зікібаевтың әдеби мұрасы.....	145
Кулибекова Ж.С. Мағжан тұлғасы жерлес ақындар шығармашылығында.....	152
Starkova A.V. K. Chopin as a pioneer of feminist literature.....	160
Редакционная политика	166

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ /
NATURAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-8-13

UDC 338:004

IRSTI 06.54.51

MAINTAINING THE NEEDS OF CITIZENS IN SMART CITY

Kozhakhmet M.Zh.^{1*}, Alzhanov A.K.²

**Non-profit limited company "Eurasian National University named after L.N. Gumilyov",
Almaty, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: kozhakhmet.meruert@nisa.edu.kz*

Abstract

A smart city is a municipality that uses technology and data to improve the quality of life for its citizens. Sustaining the needs of citizens in a smart city includes identifying and addressing specific community needs and concerns such as transportation, energy, public safety, and environmental sustainability. This may include the introduction of smart infrastructure and services such as smart traffic lights and air quality sensors, as well as citizen engagement through digital platforms and citizen engagement initiatives. In this article, we will look at what defines a smart city and what infrastructure services must be provided in order to comply with the principles of a smart city.

Key words: Smart City, Smart city, innovative breakthrough, digital economy, IT solutions, services.

SMART CITY ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Қожахмет М.Ж.^{1*}, Альжанов А.К.²

**КЕАҚ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Алматы,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: kozhakhmet.meruert@nisa.edu.kz*

Аңдатпа

Ақылды қала - бұл өз азаматтарының өмір сапасын жақсарту үшін технологиялар мен деректерді пайдаланатын муниципалитет. Ақылды қаладағы азаматтардың қажеттіліктерін қамтамасыз ету көлік, энергия, қоғамдық қауіпсіздік және экологиялық тұрақтылық сияқты қоғамдастықтың нақты қажеттіліктері мен мәселелерін анықтауды және шешуді қамтиды. Бұған смарт бағдарламалар мен ауа сапасының сенсорлары сияқты смарт инфрақұрылым мен қызметтерді енгізу, сондай-ақ цифрлық платформалар арқылы азаматтарды тарту және азаматтарды тарту бастамалары кіруі мүмкін. Бұл мақалада ақылды қаланы негіз анықтайтынын және ақылды қала қағидаттарына сәйкес болу үшін қандай инфрақұрылымдық қызметтерді көрсету керектігі қаралыстыратын болады.

Түйін сөздер: Smart City, Smart city, инновациялық серпіліс, цифрлық экономика, IT шешімдер, қызметтер.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОТРЕБНОСТЕЙ ГОРОЖАН В SMART CITY

Қожахмет М.Ж.^{1*}, Альжанов А.К.²

**НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева», Астана,
Республика Казахстан*

**E-mail: kozhakhmet.meruert@nisa.edu.kz*

Аннотация

Умный город — это муниципалитет, который использует технологии и данные для улучшения качества жизни своих граждан. Поддержание потребностей граждан в умном городе включает в себя выявление и удовлетворение конкретных потребностей и проблем сообщества, таких как транспорт, энергетика, общественная безопасность и экологическая устойчивость. Это может включать внедрение интеллектуальной инфраструктуры и услуг, таких как интеллектуальные светофоры и датчики качества воздуха, а также взаимодействие с гражданами через цифровые платформы и инициативы по вовлечению граждан. В данной статье мы рассмотрим что определяет умный город и какие инфраструктурные услуги должны быть предоставлены что бы соответствовать принципам умного города.

Ключевые слова: Умный город, Умный город, инновационный прорыв, цифровая экономика, ИТ-решения, услуги.

Introduction

A smart city is a municipality that leverages technology and data to improve the quality of life for its citizens. Smart cities aim to address the challenges of urbanization, such as traffic congestion, air pollution, and inadequate public services, by using data and technology to optimize the performance of the city's infrastructure and services.

One key aspect of smart cities is the use of smart infrastructure, such as smart traffic lights, which can adjust their timing based on real-time traffic data, and air quality sensors, which can provide detailed information about the air quality in different parts of the city. This type of infrastructure allows cities to gather data in real-time, which can be used to improve the performance of the city's services, such as public transportation, traffic management, and waste management.

Another key aspect of smart cities is the use of digital platforms and citizen engagement initiatives. These tools allow cities to engage with citizens and gather their input on a variety of issues, such as transportation planning, public services, and environmental sustainability. This type of engagement allows cities to better understand the needs and concerns of their citizens, which can inform decision-making and improve the performance of the city's services.

In addition, smart cities also focus on sustainability, by implementing measures such as energy-efficient buildings, renewable energy sources, and reducing carbon emissions. Smart cities also aim to provide access to green spaces and promote healthy lifestyles for citizens.

The success of smart city projects is also highly dependent on human activity. No matter how much data is generated by IoT technologies, solving urban problems depends on good governance, long-term investment and human participation. The resulting data is of no value on its own if it is not processed efficiently. If smart solutions reveal a pothole in the road, then in any case, the participation of people is required to repair the pothole.

Smart city projects should help solve the transport problems of large cities. Digitization, new technologies and big data have the potential to change the way traffic and parking in cities are organized and managed, while creating new business opportunities.

The UN estimates that 60% of the world's population will live in cities by 2030, making it critical to address the issue of sustainable transport systems. City authorities and city planners face the difficult task of managing a growing urban population and implementing efficient

transport systems while reducing air and noise pollution. Future social welfare depends on balancing the needs of growth, development, mobility and well-being with a sustainable future for the planet [1].

Creating a smart city requires a collaborative effort between government, private sector, and citizens. Governments play a crucial role in creating the necessary infrastructure and providing the necessary funding for smart city initiatives. The private sector is responsible for developing and implementing the technology and services needed to make cities smart. And citizens play an important role by providing feedback and input, and adopting smart city technologies and services.

To successfully implement smart city initiatives, it is important to have a clear vision and strategy for the city's development, and to involve all stakeholders in the planning and implementation process. It is also important to consider the specific needs and characteristics of the city and its citizens, as well as the available resources and technology.

Overall, smart cities have the potential to improve the quality of life for citizens, by addressing the challenges of urbanization and promoting sustainable development. By leveraging technology and data, smart cities can optimize the performance of their infrastructure and services, engage citizens in decision-making, and promote sustainability. However, successfully creating and maintaining a smart city requires a collaborative effort between government, private sector, and citizens, and a clear vision and strategy.

Material and methods

The goal of the research "Maintaining the needs of citizens in Smart City" is to identify and address the specific needs and concerns of the community in order to improve the quality of life for citizens in a smart city. This may involve implementing smart infrastructure and services, such as smart traffic lights and air quality sensors, as well as engaging with citizens through digital platforms and citizen engagement initiatives. The research may also aim to evaluate the effectiveness of different strategies and approaches for maintaining the needs of citizens in a smart city, and identify best practices for future implementation. Ultimately, the goal is to improve the performance of the city's services and infrastructure, to make the city more livable and sustainable for its citizens.

Result and discussion

The volume of the global smart city market in 2020 will be \$124 billion, which is 18.9% more than in 2019. Such data indicates the readiness of many governments to invest in smart city technologies.

Many cities around the world are already collecting large amounts of data using IoT sensors placed in urban environments to monitor traffic, noise levels, air pollution and various emissions. The data obtained are actively used by the city authorities to improve the quality of life of urban residents.

The field of smart cities includes artificial intelligence (AI), self-driving cars, smart street lighting and smart parking infrastructure. Smart city projects are primarily aimed at solving fundamental problems for cities: reducing costs, ensuring economic growth and sustainability, while improving the quality of services and the life of citizens [2].

The results and discussion of a research about "Maintaining the needs of citizens in Smart City" would depend on the specific research methods and data collected. However, some possible results and discussions that may be included are:

Identifying the key needs and concerns of citizens in the smart city: The research may have collected data through surveys, interviews, or focus groups to understand the specific needs and concerns of citizens in the smart city. For example, the research may have found that

citizens are particularly concerned about traffic congestion and air pollution, and that they would like to see more green spaces and bike lanes in the city.

Evaluating the effectiveness of different smart infrastructure and services: The research may have analyzed data from smart traffic lights, air quality sensors, and other smart infrastructure and services to evaluate their effectiveness in addressing the needs of citizens. For example, the research may have found that smart traffic lights have reduced traffic congestion, and that air quality sensors have provided valuable information about the air quality in different parts of the city.

Assessing the impact of citizen engagement initiatives: The research may have analyzed data from digital platforms and citizen engagement initiatives to assess their impact on addressing the needs of citizens. For example, the research may have found that citizen engagement initiatives have improved the quality of transportation planning, and that digital platforms have allowed for more effective communication between citizens and the city government.

Identifying best practices and recommendations: Based on the results and analysis, the research may have identified best practices and recommendations for maintaining the needs of citizens in a smart city. For example, the research may have recommended that the city government should continue to invest in smart infrastructure and services, and that digital platforms and citizen engagement initiatives should be used more extensively to improve communication and engagement with citizens [3].

A Smart City is an urban area that uses technology and data to improve the quality of life for its citizens. One of the key aspects of a Smart City is ensuring that the needs of citizens are met. This includes providing access to essential services such as healthcare, education, and transportation, as well as addressing issues related to safety, the environment, and social inclusion.

Research has shown that the implementation of Smart City initiatives can have a positive impact on meeting the needs of citizens. For example, the use of smart transportation systems can improve the efficiency and accessibility of public transportation, making it easier for citizens to get to work, school, and other essential services. Smart healthcare systems can also improve access to healthcare by connecting citizens with medical professionals and providing remote monitoring and diagnostic services.

Additionally, Smart City initiatives can help to improve the environment by reducing air pollution, conserving energy, and promoting sustainable practices. For example, the use of smart lighting systems can reduce energy consumption, while the use of electric vehicles can help to reduce emissions. Smart City initiatives can also promote social inclusion by providing access to information and services for disadvantaged communities and addressing issues related to poverty and inequality.

Smart Population System. It is characterized by active use of the Internet, constant access to information about the labor market. Possibility of using electronic cards.

Smart city and environment concept. Includes a system check for eco-security. Elimination of problems of illegal waste disposal by the population and administration.

Smart technologies. They differ in access to free Wi-Fi, including connection in public transport. Established networks with broadband access.

An innovative and unique system is located in the settlement of Masdar, in the United Arab Emirates. The final launch of the project is scheduled for 2030, however, the first new buildings and important urban infrastructure appeared in 2018. The number of inhabitants that first populated the city was about 7 thousand [4].

However, it is important to note that the success of Smart City initiatives depends on a number of factors, including the availability of funding, the quality of infrastructure, and the willingness of citizens to adopt new technologies. Additionally, there are concerns about privacy and security, as well as the potential for technology to exacerbate existing social and economic inequalities.

In order to ensure that the needs of citizens are met in a Smart City, it is important to involve citizens in the planning and implementation of initiatives. This can be done through public consultations and community engagement, as well as through the use of citizen-generated data and feedback. Additionally, it is important to ensure that Smart City initiatives are inclusive and equitable, and that they take into account the needs and concerns of disadvantaged and marginalized communities [5].

Conclusion

In conclusion, research has shown that Smart City initiatives can have a positive impact on meeting the needs of citizens. However, it is important to ensure that these initiatives are inclusive and equitable, and that they take into account the needs and concerns of all citizens. Additionally, involving citizens in the planning and implementation of Smart City initiatives can help to ensure that the needs of citizens are met in a sustainable and effective manner.

To date, the "smart home" is one of the cutting-edge achievements in technology. Such a house performs not only functional tasks of management, control, security and energy saving, but also emotional and psychological ones, bringing a person and his home closer together. A smart home ensures the adaptability of an individual dwelling to the changing needs of the inhabitants, as well as to the cyclical rhythms of seasonal fluctuations, to climate change. The residential building is increasingly acquiring the properties of dynamic adaptation.

There is no single system for data collection and analysis in the world. Information is collected by too heterogeneous devices - navigators, smartphones, search engines. And more often than not, a huge layer of data simply lies dead weight - because it is not clear how to apply it and synchronize it within the framework of working with one platform.

The next reason is the lack of necessary capacities. The development of "smart cities" requires considerable costs and the use of modern equipment, and the latest servers are needed to store big data. However, all these issues are solvable. In the near future, smart cities will become commonplace.

Where a sustainable habit of using digitized services is formed, citizens learn to allocate their time more productively, set more conscious priorities; they have increased responsibility for their daily choices in favor of smart solutions. That is, they become smart residents of a "smart city" [6].

Implementing digital solutions at the metropolitan level requires strategic vision and consistency on the part of municipalities. However, all stakeholders are responsible for the success of the process: from mayors, experts and IT developers to the citizens themselves.

References:

1. Умный дом: [Электронный ресурс]. URL: <http://www.lookatme.ru/flow/posts/architecture-radar/104567-umnyy-dom-> 2010-09-02 (Дата обращения: 20.05.2015). Сетевое издание Совета ректоров вузов Большого Алтая «Наука и образование Большого Алтая», выпуск 2, 2015, страница 59 из 153.
2. <https://kioskssoft.ru/news/2020/03/03/tehnologii-umnogo-goroda-reshat-problemy-razvitiya-krupnyh-gorodov-93614>.

3. Кадырова Л.Ш. «Умный дом»: идеология или технология». Международный научно-исследовательский журнал, 2013: [Электронный ресурс] URL:<http://research-journal.org/arch/umnyi-dom-ideologiya-ili-technologiya/>.
4. <https://www.intelvision.ru/blog/what-is-smartcity>.
5. <https://standard.kz/ru/post/kak-v-kazaxstane-vnedryavut-koncepciju-smart-city> Saprykin N.A. Fundamentals of dynamic formation in architecture. - М.: "Architecture-S", 2005. - 312 p.
6. <https://mail.google.com/mail/u/0/#sent/FFNDWMOPDvWzcHJHqINzMclqspXNwXGh?projector=1&messagePartId=0.1>.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-14-18

UDC 330.341.1

IRSTI 06.54.31

“INTERNET OF THINGS” FOR THE DEVELOPMENT OF A SMART CITY

Makhat A.B.^{1*}, Alzhanov A.K.²

**Non-profit limited company “Eurasian National University named after L.N. Gumilyov”,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: mahatova.alua@mail.ru*

Abstract

The development of smart cities is a rapidly growing trend, with the Internet of Things (IoT) technology playing a critical role in their implementation. IoT devices, such as sensors and communication networks, allow for the real-time monitoring and analysis of data, which can be used to optimize city services, promote sustainability, and improve public safety. The material and methods used for the development of a smart city using IoT technology, such as planning and design, installation and configuration, data collection and analysis, and maintenance and support, are critical to ensuring the success of the project. By implementing IoT technology, a smart city can be created that is optimized for the needs of its residents and can significantly improve the quality of life in the city. However, challenges such as data security and privacy must also be addressed in the development of smart cities. As such, further research and innovation in the field of IoT and smart cities will be critical for their continued success and advancement.

Key words: Smart City, Smart city, innovative breakthrough, Iot, IT solutions, services.

АҚЫЛДЫ ҚАЛАНЫ ДАМУҒА ҮШІН АРНАЛҒАН ІОТ

Махат А.Б.^{1*}, Альжанов А.К.²

**КЕАҚ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Алматы,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: mahatova.alua@mail.ru*

Аңдатпа

«Ақылды қалаларды» дамыту - бұл тез дамып келе жатқан үрдіс, оларды жүзеге асыруда Заттар интернеті (IoT) технологиясы шешуші рөл атқарады. Сенсорлар мен байланыс желілері сияқты IoT құрылғылары қалалық қызметтерді оңтайландыру, тұрақты дамуға ықпал ету және қоғамдық қауіпсіздікті арттыру үшін пайдалануға болатын нақты уақыттағы деректерді бақылауға және талдауға мүмкіндік береді. Жоспарлау және жобалау, орнату және конфигурациялау, деректерді жинау және талдау, техникалық қызмет көрсету және қолдау сияқты IoT технологиясын қолдана отырып, «Ақылды қаланы» құру үшін қолданылатын материалдар мен әдістер жобаның сәтті болуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды. IoT технологиясын енгізу арқылы оның тұрғындарының қажеттіліктері үшін оңтайландырылған және қаладағы өмір сапасын едәуір жақсартатын ақылды қала құруға болады. Дегенмен, «ақылды қалаларды» жобалау кезінде деректер қауіпсіздігі және құпиялық сияқты мәселелерді де ескеру қажет. Осылайша, Заттар интернеті мен «ақылды қалалар» саласындағы қосымша зерттеулер мен инновациялар олардың одан әрі табысы мен алға жылжуы үшін өте маңызды болады.

Түйін сөздер: Smart City, Smart city, инновациялық серпіліс, Iot, IT шешімдер, қызметтер.

«ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ» ДЛЯ РАЗВИТИЯ УМНОГО ГОРОДА

Махат А.Б.^{1*}, Альжанов А.К.²

**НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева», Астана,
Республика Казахстан*

**E-mail: mahatova.alua@mail.ru*

Аннотация

Развитие «умных городов» - это быстро растущая тенденция, при этом технология Интернета вещей (IoT) играет решающую роль в их внедрении. Устройства интернета вещей, такие как датчики и коммуникационные сети, позволяют осуществлять мониторинг и анализ данных в режиме реального времени, которые могут быть использованы для оптимизации городских служб, содействия устойчивому развитию и повышения общественной безопасности. Материалы и методы, используемые для создания «умного города» с использованием технологии Интернета Вещей, такие как планирование и проектирование, установка и конфигурирование, сбор и анализ данных, а также техническое обслуживание и поддержка, имеют решающее значение для обеспечения успеха проекта. Внедряя технологию Интернета вещей, можно создать умный город, который оптимизирован для нужд его жителей и может значительно улучшить качество жизни в городе. Однако при разработке «умных городов» также необходимо учитывать такие проблемы, как безопасность данных и конфиденциальность. Таким образом, дальнейшие исследования и инновации в области Интернета Вещей и «умных городов» будут иметь решающее значение для их дальнейшего успеха и продвижения.

Ключевые слова: Умный Город, Умный город, инновационный прорыв, IoT, ИТ-решения, услуги.

Introduction

Smart cities are becoming increasingly popular as the world becomes more connected and technologically advanced. These cities utilize Internet of Things (IoT) technology to enhance urban services and improve the quality of life for residents. By leveraging IoT technology, smart cities can improve safety, sustainability, and efficiency. The IoT is a network of physical devices that are embedded with sensors, software, and other technologies that allow them to connect and exchange data. This network of devices creates a system of connected devices that can be controlled remotely, and provides real-time data and information. This technology has many applications in a smart city, including traffic management, waste management, and energy usage optimization. Smart cities use IoT to connect and control devices that are installed throughout the city. These devices can include everything from traffic sensors to water usage meters. By monitoring these devices in real-time, the city can identify patterns and make informed decisions about how to optimize services. For example, traffic sensors can be used to monitor traffic flow and adjust traffic lights in real-time to reduce congestion.

Waste management sensors can be used to monitor the fill level of trash bins, and optimize the routes taken by garbage trucks. One of the key benefits of smart cities is that they can improve safety. IoT devices can be used to monitor public spaces and provide alerts if there are safety concerns. For example, cameras can be used to monitor pedestrian crossings and detect when someone is crossing the street when they shouldn't be. This information can then be used to alert drivers and pedestrians of the danger. Another benefit of smart cities is that they can improve sustainability. IoT devices can be used to monitor energy usage, and identify areas where energy can be saved. For example, smart lighting systems can be used to adjust the brightness of streetlights based on the time of day and the amount of natural light available. This can help reduce energy consumption and lower costs. In addition to these benefits, smart cities can also improve efficiency.

IoT devices can be used to automate many processes that are currently done manually. For example, automated water usage meters can help identify leaks and other issues, reducing water waste and lowering costs. Automated trash bins can also be used to optimize waste management, reducing the time and resources needed to collect and dispose of garbage. The Internet of Things (IoT) is a rapidly growing technology that is transforming the way we live and work. One of the most exciting developments in IoT is the creation of smart cities. These cities use IoT technology to connect devices and sensors throughout the city, providing real-time data that can be used to optimize services and improve the quality of life for residents. In this article, we will explore the potential of IoT for the development of a smart city. A smart city is a city that uses technology to optimize services and improve the quality of life for its residents. This can include everything from traffic management and waste management to energy usage optimization and public safety. By using IoT technology, smart cities can collect and analyze data in real-time, allowing them to make informed decisions about how to optimize services and resources. One of the key benefits of IoT for smart cities is the ability to collect and analyze data from a wide range of devices and sensors. For example, traffic sensors can be used to monitor traffic flow and adjust traffic lights in real-time to reduce congestion. Waste management sensors can be used to monitor the fill level of trash bins, and optimize the routes taken by garbage trucks. Energy usage sensors can be used to monitor energy usage in public buildings and adjust heating and cooling systems to optimize energy consumption. Another benefit of IoT for smart cities is the ability to improve public safety. IoT devices can be used to monitor public spaces and provide alerts if there are safety concerns. For example, cameras can be used to monitor pedestrian crossings and detect when someone is crossing the street when they shouldn't be. This information can then be used to alert drivers and pedestrians of the danger. In addition to these benefits, IoT can also help to improve the sustainability of smart cities. By monitoring energy usage and optimizing services, smart cities can reduce their environmental footprint and lower costs. For example, smart lighting systems can be used to adjust the brightness of streetlights based on the time of day and the amount of natural light available. This can help reduce energy consumption and lower costs.

Material and methods

When it comes to the development of a smart city that utilizes Internet of Things (IoT) technology, the material and methods used are crucial to ensure the success of the project. In this article, we will explore some of the key material and methods used for the development of a smart city. **Material: Sensors and Devices:** One of the key materials needed for the development of a smart city is sensors and devices. These can include everything from traffic sensors to water usage meters. By monitoring these devices in real-time, the city can identify patterns and make informed decisions about how to optimize services. **Communication Networks:** IoT devices need to be connected to each other and to a central system in order to transmit data. For this reason, the communication network is a critical material for the development of a smart city. These networks can include wired and wireless networks, and may use a range of different protocols such as Wi-Fi, Bluetooth, and LoRaWAN. **Data Analytics and Storage:** The data collected from IoT devices needs to be analyzed and stored in order to be useful. Data analytics and storage systems are a key material for the development of a smart city. This can include everything from data analysis software to cloud storage systems. **Methods: Planning and Design:** The first step in the development of a smart city is to plan and design the project. This involves identifying the needs of the city and designing a system that can meet those needs. This can include everything from traffic management to waste management and public safety.

Installation and Configuration: Once the system has been designed, the next step is to install and configure the necessary devices and sensors. This can be a complex process, requiring specialized knowledge and expertise. The installation and configuration process may involve working with a range of different vendors and contractors. Data Collection and Analysis: Once the devices and sensors have been installed, the next step is to collect and analyze the data. This involves setting up data collection systems and using data analytics tools to identify patterns and trends in the data. This information can then be used to make informed decisions about how to optimize services. Maintenance and Support: Finally, the maintenance and support of the system is critical to its success. This involves monitoring the system for issues and ensuring that it continues to operate at peak performance. It may also involve providing training and support to end-users, such as city officials and residents. In conclusion, the material and methods used for the development of a smart city that utilizes IoT technology are critical to its success. By utilizing sensors and devices, communication networks, data analytics and storage systems, as well as planning and design, installation and configuration, data collection and analysis, and maintenance and support, a smart city can be created that is optimized for the needs of its residents.

Result and discussion

The development of a smart city using the Internet of Things (IoT) technology can significantly improve the quality of life for its residents by optimizing services, promoting efficiency, and enhancing sustainability. In this section, we will discuss the results that can be achieved through the implementation of IoT technology in a smart city. One of the most significant benefits of using IoT technology in a smart city is the ability to monitor and analyze data in real-time. Sensors and devices can be installed throughout the city to collect data on everything from traffic flow to air quality. This data can then be analyzed to identify patterns and trends, which can be used to make informed decisions about how to optimize city services. For example, traffic data can be analyzed to optimize traffic flow, reduce congestion, and improve public safety. Another benefit of using IoT technology in a smart city is the ability to automate many city services. For example, waste management services can be automated through the use of smart trash cans that notify collection crews when they need to be emptied. This can significantly reduce the time and resources required to manage waste, leading to cost savings and improved efficiency. Smart city technology can also improve sustainability by promoting energy efficiency and reducing carbon emissions. For example, smart lighting systems can be installed throughout the city that automatically adjust the lighting based on the time of day and the presence of people. This can reduce energy consumption and promote energy efficiency. Additionally, smart transportation systems can be implemented that promote the use of public transportation, reducing the number of cars on the road and lowering carbon emissions. The implementation of IoT technology in a smart city can also improve public safety. Sensors and devices can be installed throughout the city to monitor for potential hazards, such as fires or floods. This data can then be analyzed in real-time to identify potential threats, allowing emergency services to respond more quickly and effectively. In conclusion, the implementation of IoT technology in a smart city can lead to significant improvements in the quality of life for its residents. By monitoring and analyzing data in real-time, automating city services, promoting sustainability, and improving public safety, a smart city can be created that is optimized for the needs of its residents.

Conclusion

In conclusion, the Internet of Things (IoT) technology has the potential to revolutionize the development of smart cities. By using sensors and devices, communication networks, data

analytics and storage systems, as well as planning and design, installation and configuration, data collection and analysis, and maintenance and support, a smart city can be created that is optimized for the needs of its residents. The benefits of using IoT technology in a smart city are numerous, including real-time data monitoring and analysis, automation of city services, energy efficiency, improved sustainability, and enhanced public safety. By leveraging IoT technology, city officials can make informed decisions that improve the quality of life for residents, reduce costs, and enhance the overall sustainability of the city. As we continue to see technological advancements in the IoT space, the possibilities for the development of smart cities are endless, and the potential to create a more connected, efficient, and sustainable urban environment is within reach.

References:

1. Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. *Journal of urban technology*, 18(2), 65-82.
2. Zanella, A., Bui, N., Castellani, A., Vangelista, L., & Zorzi, M. (2014). Internet of things for smart cities. *IEEE Internet of Things Journal*, 1(1), 22-32.
3. Chourabi, H., Nam, T., Walker, S., Gil-Garcia, J. R., Mellouli, S., & Nahon, K. (2012). Understanding smart cities: An integrative framework. In 2012 45th Hawaii International Conference on System Sciences (pp. 2289-2297). IEEE.
4. Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., Pichler-Milanovic, N., & Meijers, E. (2007). Smart cities: ranking of European medium-sized cities. Final report, Vienna: Centre of Regional Science, 2007. Li, X., Liang, X.
5. Li, Z., & Li, X. (2018). Internet of things in smart cities: A survey. *IEEE Internet of Things Journal*, 5(2), 766-785.
6. Borgia, E. (2014). The internet of things vision: Key features, applications and open issues. *Computer Communications*, 54, 1-31.
7. Al-Fuqaha, A., Guizani, M., Mohammadi, M., Aledhari, M., & Ayyash, M. (2015). Internet of things: A survey on enabling technologies, protocols, and applications. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*, 17(4), 2347-2376.
8. Anthopoulos, L.G. (2017). Understanding the smart city domain: A literature review. *Cities*, 67, 43-58.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PEDAGOGICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-19-23

УДК 372.881.1

МРНТИ 10.02.01

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ
В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Алимов Ф.Ш.^{1*}

^{1*}Андижанский государственный университет, Андижан, Республика Узбекистан

*E-mail: wolffar7@mail.ru

Фахрутдинова Р.А.²

²Казанский Федеральный Университет, Казань, Российская Федерация

*E-mail: fahrutdinova@list.ru

Аннотация

В статье представлено теоретическое обоснование технологического подхода в обучении иностранному языку в условиях цифровизации. Авторы статьи выявляет учебно-методический инструментарий и технологии его реализации в условиях цифровизации образовательного пространства вуза.

Ключевые слова: цифровизация, технологический подход, образования, технология, обучение, образовательное пространство.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ

Алимов Ф.Ш.^{1*}

^{1*}Андижан мемлекеттік университети, Андижан, Ўзбекстан Республикасы

*E-mail: wolffar7@mail.ru

Фахрутдинова Р.А.²

²Казанский Федеральный Университет, Казань, Ресей Федерациясы

*E-mail: fahrutdinova@list.ru

Аңдатпа

Мақалада цифрландыру жағдайында шет тілін оқытудағы технологиялық тәсілдің теориялық негіздемесі берілген. Мақала авторлары университеттің білім беру кеңістігін цифрландыру жағдайында оны жүзеге асырудың оқу-әдістемелік құралдары мен технологияларын анықтайды.

Түйін сөздер: цифрландыру, технологиялық тәсіл, білім, технология, оқыту, білім беру кеңістігі.

TECHNOLOGICAL APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Alimov F.Sh.^{1*}

^{1*}*Andijan State University, Andijan, Uzbekistan*

E-mail: wolffar7@mail.ru

Fakhrutdinova R.A.²

²*Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation*

E-mail: fahrutdinova@list.ru

Abstract

The article discusses the technological approach in teaching a foreign language and the formation of a specific written speech in the conditions of digitalization. The authors pay attention to changes in the content of the role of the teacher in the conditions of digitalization of the educational space of the university.

Keywords: digitalization, technological approach, education, technology, formation, digital pedagogy.

Введение

В последние годы мы стали свидетелями интенсивных процессов цифровизации образования. Цифровые технологии создают условия для повышения качества, использования онлайн форматов образования, широкого использования активных методов обучения и перехода к персонализированной системе. Результаты этих процессов расширили возможности получения образования для всех. Теперь можно учиться каждый день, повышать новую квалификацию или даже получать высшее образование в дистанционном формате. При этом место нахождения как образовательной организации, так и студента не имеет значения. Такой широкий спектр цифровых технологий дает уникальную возможность для их использования в образовательном пространстве вуза, что несомненно, повышает качество образования в целом.

Целью исследования является теоретическое обоснование, разработка и экспериментальное доказательство эффективности методической системы формирования навыков письменной речи студентов в условиях цифровизации образовательного пространства вуза.

Объектом исследования является процесс формирования навыков коммуникативно - направленной письменной речи студентов-узбеков в условиях цифровизации образовательного процесса нефилологических факультетов вуза.

Предмет исследования - методическая система формирования навыков письменной речи студентов-узбеков в условиях цифровизации при обучении английскому языку.

Прежде чем говорить о технологическом подходе в обучении иностранному языку и формировании коммуникативной компетенции на основе современных технологий, уместно определить сущность термина «технология». Слово «технология» происходит от греческого слова что означает «мастерство, искусство».

В методической литературе можно встретить множество терминов, связанных со словом технология: информационная технология, педагогическая технология, образовательная технология, технология обучения, инновационная технология, современная технология и др.

При анализе научной литературы, посвященной изучению технологического подхода, целесообразно выделить три группы технологий:

1. Информационные технологии;
2. Информационные технологии;
3. Образовательные технологии.

Образовательная технология требует тщательного предварительного планирования и в определенной последовательности достижения гарантированного результата путем выполнения серии операций. Термин “педагогическая технология” – калька английского слова «educational technology», что означает “образовательная технология”. Педагогическая технологии применяется как технология, формирующая личность и развивающая ее качественные характеристики, а также включает в себя технологию обучения. Например, Ш.С. Алимов отмечает, что хотя использование технических средств в образовании сыграло определенную положительную роль в возникновении понятия «педагогическая технология», однако ее нельзя сравнивать с «техническим процессом», который используется на производстве. Также некорректно употреблять понятие “технология” в отношении технических средств, используемых в учебном процессе.

По мнению В.П. Беспалько, педагогическая технология - это проект процесса формирования личности обучающегося, который зависит от мастерства учителя.

М.В. Кларин отмечает, что педагогическая технология — это проектирование образовательного процесса в соответствии с поставленными целями.

По И.Я. Лернеру, педагогическая технология представляет собой цель, которую можно понять через результаты обучения, отраженные в деятельности обучаемых.

Н. Саидахмедов и А. Очилов трактуют педагогическую технологию как процесс «формирования заданных качеств в личности» обучающегося с помощью учебно-воспитательных средств, используемых учителем. Б. Зиёмухамедов рассматривает педагогическую технологию как образовательное мероприятие, формирующее «личностные качества» исходя из конкретной цели и технологизирующее образовательный процесс в целом.

Как видно из приведенных определений педагогической технологии, часть авторов больше внимания уделяют образовательному процессу, заранее тщательно спланированному и дающему гарантированный результат, включая воспитывающий характер обучения (В.П. Беспалько, Н. Сайдахмедов, А. Очилов, Б. Зиёмухамедов), другие уделяют внимание системному подходу, ведущему к гарантированному результату в образовательном процессе.

Технологический подход в обучении иностранному языку можно рассматривать как организованный процесс, приводящий к четко гарантированному результату, основанный на взаимообусловленности деятельности преподавателя и студента, сотрудничества, дифференцированного подхода к студенту, использовании его внутренних возможностей (интереса способности, памяти). Образовательная технология отличается тем, что образовательный процесс ориентирован на студента с учетом его способностей и внутренних возможностей. При этом дифференцированный подход, основанный на уровне знаний и интересах обучаемых, обеспечивает их активность в образовательном процессе, а в отношениях преподавателя и студента - взаимоуважение и высокий уровень мотивация обучаемых к изучаемому предмету.

Методы исследования

Для решения поставленных задач и достижения намеченной цели использовались следующие **методы исследования**: теоретические: анализ лингвистической, психолингвистической, методической, психолого-педагогической литературы по теме

исследования; эмпирические: психолого-педагогический эксперимент (констатирующий, формирующий, контрольный этапы); методы обработки полученных результатов: количественный и качественный анализ; метод корреляции; статистический анализ полученных данных при помощи t-критерия Стьюдента.

Результаты исследования

Экспериментальная база. Исследование будет проводится на базе Андижанского государственного университета, где обучается студенты-узбеки нефилологических факультетах. В эксперименте будет участвовать 100 студентов: 50 студентов-экспериментальная группа, 50-контрольная группа.

На основе внедрения технологического подхода предполагается достижение следующих результатов:

1. Раскрыть теоретико-методологические и методические основы формирования навыков письменной речи студентов в образовательном пространстве вуза.
2. Разработать модель поэтапного формирования навыков письменной речи студентов вуза с использованием дифференцированного подхода к технике письма и письменной речи в условиях цифровизации образования.
3. Выявить на научной основе семантико – синтаксические и грамматические трудности письменного общения студентов на основе сравнительного анализа средств выражения в письме и письменной речи на английском и узбекском языках.
4. Разработать систему упражнений формирования навыков письменной речи в условиях цифровизации студентов нефилологических факультетов и определить инновационный цифровой методический инструментарий.
5. Выявить методические условия формирования навыков письменной речи студентов-узбеков и экспериментально проверить эффективность разработанной методической системы в условиях цифровизации образовательного пространстве вуза.

Дискуссия

К основным чертам традиционного образования относятся:

- строгий контроль учебного процесса и деятельности студентов;
- строгая дисциплина в ходе учебного занятия;
- односторонность информации и отсутствие обратной связи;
- достижение цели образования во многом зависит от репутации и мастерства педагога;
- студенты остаются пассивными слушателями;
- жесткий контроль за ходом занятия ограничивает самостоятельность и активность обучающихся;
- отсутствие мотивации в отношении изучаемого предмета.

Процесс обучения основан на передаче знаний, запоминания и пересказе. Преподавание в основном ориентировано на среднего студента, при котором цель обучения достигается мастерством преподавателя, наличием и адекватностью учебников, а также заинтересованностью и активностью студентов. В личностно-ориентированных технологиях отмечается ориентация образовательного процесса на личность обучаемых, учитываются их память, способность и внутренние возможности, дифференцированный подход, взаимоуважение в отношениях “преподаватель-студент”, стремление к формированию мотивации (интереса, желания) у студентов по отношению к изучаемому предмету.

Заклучение

Суммируя вышесказанное, можно считать, что инновационные технологии в образовании характеризуются:

- гарантированным достижением образовательной цели;
- наличием различных видов и средств презентация учебного материала;
- высокой мотивацией студентов к речевому общению;
- их активностью в усвоении учебного материала;
- формированию у студентов навыков самоконтроля и критического мышления;
- формирование у студентов умений выхода из проблемных ситуаций.

Навык письменной речи есть автоматизация сознательно выполняемых действий, направленных на выражения мысли обучаемых на иностранном языке. Письменно речевой умение представляет собой совокупность хорошо автоматизированных письменных действий, сформированных навыков в соответствии с определенной целью и требованиями речевой ситуации.

Для инновационных образовательных технологий также характерны самостоятельность обучаемых в получении знаний, их любознательность в решении проблемных задач, креативность, активный интерес к практическому применению усвоенного учебного материала, широкое использование дидактических ролевых игр и проблемных ситуаций. Реализация технологического подхода в обучении иностранному языку обеспечивает трансформацию системы высшего образования в соответствии с современными вызовами времени.

Литература:

1. Алимов Ш.С. Innovative technologies of improving speech skill in English. – Ташкент: “Navruz” publishing house, 2020. – 154 p.
2. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. – Москва: Знание, 1989. – 234 с.
3. Лернер И.Я. Болевые точки процесса обучения. – Москва: Педагогика, 1991. – С. 24-29.
4. Монахов В.М. От традиционной методики к новой технологии обучения. – Тула: Бурдус, 1993. – 143 с.
5. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. – Ташкент: Фан, 2000. – 260 с.

References:

1. Alimov S.S. Innovative technologies of improving speech skill in English. – Tashkent: “Navruz” publishing house, 2020. – 154 p.
2. Klarin M.V. Pedagogical technologies in the educational process. Analysis of foreign experience. – Moscow: Znanie, 1989. – 234 p.
3. Lerner I.Ya. Pain points of the learning process. – Moscow: Pedagogy, 1991. – Pp. 24-29.
4. Monakhov V.M. From the traditional methodology to the new learning technology. – Tula: Burdus, 1993. – 143 p.
5. Farberman B.L. Advanced pedagogical technologies. – Tashkent: Fan, 2000. – 260 p.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-24-28

UDC 378.183

IRSTI 14.35.14

**DESCRIPTION AND IMPLEMENTATION OF THE PROGRAM
FOR THE COMPETENCE FORMATION IN PROFESSIONAL COMMUNICATION
OF UNDERGRADUATE STUDENTS**

Syrymbetova D.S.^{1*}, Umurzakova T.E.², Zhussupova A.R.³

^{1*,2,3}*Non-profit limited company “M. Kozybayev North Kazakhstan University”,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

Amrenova A.S.⁴

⁴*Non-profit limited company “Eurasian National University named after L.N. Gumilyov”,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: dinaras81@mail.ru*

Abstract

The article discusses the concept of professional-specialized competencies, their content, and their distinctive features. The value is justified and the degree of effectiveness of the use of a competent approach in the formation of professional-specialized competencies is revealed. Training models used in the formation of professional-specialized competencies of undergraduate students are analyzed. The relevance of the study is justified by a social request expressed in domestic and foreign regulatory documents related to the development of professional, communicative competencies, improving the quality of education through personally oriented learning technologies, and, as a result, developing the possibility of citizens' participation in continuous education.

Keywords: professional-specialized competencies, competence approach, training model, professional competence, contextual training, theory and methodology of professional education.

**БАКАЛАВРИАТ СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДА
ҚҰЗЫРЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ
ЖӘНЕ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ**

Сырымбетова Д.С.^{1*}, Умурзакова Т.Е.², Жусупова А.Р.³

^{1*,2,3}*КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

Амренова А.С.⁴

⁴*КЕАҚ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Алматы,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: dinaras81@mail.ru*

Аңдатпа

Мақалада кәсіби мамандандырылған құзыреттілік ұғымы, олардың мазмұны мен айрықша белгілері қарастырылады. Кәсіби-мамандандырылған құзыреттерді қалыптастыруда құзыреттілік тәсілді қолданудың маңыздылығы негізделеді және тиімділік дәрежесі анықталады. Бакалавриат студенттерінің кәсіби мамандандырылған құзыреттіліктерін қалыптастыру кезінде қолданылатын оқыту модельдері талданады. Зерттеудің өзектілігі кәсіби, коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға, жеке тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары арқылы білім беру сапасын жақсартуға және соның салдарынан азаматтардың үздіксіз білім алуға қатысу мүмкіндігін дамытуға байланысты отандық және шетелдік Нормативтік-құқықтық құжаттарда көрсетілген әлеуметтік сұраныспен негізделеді.

Түйінді сөздер: кәсіптік-мамандандырылған құзыреттер, құзыреттілік тәсіл, оқыту моделі, кәсіптік құзыреттілік, Контекстік оқыту, кәсіптік білім беру теориясы мен әдістемесі.

**ОПИСАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ ФОРМИРОВАНИЯ
КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБЩЕНИИ
СТУДЕНТОВ-БАКАЛАВРОВ**

Сырымбетова Д.С.^{1*}, Умурзакова Т.Е.², Жусупова А.Р.³

^{1,2,3} НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

Амренова А.С.⁴

*⁴ НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева», Астана,
Республика Казахстан*

**E-mail: dinaras81@mail.ru*

Аннотация

В статье рассматривается понятие профессионально-специализированных компетенций, их содержание и отличительные признаки. Обосновывается значение и выявляется степень эффективности применения компетентностного подхода в формировании профессионально-специализированных компетенций. Анализируются модели обучения, используемые при формировании профессионально-специализированных компетенций студентов-бакалавров. Актуальность исследования обосновывается социальным запросом, выраженным в отечественных и зарубежных нормативно-правовых документах, связанных с развитием профессиональной, коммуникативной компетенций, улучшением качества образования посредством лично-ориентированных технологий обучения, и, как следствие, развитием возможности участия граждан в непрерывном образовании.

Ключевые слова: профессионально-специализированные компетенции, компетентностный подход, модель обучения, профессиональная компетенция, контекстное обучение, теория и методика профессионального образования.

Introduction

At the emerging stage, the tasks of developing and approving a program for the formation of competence in professional communication of undergraduate students were solved.

The goal of the program is to create the most favorable conditions for the formation of competence in professional communication among undergraduate students.

Program Objectives:

1. to arouse interest among undergraduate students in professional communication, its history, and development; to develop the motivation and cognitive interests of undergraduate students through the expansion of ideas about professional communication.
3. to form the skills of undergraduate students to establish partnerships through theatrical activities.
4. to develop the needs of undergraduate students for professional communication, emotional and positive attitude to the chosen profession, and education of will in yourself.
5. to form in undergraduate students communicative skills and skills, motives for using socially approved forms of communicative activity, and for coming into contact with other people.

The formative experiment was carried out in the natural conditions of educational activity, within the framework of the planned program of educational time, during which the developed psychological and pedagogical conditions were implemented to form competence in the professional communication of undergraduate students [3]. Working with students involved rallying the group, developing rules of conduct in classes; forming of competence in professional communication of students, developing communication abilities of students, and orientation towards personal and professional individuality of each student.

Also, expanding the possibilities of personal and professional self-development; promoting the self-realization of the current and potential opportunities of the student. Ideas about the value of another person and himself were developed, a sense of trust and self-confidence was formed, the development of cohesion of the group through joint activities, and the consolidation of a positive attitude in the group. Communication skills and confidence in interpersonal relationships were formed. To achieve these goals, they held group classes with undergraduate students. Classes were held twice a week, duration – of 120 minutes. The total number of classes is 30. Group classes with students were built taking into account the following principles:

- humanism - affirming the norms of respect and benevolence towards each student, excluding coercion and violence against the person;
- confidentiality - information received during the work is not subject to conscious or accidental disclosure. Student participation must be conscious and voluntary;
- competence - the boundaries of their own competence were clearly defined and taken into account;
- responsibility - they cared, first of all, about the well-being of students and did not use the results of work to their detriment.

The formation of basic concepts and ideas in the field of professional communication concerning cognitive and valuable components, as a rule, was provided by individual subjects or sections of the subjects studied. The mastery of undergraduate students of the basics of psychological knowledge of the patterns of the process of professional communication was also provided by the corresponding sections of the disciplines “Human Psychology” and “Social Psychology”.

To fill the activity component for the formation of skills, and the development of the competence of professional communication among undergraduate students, social and communication training was used, which was carried out within the framework of the university component provided for by the State Educational Institution [6].

Research methods

The training took place in two stages. At the first stage of social and communication training, students' knowledge of life experience with other people, awareness of the importance of professional communication, disclosure of individual characteristics of students, and the formation of positive self-communication in the process of professional communication were considered. The task of training at the second stage was the development and formation of eventuality (“I and others”), training in the skills of perception and understanding of the state and behavior of other people, methods of verbal and non-verbal communication, and revealed techniques and techniques for effective professional communication. Students also developed personal qualities necessary in situations of professional communication: sociability, goodwill, tolerance, openness, etc [9].

Thus, the training program involves not only the formation of abilities important for undergraduate students - but also the development of personal neoplasms, that is, the competence of professional communication.

To the psychological and pedagogical conditions of achieving the maximum efficiency of the formation of the competence of professional communication of undergraduate students: diversity, purposefulness, and the possibility of selected tasks to contribute to the development of the expected characteristics of the developed property; subject - subject interaction in the pedagogical process; formation of the student's competence in professional communication.

The literature analysis showed that the most effective for the formation of student competence in professional communication are technologies of active interaction in joint activities, such as group discussions, situation analysis, role and business games, elements of socio-psychological training, etc. The use of these technologies makes it possible to bring the educational environment as close as possible to the conditions of professional activity, contributes to the optimization of the communication potential of students, the development of their theoretical and practical competence as subjects of professional communication, the development of social and perceptual abilities [1].

The thematic content of group discussions can be the most diverse: interpersonal relationships of group members; events and processes taking place in the life of students; group discussion of problematic situations from professional practice, etc. By analyzing individual and collective decisions, as well as the behavior of the panelists, it is possible to assess both the individual communicative potential of a particular student and their ability to reasonably prove their point of view in order to convince others of its correctness. Participants in group discussions acquire significant collective interaction skills.

The analysis of situations was applied by us so that students could participate in situations of imitation of certain professional relations in the systems “teacher-student”, “teacher-teacher”, “teacher-parent”, etc.; choose solutions in the proposed specific situations and find an optimal appropriate form of behavior. It is necessary to highlight the significant advantages of this technology, which consists in helping students in explaining their own position, enriching information through interaction with others, and familiarizing themselves with business cooperation in the process of professional communication. Analysis of situations contributes to the expansion of practical experience - and sometimes serves as a replacement for the latter. Built on standard examples, it contributes to the search for a solution to a number of professional problems. Thus, undergraduate students develop a readiness for psychologically correct actions [5].

Results of a research

From the point of view of preparing undergraduate students for professional communication, role-playing and business games are very effective [2].

In role-playing games, problematic situations were also set, often conflict situations, and a solution was found by students not only in a collective discussion - but also in the analysis of professional situations. In these games, students acted as characters in these professional situations (teacher, student, parent, representative of the administration) and played out a personal situation to find a solution to the task set in it. At the same time, the student group analyzed and assessed the activities of each on such parameters as the content of professional communication, the ability to create a favorable emotional and psychological atmosphere, the ability to listen to and conduct dialogue, knowledge of speech culture, the ability to come into contact, take the initiative in communication and, if necessary, transfer it to a partner, the ability to notice and eliminate barriers in communication, etc [8].

Discussion

Students conducted a preliminary analysis of professional situations and events, drew up a psychological portrait of participants in professional communication, relied on the information collected, modeled and implemented the process of professional communication, and finally analyzed and determined its effectiveness.

The socio-psychological training elements used in the classes contributed to the development of the ability of undergraduate students to have adequate and complete knowledge of themselves as subjects of professional communication; diagnosis and correction of personal

qualities and abilities; removal of barriers preventing real productive actions in professional communication; study of interpersonal interaction methods to improve the effectiveness of professional and personal communication [7].

Conclusion

Thus, the program allows students to realize the subject-creative communicative potential in professional communication, and contributes to the effective preparation of the student for the communicative, interactive, and perceptual equipment of the processes of personal and professional growth [2].

The novelty of the program is considered a specific goal - to form the student's competence in professional communication through business games, exercises, and analysis of professional situations. Exercises were used that modeled professional experience, taught us to communicate constructively, and ensured successful communication activities. The productivity of the lesson formed in the student the courage of communication, the willingness to interact at any moment, and the ability to focus on the task at hand [4].

References:

1. Udina T.N. Assessment of the staff of the educational institution [Text] / T.N. Udina // Handbook of the head of the educational institution. - 2009. - № 2. - P. 44-51;
2. Ushinsky, K.D. Man as a subject of education. Experience in pedagogical anthropology. [Text]: K.D. Ushinsky. - M.: FAIR-PRESS, 2004 - 239 pp.;
3. Fyodorova M.A. Polysphered approach to the study of didactic objects in the educational space // New in psychological and pedagogical research. [Text]: 2009. № 4 (16). P. 76-83;
4. Furmanov I.A., Aladyin A.A., Amelishko E.M. Psychology of communication in the educational and pedagogical process. A methodical manual for teachers. [Text]: - Mn: Technology, 2000. – 100 p.;
5. Kholodnaya M.A. Psychology of intelligence: paradoxes of research. [Text]: - M.A. Kholodnaya - 2nd ed., Rev. and additional. - SPb.: Peter, 2002. – 272 p.;
6. Khutorskoi A. Activity as the content of education [Text]: / A. Khutorskoi // Public education. 2003. - № 8. - P. 107-115;
7. Tsukanova E.V. Influence of interpersonal relations on the process of communication in conditions of joint activity. - The problem of communication in psychology. [Text]: / Ed. B.F. Lomova. - M.: Science, 1981, pp. 148-167;
8. Shaimova G.A., Abdurazakova Sh.R. To the interpretation of the terms “competence” and “competence” // Young scientist. - 2013. - № 11. - P. 689-691. - URL <https://moluch.ru/archive/58/7994/> (accessed date: 19.03.2019);
9. Shepel, V.M. Human competence of the manager. Management anthropology [Text] // Public education. - 2009. - 432 p.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-29-33

UDC 378.1

IRSTI 28.29.59

USEFUL EXPERIENCE OF ONLINE LEARNING

Shtro O.G.^{1*}, Bubnova N.V.², Sautbaeva A.K.³

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: stroh1962@mail.ru*

Abstract

It is hardly imagine our world without Internet: modern technologies have penetrated into different spheres from common life to industrial enterprises. The other place, where applications of IT are widely used, seems to be education. The online learning combined with the involvement of a wide variety of methods in training different subjects (including English) has become a leading dominant in modern education during the pandemic COVID-19. This useful experience will allow to implement it now in different situations, that can immerse unexpectedly or sometimes just for convenience. Being skillful and equipped with corresponding platforms (such as ZOOM, Moodle, Teams, Kahoots and many others) and methods suitable in such situations, teacher can make up an atmosphere of communication based on diverse activities online. The natural environment of speaking the language being studied will be the most effective type of interaction of students within the framework of online lesson. Basic knowledge is the basis for obtaining new competences through discussion of certain topical issues using the tasks set by teacher as well as through illustrative, audio and video materials which are more available in this case. Besides the teacher plays an important role as a mentor of students' communicative activity and creating a favorable atmosphere for the active involvement of all participants into the process of language acquisition in specific conditions online. The integrative approach will allow to highlight the most significant details in both advantages and disadvantages of online training and to analyze them respectively. Taking into consideration the obtained experience there is a certain possibility to summarize it in the frames of this article.

Keywords: online learning, pandemic COVID-19, professional competence, audio and video materials, interaction, communicative activity, integrative approach.

ОНЛАЙН ОҚЫТУ ПАЙДАЛЫ ТӘЖІРИБЕСІ

Штро О.Г.^{1*}, Бубнова Н.В.², Саутбаева А.К.³

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: stroh1962@mail.ru*

Анатпа

Біздің әлемді Интернетсіз елестету қиын: заманауи технологиялар күнделікті өмірден өнеркәсіптік кәсіпорындарға дейін әртүрлі салаларға еніп кетті. IT қолданбалары кеңінен қолданылатын тағы бір сала – білім беру. Әртүрлі пәндерді (соның ішінде ағылшын тілін) оқытудың көптеген әдістерін тартумен біріктірілген онлайн оқыту COVID-19 пандемиясы жағдайында заманауи білім берудегі жетекші басымдыққа айналды. Бұл пайдалы тәжірибе оны күтпеген жерден, кейде жай ғана ынғайлы болу үшін пайда болуы мүмкін әртүрлі жағдайларда қазір енгізуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайларда сәйкес платформалардың (мысалы, ZOOM, Moodle, Teams, Kahoots және көптеген басқалары) және сәйкес әдістердің дағдылары мен білімі арқылы мұғалім әртүрлі онлайн әрекеттерге негізделген қарым-қатынас атмосферасын құра алады. Оқыту тіліндегі қарым-қатынастың табиғи ортасы онлайн сабақ аясында студенттердің өзара әрекеттесуінің ең тиімді түрі болады. Базалық білім мұғалім қойған тапсырмаларды пайдалана отырып, белгілі бір өзекті мәселелерді талқылау арқылы, сонымен қатар бұл жағдайда қол жетімді иллюстрациялық, аудио және бейнематериалдарды пайдалану арқылы жаңа құзыреттерді алудың негізі болып табылады. Сонымен қатар, оқытушы студенттердің коммуникативтік іс-әрекетінің тәлімгері ретінде маңызды рөл атқарады және нақты желілік жағдайларда барлық қатысушылардың тілді меңгеру процесіне белсенді қатысуы үшін қолайлы жағдай жасайды. Интегративті тәсіл бізге онлайн оқытудың

артықшылықтары мен кемшіліктеріндегі ең маңызды бөлшектерді бөліп көрсетуге және оларды сәйкесінше талдауға мүмкіндік береді. Алынған тәжірибені ескере отырып, оны осы мақаланың аясында жалпылауға белгілі бір мүмкіндік бар.

Кілт сөздер: онлайн оқыту, COVID-19 пандемиясы, кәсіби құзыреттілік, аудио және бейне материалдар, өзара әрекеттесу, коммуникативті белсенділік, интегративті тәсіл.

ПОЛЕЗНЫЙ ОПЫТ ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЯ

Штро О.Г.^{1*}, Бубнова Н.В.², Саутбаева А.К.³

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,*

Республика Казахстан

**E-mail: stroh1962@mail.ru*

Аннотация

Трудно представить наш мир без Интернета: современные технологии проникли в самые разные сферы от обыденной жизни до промышленных предприятий. Другой областью, где широко используются приложения ИТ, является образование. Онлайн-обучение в сочетании с привлечением самых разнообразных методов обучения различным предметам (в том числе английскому языку) стало ведущей доминантой в современном образовании в условиях пандемии COVID-19. Этот полезный опыт позволит реализовать его уже сейчас в разных ситуациях, которые могут всплывать неожиданно, а иногда просто для удобства. Обладая навыками и владея соответствующими платформами (такими как ZOOM, Moodle, Teams, Kahoots и многими другими) и подходящими в таких ситуациях методами, преподаватель может создать атмосферу общения на основе разноплановой онлайн-активности. Естественная среда общения на изучаемом языке будет наиболее эффективным видом взаимодействия учащихся в рамках онлайн-урока. Базовые знания являются основой для получения новых компетенций путем обсуждения определенных актуальных вопросов с использованием задач, поставленных преподавателем, а также с помощью более доступных в данном случае иллюстративных, аудио- и видеоматериалов. Кроме того, преподаватель играет важную роль наставника коммуникативной деятельности студентов и создания благоприятной атмосферы для активного вовлечения всех участников в процесс овладения языком в конкретных условиях онлайн. Интегративный подход позволит выделить наиболее значимые детали как в преимуществах, так и в недостатках онлайн-обучения и соответственно проанализировать их. Учитывая полученный опыт, есть определенная возможность обобщить его в рамках данной статьи.

Ключевые слова: онлайн-обучение, пандемия COVID-19, профессиональная компетентность, аудио- и видеоматериалы, взаимодействие, коммуникативная деятельность, интегративный подход.

Introduction

Studying at a university is a conscious decision of young people to realize their potential in acquiring a future profession. In our country, the most favorable conditions are being created for the implementation of these achievements. The quality of education is growing. One of the factors that rapidly changed the situation, making a decisive breakthrough in learning technologies, was the situation that had to arise during the Covid-19 pandemic. The traditional methods and forms of offline learning in the conditions that developed during this period were replaced by distance learning, which became the leading one. The benefits of eLearning far outweigh those of traditional methods. As with most teaching methods, there are a number of positives and negatives in online learning. Understanding these positives and negatives will help educational institutions to develop strategies for more effective ones to ensure lifelong study of students and undergraduates.

In the current era of digital life, almost everything of life depends on the internet (Vella-Brodrick and Klein, 2010; Choshin and Ghaffari, 2017) [1], [2]. “We reject kings, presidents and voting. We believe in: rough consensus and running code” [3, p. 171].

Besides, it is observed that English learning apps on mobile devices are increasingly employed in English classes, which make students learn English more enjoyably and actively, facilitating the engagement in learning of students (Yen et al., 2018; Anthony et al., 2019; Wong et al., 2020) [4], [5], [6]. As Castle and McGuire, pointed out, “e-learning can enhance the quality of learning experiences because it provides flexible access to content and instruction at any time, from any place, and enables students to maintain the learning outcome equivalent to face-to-face instruction” [7, p. 36].

One of the most frequently used terms after the pandemic is the “new Normal”. The “New Normal” in education is the increased use of online learning tools. The COVID-19 pandemic has given rise to new ways of learning. Educational institutions around the world are looking for online learning platforms to continue the learning process for students. The “New Normal” is now a redefined concept of education based on online learning. Today, digital learning has become an indispensable resource for schoolchildren and students around the world.

For many educational institutions, this is a completely new type of education that they have had to accept. Online learning is now applicable not only to the study of academic subjects, but also extends to extracurricular activities. The demand for online learning has grown significantly during the pandemic and will continue to grow in the future.

In online learning, as in traditional learning, we observe a number of positive and negative aspects. Identifying and understanding these positives and negatives will help us to develop a more effective learning strategy.

Benefits of online learning in education

1. **Efficiency.** Online learning provides an effective way to teach students. Online learning has a number of tools such as videos, PDFs, podcasts and platforms that can be used in the training. Going beyond traditional textbooks and applying online resources, the teacher can work more effectively.

2. **Availability in time and place.** Another benefit of online learning is that students can attend classes from anywhere. It also allows schools to attract rather more students than being limited by geographic boundaries. In addition, online lectures can be recorded, archived and published for later use. This allows students to access learning materials at the best time and place.

3. **Cost-effectiveness.** Another advantage of online learning is the lower financial costs. Online learning is much more affordable compared to physical learning. This is because online learning eliminates the cost of student transportation, meals and boarding. In addition, all course and study materials are available online, creating a paperless learning environment that is not only more cost-effective, but also environmentally friendly.

4. **Attendance improvement.** Online classes can be taken at home or at another location on one’s choice, so students are less likely to miss classes.

5. **Suitable for a variety of learning styles.** Each student has their own way and style of learning. Some learn visually while others prefer to learn through audio. Similarly, some feel comfortable in the classroom, while others behave in isolation.

Disadvantages of online learning.

1. **Focusing on the screen.** For many students, one of the biggest challenges in online learning is the difficulty of focusing on a screen for a long period of time. In this situation they are also easily distracted by social media or other websites. Therefore online lessons should be clear, engaging and interactive for students in order to focus them on the subject.

2. **Technical problems.** Another major problem with online learning is the internet connection. Although Internet penetration has increased rapidly in recent years, a constant

connection with sufficient speed is a problem in small towns. Without a permanent Internet connection for teachers and students, there may be no continuity in learning that badly harms the educational process.

3. **Feeling of isolation:** students can learn a lot from each other being physically in class. However, in an online course, physical interaction is minimal, which creates a sense of isolation. In this situation, it is extremely important to use other forms of communication between the students themselves. This may include online messaging, email, videoconferencing and provide face-to-face communication, reducing feelings of isolation.

4. **Training of teachers.** Online learning requires a basic understanding of how to use digital forms of learning. It is important to invest into upgrading teachers' knowledge of the latest technology to conduct their online classes successfully.

5. **Computer time management.** Increasing computer time is one of the biggest problems and disadvantages of online learning. The development of poor posture and other complications due to prolonged sitting in front of the screen becomes a serious hindrance to health. Regular breaks for recreation may become a reasonable solution of the problem.

As described by some scholars (Osguthorpe and Graham, 2003; Garrison and Kanuka, 2004), it is of great importance to find the "harmonious balance" of "thoughtful integration" between face-to-face and online components [8], [9].

Methods of research

On the basis of empirical data, the importance of scientific methodology in teaching students online is substantiated, and the positive and negative sides are presented from the point of view of teachers and students. The evidence of a more positive assessment of e-learning compared to traditional learning is confirmed by the conducted research through the following methods: observation, surveys, experiments, tests and basic statistics. The strengthening of the knowledge intensity of education is observed in the course of the study of the given material by scientific methods, which are largely based on an empirical and statistical understanding of the situation, while at the same time, the maximum possible level of acceptance (and little resistance) is observed among students. Besides in the frames of this article we used the following methods of scientific research: hypotheses, everydayhypotheses, difference hypothesis, quantitative research, closed question, quality criteria (objectivity, validity, reliability, frequency distribution).

Results of research

These mentioned above techniques applied in practice confirm real promotion of students' liberation, their inspiration for active participation in activities with good motivation and positive emotions in the course of online training. As a matter of fact the favorable atmosphere of easy communication in the frames of distance learning is easily achieved through well-organized lesson by skilled teacher putting in focus students' interests confirmed by new technologies.

Discussion

Online methods of training are in focus of discussion during the last decades. Modern teaching is seen as an active communication process where we can therefore distinguish variable effective forms of student interaction both group and individual work applied in the conditions of online learning. However, teachers should look for appropriate methods in different situations.

Conclusion

Summarizing everything it is necessary to mention some specific features of personal account, which are considered to be the most convenient:

- storing materials contained in special place;
- opportunity of loading several lessons at once provides planning independent schedule and studying them in advance under teacher's supervision;
- automatic storing and saving all ready-made tasks;
- opportunity of downloading files and working them offline;
- no need to use e-mail;
- systematized files can be returned to certain place of storage.

As a matter of fact, the online learning system, with its many options and resources, can be personalized in many ways. This is the best way to create the perfect learning environment tailored to the needs of each individual student.

References:

1. Borgiorno, Carolee. Interview by Clyde Coriel. "Dance: An Inspiration for Language in the ESL Classroom." *The Journal of the Imagination in Language Learning and Teaching*. 6 (2001). Vella-Brodrick, D., and Klein, B. (2010). Positive psychology and the internet: a mental health opportunity. *Electron. J. Appl. Psychol.* 6, 30–41. doi: 10.7790/ejap.v6i2.230.
2. Choshin, M., and Ghaffari, A. (2017). An investigation of the impact of effective factors on the success of e-commerce in small-and medium-sized companies. *Comp. Hum. Behav.* 66, 67–74. doi: 10.1016/j.chb.2016.09.026.
3. Coleman, L. (2013). "We reject: kings, presidents and voting": internet community autonomy in managing the growth of the Internet. *J. Inform. Technol. Politics* 10, 171–189. doi: 10.1080/19331681.2012.749823.
4. Yen, S.C., Lo, Y., Lee, A., and Enriquez, J.M. (2018). Learning online, offline, and in-between: comparing student academic outcomes and course satisfaction in face-to-face, online, and blended teaching modalities. *Educ. Inform. Technol.* 23, 1–13. doi: 10.1007/s10639-018-9707-5.
5. Anthony, B.Jr., Kamaludin, A., Romli, A., Raffei, A.F.M., Phon, D.N.A.L.E., Abdullah, A., et al. (2019). Exploring the role of blended learning for teaching and learning effectiveness in institutions of higher learning: an empirical investigation. *Educ. Inform. Technol.* 24, 3433–3466. doi: 10.1007/s10639-019-09941-z.
6. Wong, K.T., Hwang, G.J., Goh, P.S.C., and Arrif, S.K.M. (2020). Effects of blended learning pedagogical practices on students' motivation and autonomy for the teaching of short stories in upper secondary English. *Interact. Learn. Environ.* 28, 512–525. doi: 10.1080/10494820.2018.1542318.
7. Castle, S., and McGuire, C. (2010). An analysis of student self-assessment of online, blended, and face-to-face learning environments: implications for sustainable education delivery. *Int. Educ. Stud.* 3, 36–40. doi: 10.5539/ies.v3n3p36.
8. Osguthorpe, R.T., and Graham, C.R. (2003). Blended learning environments: definitions and directions. *Q. Rev. DistanceEduc.* 4, 227–234.
9. Garrison, D.R., and Kanuka, H. (2004). Blended learning: uncovering its transformative potential in higher education. *InternetHigh. Educ.* 7, 95–105. doi: 10.1016/j.iuheduc.2004.02.001.

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-34-46

UDC 616.891.7

IRSTI 15.21.41

IMPACT OF SEXUAL VIOLENCE ON MENTAL HEALTH OF WOMEN:
A QUALITATIVE SYSTEMATIC REVIEW

Artykbayeva A.Zh.*

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: akbota.artkybayeva@gmail.com*

Abstract

Women who had ever assaulted sexually encounter mental health sequelae and are in a greater risk of developing variety of diagnoses, such as post-traumatic stress disorder and others. Mental health consequences closely related to characteristics of victims and assault, disclosures, help-seeking, and with the sociocultural factors in its broad meaning. Aim was to reveal different aspects in progress of spectrum of mental health disorders by thematic synthesis of qualitative literature on experiences of survivors and to reveal what are barriers to and facilitators of recovery.

The whole process of identifying data encompass two processes. A mapping exercise and an in-depth review. All remaining data was reviewed in two steps: quality assessment and data extraction. Thematic synthesis is reached by investigating descriptive themes emerged before, and answering review questions. After all, all descriptive themes were framed into ecological model to ease explanations.

After reviewing 3 databases and other reliable sources only 6 studies were revealed. All were included into further analysis. 11 subthemes and 2 themes were emerged, which were in causal relationships.

This study has revealed that survivors of sexual violence pass through several branches of understanding the fact of rape, which include characteristics of assault itself, distancing, vulnerability, neglecting problem, reaction of family and society. After appreciation of all these factors comprehension of what happened come to their minds. Whereas it comes with whole set of consequences such as the range of mental health problems, social impairment, development of coping strategies, powerlessness, indecision to disclose and help-seeking.

During analysis barriers and facilitators of recovery, such as different coping strategies, impact of disclosure to either formal or informal sources and influence of society in general were evaluated. This problem can be addressed on multiple levels. Recommendations are given.

Key words: sexual violence against women, mental health, thematic synthesis, acceptance of the fact of being raped, barriers of recovery from sexual violence, facilitators of recovery from sexual violence.

ӘЙЕЛДЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЖЫНЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-
ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ ӘСЕРІ: САПАЛЫ ЖҮЙЕЛІ ШОЛУ

Артыкбаева А.Ж.*

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: akbota.artkybayeva@gmail.com*

Аңдатпа

Бұрын-соңды жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдерде психикалық денсаулыққа тиген зардап салдары кездеседі және жарақаттан кейінгі стресстік ақаулар және басқа да диагноздардың даму қаупі жоғары. Психикалық денсаулықтың зардабының нәтижелері құрбан мен шабуылдың сипаттамаларына, қоғамға ашулуға, көмекке жүгінуге және жалпы әлеуметтік-мәдени факторларға тығыз

байланысты. Мақсатым аман қалған әйелдердің тәжірибесі туралы сапалық зерттеулерді тақырыптық синтездеу арқылы психикалық бұзылулар спектрінің дамуының әртүрлі аспектілерін анықтау және қандай факторлар қалпына келуге кедергі келтіретінін және ықпал ететінін анықтау болды.

Деректерді сәйкестендірудің бүкіл процесі екі процесті қамтиды. Карталау процесі және терең шолу. Әрі қарай деректер екі кезеңде қарастырылды: сапаны бағалау және деректерді алу. Тақырыптық синтез процесте анықталған сипаттамалық тақырыптарды зерттеу және зерттеу сұрақтарына жауап беру арқылы қол жеткізіледі. Соңында түсіндіруді жеңілдету үшін барлық сипаттамалық тақырыптар экологиялық үлгіде құрастырылды.

3 дерекқорды және басқа сенімді дереккөздерді қарап шыққаннан кейін тек 6 зерттеу жұмысы анықталды. Олардың барлығы келесі сатыға өтті. Себеп-салдар байланысында болатын 11 тақырыпша және 2 тақырып анықталды.

Бұл зерттеуде сексуалдық зорлық-зомбылықтан аман қалғандар зорлау фактісін қабылдау жолында бірнеше аспекті бар екенін көрсетті. Яғни зорлықтың қалай болғаны, алшақтау, осалдық, мәселені елемей, отбасы мен қоғамның көз-қарасын қамтиды. Осы факторлардың барлығын бағалағаннан кейін олар ең соңында бастарынан не өткенін түсінеді. Бұл психикалық денсаулық мәселелері, әлеуметтік бұзылулар, күресу стратегияларын әзірлеу, дәрменсіздік, ашылудан тартыну және көмек сұрау сияқты бірқатар салдармен бірге жүреді.

Талдау әртүрлі күрес стратегиялары, ресми немесе бейресми дереккөздерге ақпаратты ашудың әсері және тұтастай алғанда қоғамның әсері сияқты қалпына келтіруге ықпал ететін кедергілер мен факторларды бағалады. Бұл мәселені бірнеше деңгейде шешуге болады. Ұсыныстар берілген.

Түйінді сөздер: әйелдерге қатысты жыныстық зорлық-зомбылық, психикалық денсаулық, тақырыптық синтез, зорлау фактісін қабылдау, зорлық-зомбылықтан айығуға кедергілер, жыныстық зорлық-зомбылықтан айығуға ықпал ететін факторлар.

ВЛИЯНИЕ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЖЕНЩИН: КАЧЕСТВЕННЫЙ СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Артыкбаева А.Ж.*

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: akbota.artykbayeva@gmail.com*

Аннотация

Женщины, которые когда-либо подвергались сексуальному насилию, сталкиваются с последствиями для психического здоровья и подвергаются большему риску развития различных диагнозов, таких как посттравматическое стрессовое расстройство и другие. Последствия для психического здоровья тесно связаны с характеристиками потерпевших и нападения, раскрытием информации, обращением за помощью, а также с социокультурными факторами в широком смысле. Цель состояла в том, чтобы выявить различные аспекты развития спектра психических расстройств путем тематического синтеза качественной литературы об опыте выживших и выявить, какие факторы мешают и способствуют выздоровлению.

Весь процесс идентификации данных включает в себя два процесса. Процесс картирования и углубленный обзор. Далее данные были рассмотрены в два этапа: оценка качества и извлечение данных. Тематический синтез достигается путем изучения описательных тем, выявленных в процессе, и ответов на вопросы исследования. В конце концов, все описательные темы были оформлены в экологическую модель для облегчения объяснений.

После просмотра 3 баз данных и других надежных источников было выявлено только 6 исследований. Все они были включены в дальнейший анализ. Выявлено 11 подтем и 2 темы, которые находились в причинно-следственных отношениях.

Это исследование выявило, что пережившие сексуальное насилие проходят через несколько ветвей понимания факта изнасилования, которые включают характеристики самого нападения, дистанцирование, уязвимость, игнорирование проблемы, реакцию семьи и общества. После оценки всех этих факторов к ним приходит осознание того, что произошло.

В то время как это сопровождается целым рядом последствий, таких как проблемы с психическим здоровьем, социальные нарушения, развитие стратегий преодоления, бессилие, нерешительность раскрыться и обращение за помощью.

В ходе анализа были оценены препятствия и факторы, способствующие выздоровлению, такие как различные стратегии выживания, влияние раскрытия информации на формальные или неформальные источники и влияние общества в целом. Эта проблема может решаться на нескольких уровнях. Даны рекомендации.

Ключевые слова: сексуальное насилие в отношении женщин, психическое здоровье, тематический синтез, принятие факта изнасилования, препятствия на пути к восстановлению после насилия, факторы, способствующие восстановлению после сексуального насилия.

Introduction

Sexual violence is one of the most common crimes against women and it is defined as any sexual act, attempt to have sex through compulsion and abuse, ranging from forcible rape to non-physical forms of pressure (Ellsberg & Heise, 2005; Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi, & Lozano, 2002).

Referring to WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women, which was provided in 15 countries, prevalence of sexual violence by non-partners ranged from 1% in Bangladesh and Ethiopia to 10-12% in Peru, Samoa, Tanzania, and violence perpetrated by strangers and acquaintances were the most prevalent (García-Moreno, Jansen, Ellsberg, Heise, & Watts, 2005).

According to Worldwide prevalence of non-partner sexual violence: a systematic review, 7.2% of women aged over than 15 have ever underwent sexual violence by non-partner in their lives.

In this research, I have focused on sexual assault occurred during adulthood and during life, since 13-18 ages are generally accepted as age of consent by laws (Abrahams et al., 2014). 14 years is widely considered as age of consent in many studies. In addition, Burnam et al. (1988) claim that starting from this age the post assault symptoms manifest differently (Burnam et al., 1988; Campbell, Dworkin, & Cabral, 2009).

Women who had ever assaulted sexually encounter mental health sequelae and are in a greater risk of developing variety of diagnoses, such as eating disorder, sexual dysfunction, low self-esteem, mental distress, substance abuse, depression, anxiety phobia, post-traumatic stress disorder (Ellsberg & Heise, 2005).

Campbell found that PTSD occurred in 7%–65% of women after being sexually assaulted (the most were in 33%–45% range). Next, 13%–51% met diagnostic criteria for depression. Fear and/or anxiety and generalized anxiety were developed in 73%–82% and 12%–40% respectively. Alcohol abuse was met among 13%–49% of survivors. While drug abuse accounted for 28%–61%. Suicidal thoughts were appeared to be present in 23%–44% of cases, and 2%–19% might attempt suicide. Usually these symptoms start to decline for the first few months, however some authors argue that they can continue up to two years (Campbell, 2009; Campbell et al., 2009; Jordan, Campbell, & Follingstad, 2010; M.P. Koss & Aurelio, 2004).

Mental health consequences closely related not only with victim characteristics, but moreover with assault itself, disclosures, further help-seeking, and with the sociocultural factors in its broad meaning. If women do not seek for psychological support, effects on mental health can continue more than one year. Nevertheless, 50% of those who turn to psychological support continue to feel symptoms. The history of sexual violence during adolescence can lead to suicidal behavior (Krug et al., 2002).

Thematic analysis

Thematic analysis is widely used method for analyzing qualitative studies and it is focused on identifying themes or patterns among data. It is not constrained into previously fixed theoretical framework, in turn it is convenient to build theory during the coding process. The method used in thesis is a “contextualist” as victims of sexual violence in all papers were explaining their experiences from the perspectives of their own lives and perspectives of society. Following this, the way in which all themes were emerged is inductive, as there were no theoretical interest in the field, therefore it was decided not to try to match themes into predetermined coding frame (Barnett-Page & Thomas, 2009; Braun & Clarke, 2006; Dixon-Woods, Agarwal, Jones, Young, & Sutton, 2005; M. Fisher, Qureshi, Hardyman, & Homewood, 2006; Harden et al., 2004).

There is increasing need of systematically reviewed qualitative research, since qualitative methods are more appropriate for researching such sensitive issues as sexual violence and its mental health implications for women rather than quantitative methods. It is more useful in understanding of whole picture of survivors’ experiences and details of such social phenomena. Following this, as my thesis include studies from different countries of the world, it corresponds to recommendations of World Health Organization agenda of researching violence against women (Ellsberg & Heise, 2005). Previous systematic reviews have looked at quantitative studies, but none, to my own knowledge, has performed research on mental health consequences of sexual violence against women using thematic analysis. My aim was to reveal different aspects in progress of spectrum of mental health disorders by reviewing qualitative literature on experiences of survivors and to reveal what are barriers to and facilitators of recovery.

Methods

The whole process of identifying and analyzing data encompass two processes. The first is mapping exercise and the second is an in-depth review (Thomas et al., 2003). Mapping exercise starts from establishment of inclusion and exclusion criteria. The scope of the mapping exercise was focused on research in areas of 1) experience of sex as an adolescent or at an older age, 2) subsequent mental health state, 3) qualitative and mixed-method studies. In order to be relevant for mapping exercise all studies should examine women’ views and experiences of sexual violence during peaceful time to evaluate how these had an impact on their mental health state, that is, non-intervention studies. Studies of any qualitative methodology were included. Qualitative parts of mixed-method studies were also extracted. Studies operated in conflict zones, and all studies in other languages than English were excluded.

Identification of studies for mapping exercise

Searches were conducted in Pubmed, Medline, PsychNet. Studies were included if participants were at least aged 18, however if women had experienced sex against will during adolescence it also was accepted for mapping. In addition to database searches, reference lists, journals and books were also scanned for relevant studies. All found studies were downloaded into Mendeley reference manager and scanned in order to proceed to next search steps.

From mapping to in-depth interview

Due to mapping exercise many studies with relevant themes of interest were identified. There were all about their struggling with current mental health problems and problems with recovery.

In-depth review methods

Inclusion and exclusion criteria

All studies were examined to exclude those if they: 1) did report on intimate partner violence or history of child sexual abuse; 2) did not report on women' experiences of sexual violence, 3) did not report subsequent mental health state; 3) were published before 2009; 4) did not report information about aims of research, method for analyzing data, recruitment process, quotations.

Data extraction and quality assessment

All remaining data was reviewed in two steps. In this research, data was assessed according to 8 criteria (Spencer, Ritchie, Lewis, & Dillon, 2003) (Table 2). This checklist was modified and additional overall reliability and overall usefulness criteria were added. Overall reliability assessment was based on grading beforementioned 8 criteria by scale from "not at all" to "fully or mostly". F.Bunn et al. who used this checklist in their work supposed that due to the lack of consensus on which factors to exclude papers from data analysis, all papers should be proceed to further processes (Bunn et al., 2012).

Table 2. Checklist assessment of quality of articles

Criteria	Examples
Scope/purpose	Explicitly stated aims/objectives of research Adequate description of research context
Design	Appropriate use of qualitative methods
Sample	Adequate description of sample used, sample identification and recruitment. Appropriate sample size for study objectives. Selection criteria explicit. Inclusions/exclusions explained.
Data collection	Adequate description of data collection methods.
Analysis	Adequate description of methods used to analyze data.
Reliability/validity	Clarity regarding how evidence and conclusions derived. Evidence of assessment of validity.
Generalizability/transferability	Clarity about extent to which evidence can be generalized beyond settings and study participants
Credibility/integrity/plausibility	Evidence is credible and gives meaningful illumination of lives/contexts being researched
Overall reliability	Reliability related to the quality of the study
Overall usefulness	Usefulness related to the relevancy of a paper in the context of our review.

The second step is data extraction. All data was synthesized by hand. Secondly, in this review I used methods described by J. Thomas and A. Harden which are straightforward for the synthesis. In two first stages, the focus was on coding and retrieval of descriptive themes (Thomas & Harden, 2008). As initially I didn't want to narrow potential themes that can rise during analysis, I chose to do general codes, not with pre-determined framework. Starting with line-by-line coding, I created 'free' codes – without a hierarchical structure. Afterwards, not all sentences were exposed to coding, only those with meaningful information. In parallel, translation process was utilized by adding new codes to yet existed ones. This process was done two times in order to achieve saturation and check for additional emerging codes, or revision of old ones. After a creation a 'thematic map' and 'a coherent pattern' was revealed, the third

stage must begin. As was noted before, the stage of generating analytical themes is inextricably linked with 'going beyond' (Britten et al., 2002; Thorne, Jensen, Kearney, Noblit, & Sandelowski, 2004). This is the main purpose of thematic synthesis. It is reached by investigating descriptive themes emerged before, and answering review questions. This step was operated couple times so as new themes were appeared.

Ecological model

I am aimed to use the ecological model offered by R. Campbell and colleagues to structure findings of this study. This model was based on Bronfenbrenner's theory about development of a human in the context of interconnected environment (Bronfenbrenner, 1979, 1986). In turn, it was upgraded by Neville and Heppner adding new understandings about recovery of women after sexual assault (Neville & Heppner, 1999). All in all, it consists of several levels such as individual, assault, microsystem, mezo/exosystem, macrosystem, chronosystem. One of the innovations in their work is that self-blame was detached and its contribution to each of the levels was proved by authors (Campbell et al., 2009).

Results

All in all, 6 studies were included into final analysis. Amongst these studies 76 participants from three different countries are interviewed.

Table 1. Inclusion of articles into final analysis

Study	Study design	Age range	Source of participation	Country	n	Data collection	Methodology
Rahill 2014	Qualitative	19-52	From one specific neighborhood	Haiti	16	Focus groups	Phenomenology
Sebaeng 2016	Qualitative	18-55	Provincial hospital	South Africa	18	In-depth interviews	Phenomenology
Padmanabhanunni 2015	Qualitative	18-∞	Participants of "Silent Protest"	South Africa	9	Semi-structured interviews	IPA**
Hahm 2016	Mixed-method	18-35	AWSHIP*	USA	9	Semi-structured interviews	Thematic analysis
DeLoveh 2017	Qualitative	19-25	College students	USA	13	In-depth interviews	Grounded theory
Reis 2016	Qualitative	18-∞	Specialized outpatient clinic at a university hospital	Brazil	11	Semi-structured interviews	Thematic analysis

*Asian American Women's Sexual Health Initiative Project

**Interpretive phenomenological analysis

Study quality

Overall, out of 6 studies, 2 were appraised low for reliability, 2 medium and 2 high. For usefulness 3 studies were appraised medium and 3 high. None of them were high both for two criteria (Table 3).

Table 3. Assessment of quality of chosen articles

	Rahill 2014 (Rahill, Joshi, Lescano, & Holbert, 2014)	Sebaeng 2016 (Sebaeng, Davhana-Maselesele, & Manyedi, 2016)	Padmana-bhanunni 2015 (Padmana-bhanunni & Edwards, 2015)	Hahm 2016 (Hahm, Augsberger, Feranil, Jang, & Tagerman, 2016)	DeLoveh 2017 (DeLoveh & Cattaneo, 2017)	Reis 2016 (José dos Reis, Lopes, & Osis, 2016)
Scope/purpose	F	F	F	F	F	F
Design	N	P	F	F	F	F
Sample	N	F	P	N	F	F
Data collection	F	F	F	F	F	F
Analysis	N	F	F	?	F	F
Reliability/ validity	N	P	F	F	F	P
Generalizability/ transferability	F	N	F	F	F	F
Credibility/ integrity/ plausibility	N	N	F	F	F	?
Overall reliability	Low	Medium	Medium	Low	High	High
Overall usefulness	*	F	F	P	P	F
	**	F	F	P	P	P
	***	F	F	F	F	F
		High	High	High	Medium	Medium

F – fully or mostly; N – not at all; P – partly; ? – not clear

*to what extent does the study help us to understand one or more of the topics covered in the review?

**how rich are the findings?

***has the study successfully enhanced our understanding of a new area/sample or enriched an old one?

Synthesis

Two main themes were identified across studies and thirteen subthemes within them. All of them were divided between themselves so as causative relationship can be clearly seen (Table 4). Selected quotations to enforce explanations are illustrated in Table 5.

Table 4. Identification of two main themes

Category:			Category:	
To come to understand that you were raped			To live with this understanding	
Subcategories	Characteristics of assault itself		Subcategories	Mental health problems
	Distancing			Social impairment
	Vulnerability			Coping strategies
	Neglect problem			Powerlessness
	Family issue			Help-seeking
	Society issue			

Table 5. Quotations for each subtheme

Themes and subthemes	Participants quotations from primary studies
To come to understand that you were raped: Characteristics of assault itself Distancing Neglect problem Family issue Society issue Vulnerability	"...I think it's much worse than I what I experienced" "...I stop and think what is wrong with me? On what planet does it happen and you walk out and say (that) you're friends?" "I don't want to be defined as that person who was raped" "My aunt and her husband are always sitting together and at times I feel like I am disturbing them when I talk about this issue." "My neighbors here you know...has spread this thing [sexual assault] around the whole village. They are talking about it everywhere." "It's every time I turn around, I am losing my temper!" "For a long time after [the rape] it was like it never happened to me but now I know I was there, it happened to me and I have to deal with it."
To live with this understanding: Mental health problems Coping strategies Powerlessness Social impairment Help-seeking	"I decided that I wanted to kill myself because I just...I saw no hope... Yeah, it was just like dark. It was kind of like being in this small little cave hole...number one, you didn't want to find a way out and number two, even if you thought about finding a way out, there was no possibility." "...just cutting myself off from people except, you know, going to parties, and drinking and <pause> just <pause> getting through each day and <pause> hoping the next would be better somehow even though I wasn't changing at all." "...so that the conditions of life, the way things were no longer the same, to see myself having undergone such an act, I asked who-what-where do I go?" "...for example, I have a judge who was speaking to me – as I was telling him about myself, he said "There are a lot of things I know of you... you don't have to talk." I became afraid and then the problem he presented was that problem (the rape). Where he works, I never pass by there anymore..." "I always feel like if I tell someone that I was raped or something along those terms there's that feeling of, you know, alarm and "We need to do this, this, and this" and... at the time I didn't want to feel any more anxious than I already was so if saw came with a very calm attitude about it and I didn't use any, I want to say trigger words in that aspect to really click in that doctor's mind, what's going on."

To come to understand that you were raped

Characteristics of assault itself

Studies showed that women were forced to have sex against their will due to incapacitation with alcohol. This fact was associated with unwillingness to disclosure, as in opinion of women, it could incriminate them. Therefore, the fact of alcohol use led to self-blame and it is not rare account among them. Besides, young women exposed to violent behavior through usage of knives, death threats or degrading expressions gave up under the fear of disobedience and then were likely to ask for help. Those who were not abused, neither verbally, neither physically, neither by incapacitation, were of opinion that they were not raped. However, at the same time they could not label it at all.

Distancing

Women reported feelings of alienation which is not the same as coping strategy. It was occurred when women immediately after sexual assault started to pull away from what was happened.

For example, one woman's alienation led to continuation of her friendship with perpetrator. Frequently, victims claim that they lost their true selves. Feeling alienated results in endless powerlessness and fear.

Neglect problem

When woman after rape were in the stage of evaluating whether it was rape, usually they undervalued what happened. Moreover, some of them think in that way due to absence of support from surroundings. They did not associate themselves as victims of such crime and moreover did not want that label to be linked to them for all their lives. In addition, there were point of view that responsibility for occurrence of multiple rapes laid on woman herself.

Family issue

Some pointed that as family did not pay sufficient attention to their problem, girls and young women tried to cope with consequences by themselves. Usually they felt lonely and had a desire to talk to someone. Frequently after ignorance they "shut it (memories) out", what was devastating in respect to subsequent life.

Society issue

Women after rape need to have enough support to tackle with case, however a lot of participants noted that surroundings, for example, neighborhoods, tried to offend and shame them for what happened. In turn, it affects victims unfavorably. They started to blame themselves and feel ashamed. However, someone might feel anger because they did believe that they were claimed unreasonably. In addition, participants expect negative reaction from society, as well as from formal authorities, and explained it by the presence of stigma and stereotypes amongst them.

Vulnerability

Participants of all studies noted that triggers can result in intrusive memories. Sometimes it play positive role, as starting from this point woman can realize that she had issues and she need to do something with it. Frequently triggers were appeared to be disclosures of other women. Rarely, some women preferred to "block out memories" to keep away from the fact of rape.

To live with this understanding

Mental health problems

Studies were examined to find out psychological effects of sexual abuse starting from eroded self-esteem to post traumatic stress. Eating disorders led to weight loss.

Many participants underwent feeling insecurity saying that they expect to meet their offender even if it is not possible. Reports on mistrust were not uncommon since for many survivors of rape was too difficult to locate in places where male representatives were too. In addition, participants suffered from distressing memories which might appear after being exposed to cues or triggers. After such intrusive recalls they started to avoid them instead of having recourse to special agencies. Next, these were followed by anger, over-vigilance, increased reactivity to external irritating factors, problems with sleeping, suicidal ideas.

Coping strategies

Coping strategies were widely used amongst all females. Widely used strategy was to isolate oneself from environment which can remind her experience. Those who were raped in their homes, tried to spend less time there. Those who were initially ignored by family were used to release stress by overworking. On the one hand, there were those victims who recurred to social activities, such as volunteering in police departments given that they contributed to detection of similar crimes. On the other hand, those who were not aimed to act in such optimistic way, fell back on substance use to ease symptoms or risky sexual activities.

Powerlessness

Women frequently reported accounts that there is no positive attitude toward their own future. They did not have power to fight back against condemnations and ridicules. It led to avoidance of help-seeking in order to protect oneself from emotional distress inflicted by policy and other formal and informal responses. They described rape as deprivation of human dignity and didn't know how to live further. However, others suffered from endless thought of "why me?".

Social impairment

Primarily survivors of sexual violence tried to insulate themselves from society either after being publicly judged or being afraid of judgements. However, some expressed feeling that they could not be with people because they expect danger from everything surrounding them. Some who were alienated from what happened avoided men instinctively. Others avoided places where people already knew that they were raped.

Help-seeking

It is not rare case that women in these studies did not have desire to seek help was it from family or care centers, they were even disinclined to disclose. All mental stress symptoms were developed in light of absence of care. There were very few cases when women agreed on professional help thanks to family and close friends. Those who passed through psychological counselling, were more or less able to get rid of the symptoms. Nevertheless, others didn't see motives to seek help from crisis centers, explaining that they respond to victims negatively or that it would be better to cope on one's own.

Discussion

This study has revealed that survivors of sexual violence pass through several branches of understanding the fact of rape, which include characteristics of assault itself, distancing, vulnerability, neglecting problem, reaction of family and society. After appreciation of all these factors comprehension of what happened come to their minds. Whereas it comes with whole set of consequences such as the range of mental health problems, social impairment, development of coping strategies, powerlessness, indecision to disclose and help-seeking (Figure 1).

In this thematic analysis three themes were found to be determinants of individual level: distancing, vulnerability, coping strategies. Characteristics of assault relates to level of assault, family issue microsystem, society issue and help-seeking to mezo/exosystem, social impairment to macrosystem. Whereas neglecting problem and powerlessness are linked with each of levels. First of all, individual level considers personal characteristics of victim as well as coping strategies as it is stems from victim's character initially and also affects recovery of mental health in a certain way. Moreover, in a study of Ullman et al., maladaptive strategies (substance use, risky sexual behavior) relates to increased posttraumatic stress symptoms and depression (Ullman, Peter-Hagene, & Relyea, 2014). Vulnerability and distancing are consistent with Koss's research on mental disorders of sexual violence female victims which

reveal flashbacks and emotional detachment as predictors of PTSD (M. Koss, Bailey, Yuan, Herrera, & Lichter, 2003).

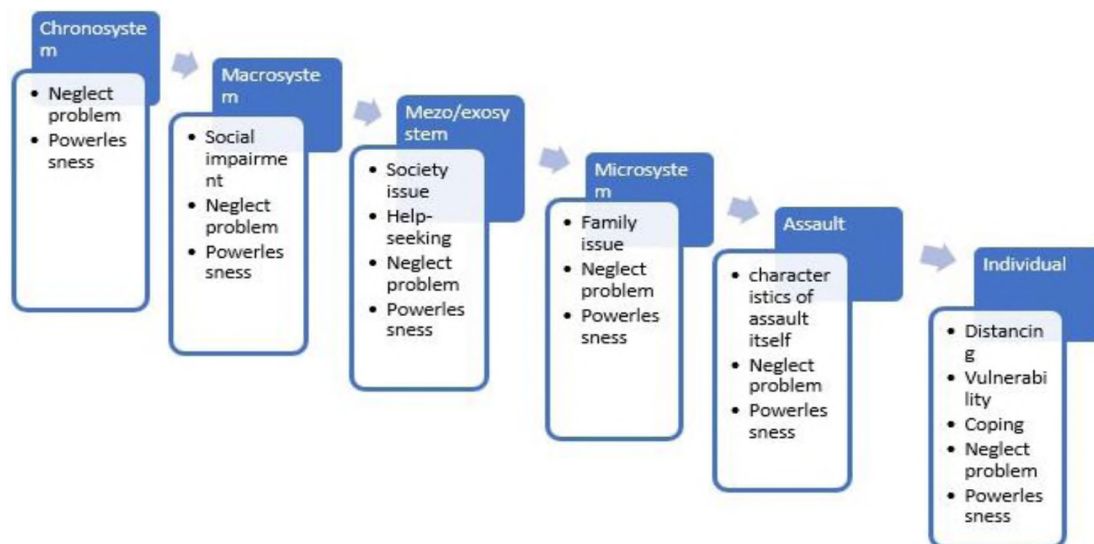

Figure 1. Ecological model

Concerning the level of assault which include neglecting problem and powerlessness. Although they are considered by me to relate to all levels, initially assault characteristics influence these two categories. The term “classic rape” is widely used by many authors and explain why many women do not understand whether happened was rape or not (Ahrens, Stansell, & Jennings, 2010; Clements & Ogle, 2009; D. Donde, K. A. Ragsdale, Koss, & N. Zucker, 2018; B. Fisher, Daigle, T. Cullen, & Turner, 2003; Kahn, Mathie, & Torgler, 1994; Layman, Gidycz, & Lynn, 1996; RENEE A. BOTTA SUZANNE PINGREE, 1997). It is widely appeared to be that sex against will without physical violence is not acknowledged as rape. Consequently, not acknowledgement of experience as rape results in poorer psychological adjustment (Clements & Ogle, 2009). Furthermore, in a qualitative study provided by Hlavka, it becomes clear that women perceive rape as a normal phenomenon sequential of men’s aggressiveness and women’s agreement to be sexual gatekeepers (HLAVKA, 2014).

Next subcategory powerlessness is consistent with findings of Wasco who supposed that there should be other manifestations of mental distress and offered the term “chronic shock” meaning that women under the threat during sexual attack, internalization of low self-worth, shame and “alienation” they come to the sense of insecurity in all aspects of their lives starting from living arrangements ending with relationships (Wasco, 2003).

In my opinion, this two subcategories stems from all levels, considering 1 - individual characteristics such as ability to emotionally suppress to neglect problem and emotional instability to feel oneself powerless; 2 - family and friends diminishing significance of happened resulting in neglecting problem and ignorance resulting in powerlessness; 3 - mezo/exosystem includes indifference of help-seeking agencies leading to underestimation of problem and further powerlessness to cope with perpetrator; 4 - macrosystem include rape myth acceptance resulting in blaming of victim and theories about “stereotypical rape” which in turn further loss of strength and misjudgment about assault; 5 - at chronosystem I can consider revictimization as one of the main origins of neglecting problem and powerlessness as results of mortification for repeated violence.

The role of family is significant in the pathway through acknowledging one's experience of rape. It is evident from Orchowski and Gidycz's study that less than 15% women who experienced sexual abuse during adolescent disclosed their experience to parents (Orchowski & Gidycz, 2012). The role of surroundings and help-seeking agencies is not lesser than role of the family. Emily R. Dworkin investigated college women in cross-sectional study and revealed that perceived social support is more influential for recovery from PTSD in case if it comes from friends rather than family (Dworkin, Ojalehto, Bedard-Gilligan, Cadigan, & Kaysen, 2018). Many authors argue that those who disclosed to anyone, had better psychological health than those who kept it secret (Burgess & Holmstrom, 1979a, 1979b; BURT & KATZ, 1988; Cohen & Roth, 1987). Social impairment is related to macrosystem as its root is in general normalizing of sexual act against will with the help of promoting rape myth acceptance by society. It is evidenced by many authors that women blame themselves for rape, do not acknowledge their experience sexual assault, and therefore do not disclose to sources. It occurs in the sequel of exoneration of rapists, belief that only certain type of women gets raped, doubt and disbelief when women report their experience, search causes in woman itself (Horvath & Brown, 2009).

In general, findings of my thesis project are consistent with Duma's study which also was focused on identifying mental health sequelae amongst female survivors of sexual assault (Duma, 2019). This study's findings encompass 8 steps which explain the full pathway of recovery starting from assault itself, awakening, pragmatic acceptance, turning point, reclaiming what was lost, defining own landmarks for healing, readiness for closure and ending up with returning to self.

Strengths and limitations

One of the strengths of this study is being first study directed to identify mental health outcomes after sexual violence among women throughout systematic review, especially with thematic synthesis of qualitative studies. Thematic synthesis is convenient thanks to its absence of pre-determined theoretical framework. Qualitative studies are more appropriate to look for root issues in investigating such sensitive topics. Therefore, all found codes were appeared to be thoughts of abused women at first-hand. Secondly, all studies were provided in different countries. Concluding whole coding process, I have not disclosed patterns or polarity in specificity and magnitude of mental health outcomes and have not revealed the differences in a pathway through being raped and recovery among women in a context of different cultures and geographical location. Thirdly, ecological approach ease understanding of sexual assault survivors' post assault psychological experiences from the perspectives of individual, assault, micro-, mezo/exo-, macro- and chronosystem levels. Furthermore, it shows how variables at the multiple ecological levels interact to impact mental health outcomes. It shows how interventions are need to be modified to victim's benefit. One limitation is in that I have included all studies after assessing their quality. It was decided on the basis of Thomas and Harden's assumption that there is no accepted method for excluding studies from synthesis (Thomas & Harden, 2008).

Conclusion

The different spectrum of mental health outcomes of sexual violence against women were identified in this study. Moreover, during analysis of pathways of these women' experience barriers and facilitators of recovery, such as different coping strategies, impact of disclosure to either formal or informal sources and influence of society in general were evaluated. Afterall, it is evident that sexual violence has devastating impact on future life of a woman affecting her starting from individual characteristics such as self-esteem finishing up with inability

to be a full person in her surrounding society and overwhelmingly this fact is highly influenced by social beliefs about rape. Relying on ecological model constructed in the discussion part, I can propose that this problem can be addressed on multiple levels. To say exactly, at individual level – to create care centers where women can be conducted by professionals on questions about what is rape and are measures to prevent subsequent issues of disclosure to others; at microlevel – programs aimed to increase empathy of family and friends to victim of sexual violence; at mezo/exolevel – campaigns aimed to educate communities to react adequately to rape victims and to educate police, health and crisis centers to work effectively with them; at macrolevel – efforts to change rape-prone cultures, that is decrease rape myth acceptance; at chronolevel – to create laws against sexual violence and facilitate policy changes.

References:

1. Burnam, M.A., Stein, J.A., Golding, J.M., Siegel, J.M., Sorenson, S.B., Forsythe, A.B., & Telles, C.A. (1988). Sexual assault and mental disorders in a community population. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56(6), 843–850. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.56.6.843>.
2. Campbell, R. (2009). Science, Social Change, and Ending Violence Against Women. *Violence Against Women*, 15(4), 434–439. <https://doi.org/10.1177/1077801208330696>.
3. Campbell, R., Dworkin, E., & Cabral, G. (2009). An ecological model of the impact of sexual assault on women's mental health. *Trauma, Violence & Abuse*, 10(3), 225–246. <https://doi.org/10.1177/1524838009334456>.
4. DeLoveh, H.L.M., & Cattaneo, L.B. (2017). Deciding Where to Turn: A Qualitative Investigation of College Students' Helpseeking Decisions After Sexual Assault. *American Journal of Community Psychology*, 59(1–2), 65–79. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12125>.
5. Duma, S. (2019). Women's journey of recovery from sexual assault trauma: a grounded theory /.
6. Ellsberg, M., & Heise, L. (2005). *Researching Violence Against Women Researching Violence Against Women: A Practical Guide for Researchers and Activists*. Washington DC, United States: World Health Organization, PATH.
7. García-moreno, C., Jansen, H.A.F.M., Ellsberg, M., Heise, L., & Watts, C. (2005). WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women: initial results on prevalence, health outcomes and women's responses. Geneva, Switzerland.
8. Hahm, H.C., Augsburg, A., Feranil, M., Jang, J., & Tagerman, M. (2016). The Associations Between Forced Sex and Severe Mental Health, Substance Use, and HIV Risk Behaviors Among Asian American Women. *Violence against Women*, 23(6), 671–691. <https://doi.org/10.1177/1077801216647797>.
9. José dos Reis, M., Lopes, M.H., & Osis, M. (2016). 'It's much worse than dying': the experiences of female victims of sexual violence. *Journal of Clinical Nursing* (Vol. 26). <https://doi.org/10.1111/jocn.13247>.
10. Orchowski, L.M., & Gidycz, C.A. (2012). To whom do college women confide following sexual assault? A prospective study of predictors of sexual assault disclosure and social reactions. *Violence against Women*, 18(3), 264–288. <https://doi.org/10.1177/1077801212442917>.
11. Padmanabhanunni, A., & Edwards, D. (2015). A Case Study of Social Cognitive Treatment of PTSD in a South African Rape Survivor: The Central Role of Case Formulation. *Journal of Child Sexual Abuse*, 24(2), 174–194. <https://doi.org/10.1080/10538712.2015.997412>.
12. Rahill, G.J., Joshi, M., Lescano, C., & Holbert, D. (2014). Symptoms of PTSD in a sample of female victims of sexual violence in post-earthquake Haiti. *Journal of Affective Disorders*, 173, 232–238. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2014.10.067>.
13. Sebaeng, J.M., Davhana-Maselesele, M., & Manyedi, E. (2016). Experiences of women who reported sexual assault at a provincial hospital, South Africa. *Curationis*, 39(1), e1–e7. <https://doi.org/10.4102/curationis.v39i1.1668>.
14. Thomas, J., & Harden, A. (2008). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. *BMC Medical Research Methodology*, 8, 45. <https://doi.org/10.1186/1471-2288-8-45>.
15. Wasco, S.M. (2003). Conceptualizing the harm done by rape: applications of trauma theory to experiences of sexual assault. *Trauma, Violence & Abuse*, 4(4), 309–322. <https://doi.org/10.1177/1524838003256560>.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-47-51

УДК 675

МРНТИ 05.19.05

ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОЖЕВЕННОГО КОМБИНАТА ИМ. Ф.З. ДЗЕРЖИНСКОГО В КОСТАНАЕ В 1941-1943 ГОДЫ

Бекмагамбетов С.Б.*

**Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова. Институт
экономики и права им. П. Чужина, кафедра социально-гуманитарных дисциплин.*

**E-mail: sultan.2000_00@mail.ru*

Аннотация

В результате угрозы оккупации Германией западных регионов СССР руководство государства приняло решение об эвакуации населения и стратегически важных предприятий в восточные регионы. В конце 1941 года из Симферополя в Костанай прибыла часть оборудования кожевенного комбината им. Ф.З. Дзержинского. С момента прибытия на новое место назначения начинается процесс реорганизации работы коллектива фабрики. В статье на основе архивных материалов рассматривается работа фабрики в этот период.

Ключевые слова: вторая мировая война, эвакуация, инфраструктура, Костанайская область, кожевенный комбинат им. Ф.З. Дзержинского.

Ф.З. ДЗЕРЖИНСКИЙ АТЫНДАҒЫ БЫЛҒЫ ЗАВОДЫНЫҢ ӨНДІРІСТІК ҚЫЗМЕТІ 1941-1943 ЖЫЛДАРДА ҚОСТАНАЙДА

Бекмағамбетов С.Б.*

**А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. П. Чужин атындағы
Экономика және құқық институты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы.*

**E-mail: sultan.2000_00@mail.ru*

Андатпа

Немістердің КСРО-ның батыс аудандарын басып алу қаупі нәтижесінде мемлекет басшылығы халықты және стратегиялық маңызды кәсіпорындарды шығыс аудандарға көшіру туралы шешім қабылдады. 1941 жылдың аяғында Ф.З. Дзержинский атындағы былғары зауыты техникасының бір бөлігі Симферопольден Қостанайға келді. Жаңа межелі жерге келген сәттен бастап зауыт ұжымының жұмысын қайта құру процесі басталады. Мұрағат материалдарына сүйене отырып, мақалада фабриканың осы кезеңдегі жұмысы қарастырылады.

Негізгі сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, эвакуация, инфрақұрылым, Қостанай облысы, Ф.З. Дзержинский былғары зауыты.

PRODUCTION ACTIVITIES OF THE LEATHER FACTORY NAMED AFTER F.Z. DZERZHINSKY IN KOSTANAY IN 1941-1943

Bekmagambetov S.B.*

**Kostanay Regional University named after A. Baitursynov. Institute of Economics and Law
named after P. Chuzhinov, department of Social and Humanitarian Disciplines*

**E-mail: sultan.2000_00@mail.ru*

Abstract

As a result of the threat of German occupation of the western regions of the USSR, the state leadership decided to evacuate the population and strategically important enterprises to the eastern regions. At the end of 1941, part of the equipment of the tannery named after F.Z. Dzerzhinsky arrived from Simferopol to Kostanay.

From the moment of arrival at a new destination, the process of reorganization of the work of the factory team begins. Based on archival materials, the article examines the work of the factory during this period.

Key words: World War II, evacuation, infrastructure, Kostanay region, F.Z. Dzerzhinsky tannery.

Введение

В результате эвакуации в город Костанай перемещается кожевенный комбинат им. Ф.З. Дзержинского (далее – кож.комбинат). Следует отметить, что период начала эвакуации предприятия в Костанай прибыли только отдельные элементы инфраструктуры. Часть инфраструктуры предприятия по распоряжению НКДП СССР располагалась в Тбилиси. Таким образом, в начальный период работы предприятия на новом месте актуализировалась проблема восполнения недостающего оборудования с целью повышения эффективности. На основе доставленного в город оборудования осуществлялись работы по восстановлению цеха прошивной обуви с закройным штамповочным и заготовочными отделениями.

Синхронно проводились работы по восстановлению цеха рантовой обуви. По признанию администрации предприятия ряд цехов начали работать в полную мощь в различные сроки по объективным причинам: «Поскольку цех рантовой обуви работает в основном вручную, не имеет большого механического оборудования. Он был пущен раньше всех, еще в апреле 1942 года. Цех механической обуви также был закончен в срок к 1-му октября 1942 года, но работать стал только в декабре 1943 года вследствие отсутствия электроэнергии».

Одним из важных факторов функционирования предприятия являлось наличие бесперебойного электропитания, как показал проведенный анализ потенциальных возможностей города для результативной работы кожевенного комбината равно, как и других прибывших в период эвакуации заводов, оказалось недостаточно. В летне-осенний период 1941 года, когда в восточные регионы проходил процесс массовой эвакуации населения и предприятий, в городе планировалось запустить дополнительную ТЭЦ к заводу №507. Но вопреки ожиданиям соответствующие работы не были завершены. В сложившихся обстоятельствах директорат комбината по согласованию с администрацией города и области принял решение об установлении временной собственной электростанции. В целом коллектив предприятия не смог выполнить план на определенный период по ряду направлений, в начальный период в частности, по производству прошивной обуви. Руководство предприятия главной причиной срыва плана указывало отсутствие достаточного количества электроэнергии. Изначально по проекту мощность обувной фабрики по производству механической прошивной обуви составляла 500 пар в смену, а рантовой обуви – 60 пар в смену. Цех прошивной обуви на период 1942 года работал в неполную мощность. Но уже план первого квартала 1943 года коллектив выполнил по отметке 300 пар в смену. План по производству рантовой обуви коллектив выполнял результативно.

Цех по производству рантовой обуви в меньшей степени зависел от наличия электроэнергии. Соответственно, показатели коллектива данного цеха оказались более результативными. Следующей причиной, с которой столкнулось предприятие, являлось недостаточное количество необходимых материалов и их несовременная доставка.

Фиксировалось увеличение максимального плана производства продукции. Например в четвертом квартале коллектив кож.комбината обязывался произвести 33 тыс. пар обуви из 138 тыс. годовых. Директор комбината отмечал возможность эффективного выполнения плана при следующих обстоятельствах: своевременная

доставка материалов, их отгрузка и хранение, системная упорядоченная работа по обеспечению предприятия материалами, рассредоточение специалистов по логистическим объектам в период отгрузки и приема необходимого сырья. Ассортимент обуви на 1942 год был представлен следующими видами продукции: мужской обувью, женской и детской обувью. В целом за ограниченный период 1942 года предприятие произвело такие виды обуви: сапог – 951 пар, ботинок – 9382 пар, п/ботинок – 5895 пар, туфель – 6440 пар, спортивной обуви – 3993 пар. Итак, коллектив предприятия выпустил 26661 за этот период. Регулярно план производства продукции повышался.

Работа комбината осуществлялась в весьма сложных условиях военного времени. Директорат комбината с горечью отмечал вынужденный простой цехов по причине дефицита сырья. Иногда цеха простаивали длительный период. В частности, в сентябре и декабре 1943 года комбинат работал со значительными перебоями. Впоследствии это приводило к нарушению устоявшейся ритмики работы. Поэтому на комбинате периодически проводились масштабные мероприятия. В сложных условиях применялись комплексные виды работ, которые директор охарактеризовал следующим образом: «анализ работы комбината за год показывает, что, как правило первая декада месяца почти всегда была связана с большими простоями, в дальнейшем же для выполнения плана поневоле приходилось прибегать к штурмовщине».

На предприятии отсутствовало должное количество транспортных средств. С целью преодоления негативных тенденций коллектив предприятия ввел следующие меры: стахановские методы работы, социалистические соревнования. Фактически соответствующие методы основывались на коллегиальном сотрудничестве, ненормированности рабочего дня, введения дополнительных смен работы. Таким образом, по мнению директора предприятия план работы в 1943 году был выполнен на 100,3%.

При предприятии функционировало подсобное хозяйство. Таким образом, работники предприятия стремились обеспечить качество работы предприятия и подсобного хозяйства. Например, план посевных работ на 1943 год составлял 51 га. Фактически коллектив выполнил план работы в объеме 67 га. Перевыполнение плана составило 130%. Предварительно по расчетам руководства предприятия валовый сбор урожая должен был составить 2285 центнеров, фактически урожайность всех культур составила 628,5 центнеров или 28% от заданного плана. Большой «недобор урожайности» директорат отмечал по картофелю, капусте, помидорам, бахчевым культурам.

В течение 1943 года на предприятии проводились строительные и монтажные работы. По признанию администрации предприятия, соответствующие мероприятия планировались на 1942 год, но с учетом отсутствия финансовых средств их реализация продолжилась в 1943 году. Строительные работы следовало проводить с учетом обеспечения эффективности предприятия и расширении сфер производства. В частности, в 1943 году предполагалось провести такие виды работ: водоснабжение, канализация и строительство основного корпуса завода. В результате осуществленных действий на комбинате начали функционировать ряд объектов. В частности, стало действовать водоснабжение, которое осуществлялось от водоносной станции. Синхронно в результате комплекса действий стали функционировать внутренние и наружные канализации. В 1943 году при комбинате начала работать котельная. В этот период заработала бесперебойная высоковольтная линия и трансформаторная подстанция. В 1943 году проводились другие строительные работы. Оборудование

пополнилось следующими видами: три чана, два барабана, три сокосборника в дубильном цехе; строгальная машина в закройном цехе; три камерные сушилки в отделочном цехе; прошивная машина в отделочном цехе; тянущая машина в ремонтно-механический цехе.

Директор признавал, что соответствующие мероприятия выполнялись в результате неустанной деятельности работников. Шла постоянная работа по обучению принятых на предприятие малоквалифицированных рабочих. Принятые на строительство в качестве рабочих женщины в короткие сроки обучались строительным квалификациям штукатуров, каменщиков, бетонщиков, и прочим специальностям. За отсутствием ряда материалов на ходу, чтобы не останавливать работы, приходилось решать вопросы замены материалов и даже изменения проектных решений.

Заключение

Таким образом, в кратчайший период в Костанае начал функционировать кожевенный комбинат, продукция которого оказалась востребованной для обеспечения социального спроса.

Директор предприятия признавал существенные недостатки, которые следовало преодолеть в кратчайшие сроки, например, сохранялся дефицит сырья и, в частности, кирпичей. По факту отсутствия востребованных материалов проводились экстренные мероприятия, которые отмечали представители директората. За отсутствием кирпича для кладки чанов использовали древесину. По причине нехватки чугунных труб для канализации применялись гончарные десятичные трубы. За отсутствием цемента, барабан для хромового цеха был установлен на деревянном фундаменте. Помимо данных изменений проводился ряд других поправок, которые не влекли за собой нарушений правил техники безопасности.

В грядущей перспективе руководство запланировало производственные мероприятия, которые оказались необходимыми для обеспечения результативности: провести линию электропередачи к трансформатору, обеспечить постройку каменной подстанции, осуществить замену изоляторной; выполнить установку нового котла в котельной №2; завершить работы по водопроводу и проведения модернизации системы; построить складские помещений.

Литература:

1. ГАКО Ф.348 О.5 Д.5
2. ГАКО Ф.348 О.5 Д.6
3. ГАКО Ф.348 О.5 Д.7
4. ГАКО Ф.348 О.5 Д.8
5. ГАКО Ф.348 О.5 Д.9
6. ГАКО Ф.348 О.5 Д.10
7. ГАКО Ф.348 О.5 Д.11
8. ГАКО Ф.348 О.2 Д.10
9. ГАКО Ф.348 О.2 Д.13
10. ГАКО Ф.348 О.2 Д.18
11. ГАКО Ф.348 О.2 Д.20
12. ГАКО Ф.348 О.2 Д.27
13. ГАКО Ф.348 О.2 Д.49
14. Александр Трушин. Эвакуация как индустриализация // Огонёк. — 2015. — № 12. — С. 26. — ISSN 0131-0097.
15. Куманёв Г. А. Война и эвакуация в СССР. 1941—1942 годы. // Новая и новейшая история, 2006, № 6.

16. Вознесенский Н.А. Эшелоны идут на Восток // Избранные произведения. 1917-1947. — Москва: Издательство политической литературы, 1979. — С. 6, 504, 582.
17. Тернового И.К. Костанайская область: прошлое и настоящее / Ч.2. Костанай, 2007 – С.508.
18. Медведев С.А. Костанайская область страницы истории (1936-2006 гг.) // сборник документов, 2006 – С.890.

References:

1. SAKR F.348 D.5 C.5
2. SAKR F.348 D.5 C.6
3. SAKR F.348 D.5 C.7
4. SAKR F.348 D.5 C.8
5. SAKR F.348 D.5 C.9
6. SAKR F.348 D.5 C.10
7. SAKR F.348 D.5 C.11
8. SAKR F.348 D.2 C.10
9. SAKR F.348 D.2 C.13
10. 10.SAKR F.348 D.2 C.13
11. 11.SAKR F.348 D.2 C.20
12. 12.SAKR F.348 D.2 C.27
13. 13.SAKR F.348 D.2 C.49
14. Alexander Trushin. Evacuation as industrialization // Ogonyok. - 2015. - No. 12.B - 26. - ISSN 0131-0097.
15. Kumanev G.A. War and evacuation in the USSR. 1941-1942 // New and new history, 2006, No. 6.
16. Voznesensky N.A. Echelons go to the East // Selected works. 1917-1947 - Moscow: Political literature publishing house, 1979. P. 6, 504, 582.
17. Ternovoi I.K. Kostanay region: past and present / part 2. Kostanay, 2007 - P.508.
18. Medvedev S.A. Historical pages of Kostanay region (1936-2006) // Collection of documents, 2006 - P.890.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-52-56

ӨОЖ 37.013.78

FTAMA 06.54.31

ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА ЖӘНЕ БАЛАЛАР: КИБЕРБУЛЛИНГ, ОНЫҢ САЛДАРЫ МЕН ӘСЕРІ

Жубандыков К.С.*

**Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы*

**E-mail: zhubandykov.kuanysh@gmail.com*

Аңдатпа

Қазіргі таңда әлеуметтік медиа өзінің шарықтау шегіне жетті деп айтуға болады. Әлеуметтік медианың қоғамға тигізетін пайдасымен қатар, зиянды тұстары да бар. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер секілді осал топтарға келгенде бұл мәселе өзекті бола түседі. UNICEF зерттеушілері жыл сайын 175000 бала алғаш рет интернетке кіреді деген статистиканы келтіреді. Бүгінгі таңда әрбір үшінші интернет қолданушысы бала екені белгілі болып отыр. Дегенмен олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қажетті шаралардың кешені толығымен қолға алынбаған. Сапалы онлайн контентпен қамтамасыз ету де әлі күнге дейін әртүрлі сауалдарды тудырады. Осы тұста әлеуметтік медианың дамуымен кең тараған мәселелердің бірі — кибербуллинг.

Түйін сөздер: әлеуметтік медиа, бала, бала құқығы, буллинг, кибербуллинг, цифрлық сауат, цифрлық қауіпсіздік.

СОЦИАЛЬНЫЕ МЕДИА И ДЕТИ: КИБЕРБУЛЛИНГ, ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ И ВЛИЯНИЕ

Жубандыков К.С.*

**Университет Сулеймана Демиреля, Алматы, Республика Казахстан*

**E-mail: zhubandykov.kuanysh@gmail.com*

Аннотация

Можно сказать, что сейчас социальные медиа на пике своих возможностей. Но нужно помнить, что у социальных медиа есть как положительная сторона, так и негативная. Этот вопрос стоит остро особенно, когда касается уязвимых слоев общества, таких как дети и подростки. Исследователи UNICEF приводят статистику, что ежегодно 175000 детей впервые оказываются на просторах интернета. На данный момент известно, что каждый третий пользователь интернета - это дети. Несмотря на это, мы не можем полностью обеспечить их безопасность. Вопрос качественного онлайн контента тоже остается актуальным. В связи с этим одна из главных проблем развития социальных медиа - кибербуллинг.

Ключевые слова: социальные медиа, дети, права детей, буллинг, кибербуллинг, цифровая грамотность, цифровая безопасность.

SOCIAL MEDIA AND CHILDREN: CYBERBULLYING, ITS CONSEQUENCES AND IMPACT

Zhubandykov K.S.*

**Syleyman Demirel University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: zhubandykov.kuanysh@gmail.com*

Abstract

We can say that now social media is at the peak of its capabilities. But you need to remember that social media has both a positive side and a negative one. This issue is particularly acute when it comes to vulnerable sections of society, such as children and adolescents. UNICEF researchers cite statistics that every year 175,000

children find themselves on the Internet for the first time. At the moment, it is known that every third Internet user is a child. Despite this, we cannot fully ensure their safety. The issue of quality online content also remains relevant. In this regard, one of the main problems in the development of social media is cyberbullying.

Keywords: social media, children, children's right, bullying, cyberbullying, digital literacy, digital security.

Кіріспе

Әлеуметтік медидағы қысым өмірдегіден де ауыр тиюі мүмкін — өйткені ешқандай шекара жоқ, аноним болып қалу оңай. Адам бетпе-бет сөйлескен кезде қатыгездіктің шекарасынан сирек өтеді. Бірақ желідегі аноним адамнан қысым көру, қауіп-қатердің түпнегізін білмеу адамға қатты әсер етеді. Әсіресе бұл мәселе балалар секілді осал топтарға келгенде өте өзекті тұрады. Балалардың назары отбасы мен достарының арасындағы қарым-қатынастан, оқудан, қалыпты өмірден басқа жаққа ауысады. Бала телефонды қолына ұстап, әлеуметтік медианы қолдана бастағанда қысымға, балағат сөздерге, ренжітетін иллюстрацияларға кездесуі мүмкін. Ал бала бұл туралы ешкімге айтпай, өзім шешемін деп те ойлап жатады.

Осы мақалада кибербуллингтің балаларға әсері мен салдары, жалпы цифрлық сауаттың маңызы туралы сөз қозғап, ғалымдардың пікірін талдап, мәселеге тереңірек үңіліп көреміз.

Әдеби шолу

Бала тақырыбы кез келген адам үшін маңызды дүниелер қатарында. Өйткені бұл біздің жүрегімізге жақын түсінік. Сол себепті ғалымдар да бала тақырыбына қатысты зерттеулерге көп назар аударады. Бала мен оларға кибербуллинг әсерін зерттегенде Hinduja S., Patchin J., Livingstone S., Haddon L., Görzig A., Ólafsson K. секілді ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, Қазақстанға көңіл-күй тұрғысынан жақын Хломов К.Д., Давыдов Д.Г., Бочавер А.А., Рабигов Э.Э. секілді Ресей ғалымдарының еңбектерімен де танысамыз.

Зерттеу тәсілдері

Зерттеу барысында бала мәселесін зерттейтін ғалымдардың еңбектерін талқылап, ресми деректерді келтіріп, мәселеге тереңірек үңілу үшін талдау тәсілін қолданып, мақала тақырыбының төңірегінде ой толғаймыз.

Зерттеу нәтижесі

Кибербуллинг салдарын өлшеу өте қиын және оның арты әртүрлі тәуекелдерге әкеп соғуы мүмкін [1]. Интернеттегі қысым жасөспірімдер суицидінің себебінің бірі екені дәлелденген [2]. Бала белсенді түрде онлайн қысымға ұшыраған кезде, әсіресе бала бұл туралы ата-анасына айтуға қорықса немесе ата-анасы баланың сөздеріне мән бермесе, өкінішке орай, бала өз-өзіне қол жұмсауға дейін барып жатады.

Кесте 1. 2017-2021 жылдар арасында өзіне өзі қол жұмсаған 0-14 жастағы балалар статистикасы

Жыл	Бала саны
2017	52
2018	59
2019	47
2020	44
2021	44

Бұған қоса, суицид туралы жаңалықтар таратқан кезде де өзекті проблемамен кездесеміз. Баланың қалай және қандай әдіспен суицид жасағаны туралы айту арқылы медианың өзі провокаторға айналу қаупі бар. Буллингке ұшырап, ауыр күйзелісте болып, өзіне қол жұмсау туралы ойлап жүрген бала медиа беттеріндегі “суицид жасаудың нұсқаулығы” тәріздес жаңалықтарды оқып, дәл сондай әрекетке баруы да мүмкін. Осы орайда әлеуметтік медиадағы этикамен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарындағы этикаға да назар аудару керек.

Жоғарыда сөз болған мәселенің алдын алу үшін цифрлық қауіпсіздік туралы бала әлеуметтік медиа және оған қатысты барлық интернет кеңістігімен байланысқа түскен кезде сөйлесіп бастаған жөн. Яғни ата-аналар балалардың цифрлық қауіпсіздік дағдыларына алғашқы болып назар аударуы керек [3]. Ата-аналар көп жағдайда әлеуметтік медианы баланы қоршаған орта ретінде қабылдамайды. Бар қауіп-қатерді болжау қиын кеңістікке баланы жіберген кезде күтіп тұрған тәуелкелдерді де ұмытпаған жөн.

Осы орайда әлеуметтік медиада кибербуллингке ұшыраған бала қалай әрекет етеуі керек деген маңызды сұрақ туындайды. Бұл жерде қандай проблема болады? Біріншіден, кибербуллинктің ауқымы кең болуы мүмкін екенін түсіну керек. Мысалы, кибербуллердің қолына бала туралы құпия ақпарат түсуі мүмкін, бопсалаудан қорыққан балалар әртүрлі әрекеттерге барып жатады. Өкінішке орай, тіпті ақша беріп құтылғысы келсе де, қылмыскерлер олардың құпия ақпаратын сол әлеуметтік медиаға жүктеп, баланы суицидке итермелейді [4]. Әрине, балаларымен әрдайым жақын араласатын, қандай да бір өзгерістер болғанын сезетін мұқият ата-аналар үшін бірнәрсе болып жатқанын түсіну қиын емес. Бірақ, өкінішке орай, көбінесе ата-аналар мұндай өзгерістерді байқамай қалады. Тіпті бала да қандай да бір проблемалары бар екенін анық көрсетпеуі мүмкін. Психологтардың сөзінше, баланың көңіл-күйі көтеріңкі болып жүріп, бірден көңілсіз, тұйық болып қалса, бұған назар аудару керек. Бала сөзге жоқ болып, қандай да бір жаңалықтарды бөлісуді қойса да, назар аудару керек. Бірақ ондай ештеңе байқалмайтын ситуациялар да болады. Бала өзін қалай ұстаса, солай жалғастыра беруі мүмкін. Нәтижесінде ата-аналар осындай ауыр тақырыптарды өздері көтергені ең дұрыс стратегия саналады [5].

Пікірталас

Ғалымдар балалар көп жағдайда сенгіш болып келеді деген аргументті алға тартады. Әлеуметтік медианы қолданған кезде кибербуллердің тұтқынына түскенін бірден сезбей, әртүрлі қателіктерге жол беруі мүмкін. Тіпті өзінің интим суреттерін де түсіре бастайды. Бірақ әлеуметтік медиада педофилдер болатынын да естен шығармау керек. Олар балаларға арналған сайттарға тіркеліп жатады [6]. Нәтижесінде әлеуметтік медиадағы кибербуллинг тек моральды қысыммен шектелмей, нағыз қылмысқа да әкеп соғады. Сол себепті баланың қандай сайтқа кіріп-кіре алмайтынына шектеу қойып, қандай әлеуметтік медианы пайдаланатынын қадағалау да маңызды. Бірақ бұл жерде мәселе баланың жеке кеңістігіне қол сұғуда емес, балаларға өз жеке кеңістігін қалай сақтау керек екенін түсіндіруде. Сондықтан мессенджерлер, электронды хабарламалар, әлеуметтік медиа мен интернет арқылы жасауға болмайтын әрекеттер, балағаттау мен қокан-лоққы дегеніміз не екенін балалармен бірге талқылаған жөн [7].

Ата-аналар тағы не істей алады? Біріншіден, буллинг мәнді хабарламаларды балалар арасында байқап қалса, басқа баланың ата-анасына айтуға болады. Қалыптасқан ситуацияны ретке келтіре алатын жауапты ересек адам болғаны жөн. Яғни, мәселені интернеттің шекарасынан да шығару маңызды.

Екіншіден, бала талпынған кеңістікті фильтрлеу. Әлеуметтік медианы қауіпсіздік дәрежесіне қарай бағалауға болады. Олар қаншалықты кибербуллингтен, аккаунты бұзудан, фишингтен қорғай алады деп ойлану керек. Өйткені кибербуллинг орын алуы мүмкін көзге көрінбейтін зоналар болады.

Бұған қоса, ғалымдар кибербуллингпен күресу және оның алдын алу үшін мектептерде антибуллингтік бағдарламаларды енгізу маңызды деп есептейді [8]. Жоғарыда айтқанымыздай, ата-аналар балаларына бірдеңе болып жүргенін, олар кибербуллингке тап болғанын, Instagram, TikTok, Telegram немесе басқа да әлеуметтік медида қандай да бір челленджерге қатысып жүргенін бірден байқай бермеуі мүмкін. Сондықтан бұл жерде мектеп өте маңызды рөл ойнайды. Өйткені мектепте мұғалім балаларды жинап, кибербуллинг тақырыбында сынып сағатын өткізіп, өзінді және достарыңды кибербуллингтен қалай қорғауға болады деген тақырыптарды көтере алады.

Ал бала өзін кибербуллингтен қалай қорғай алады? Біріншіден, интернетте ешкімге өзінің жеке деректерін жібермеуі керек. Танымайтын адамға да, тіпті достарымен сөйлескенде құпия ақпаратты бөліспегені жөн. Екіншіден, танымайтын адамдардан ешқандай файлдарды қабылдамау керек. Өйткені бұл қандай да бір вирустар, баланың телефоны немесе компьютеріне орнатылатын барлық ақпаратты жазып алатын, суреттерді сақтап алатын қандай да бір бағдарламалар болуы мүмкін [9]. Үшіншіден, балалар әлеуметтік желілерде танысқан кез келген жаңа достарының сөзіне сене бермеуі де маңызды. Яғни, қылмыскерлер өздерін басқа балалар ретінде таныстырып, кездесуге шақырады. Бұл жерде балалардың мына нәрсені түсінгені маңызды: егер сені жаңа достарыңның бірі белсенді түрде кездесуге шақыруды қоймаса, бұл туралы міндетті түрде ата-анаға айту керек.

Егер бала әлеуметтік медида агрессияға тап болса не істеген дұрыс? Ең басты нәрсе — агрессияға агрессиямен жауап бермеу керек [10]. Әлеуметтік медидағы кибербуллингті жарыққа шығару, әр нәрсені өз атымен атау, балаларға бұның алалау, буллинг, жасауға болмайтын әрекет екенін айтып түсіндірген жөн. Яғни, балаларға ақпарат қажет. Әйтпесе олар әр нәрсенің шекарасын тексеретін болады [11]. Ал бұның соңы неге әкеліп соғатынын болжау өте қиын.

Қорытынды

XXI ғасыр әлеуметтік медиа дамып тұрған ғасыр екенін бәріміз білеміз. Бәріміз де әлеуметтік медиаларды қолданамыз. Нәтижесінде адамдардың өмірі толықтай өзгеріп кетті. Кейбір жандар үшін әлеуметтік медиа жаңа мүмкіндіктер мен дамудың көзі болса, кейбір жандар үшін қылмысқа жол ашуы мүмкін. Балалар мен жасөспірімдер секілді осал топтар үшін әлеуметтік медианың ықпалы одан да қатты сезіледі. Пайда болған жаңа қауіптің бірі — кибербуллинг. Жоғарыда бұл мәселе туралы ғалымдардың пікірімен бөлісіп, проблеманы талдауға тырыстық. Әлеуметтік медианың дамуы нәтижесінде пайда болған проблеманың салдары қандай болуы мүмкін, бұл салдармен қалай күресу керек, балалар мен ата-аналар арасындағы байланыс секілді ғалымдардың пікірін білдік. Әрине, кибербуллинг балалар мен жасөспірімдер үшін әлеуметтік медианың негатив ықпалы саналады. Сондықтан бұл негатив ықпалды қалай позитив ықпалға айналдырамыз деп ойлану керек. Әлеуметтік медианың әсері туралы айтқанда үнемі осал топтардың қажеттіліктері мен мүддесін алдыңғы планға шығаруымыз керек деп санаймыз. Егер бұл нәрсені назардан тыс қалдырсақ, өзіміз де кибербуллингке бой беруіміз мүмкін.

Әрине, қалай болғанда да әлеуметтік медианың ықпалын өлшеу қиын, әсіресе негатив ықпалды тежеу оңай емес. Бірақ заманның күн санап өзгеріп жатқанын

жадымыздан шығармай, алда күтіп тұрған өзгерістер мен олардың салдары туралы сыни ойлап үйрену де маңызды. Сонда ғана әлеуметтік медиадағы негатив тенденциялардың салдарын балалар мен жасөспірімдер секілді осал топтар үшін жеңілдете аламыз.

Әдебиет:

1. Хломов, К.Д., Давыдов, Д.Г., & Бочавер, А.А. (2019). Кибербуллинг в опыте российских подростков. *Психология и право*, 9(2), 276-295.
2. Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of suicide research*, 14(3), 206-221.
3. Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K. (2011). Risks and safety on the internet. The perspective of European children. Full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of, 26.
4. Коданева, С.И. (2020). Кибербуллинг: причины явления и методы предупреждения. *Социальные новации и социальные науки*, (1 (1)), 149-159.
5. Алания, Д.А. (2020). Общая характеристика кибербуллинга и способы его профилактики. in *Инновационные подходы в решении научных проблем* (pp. 416-426).
6. Мусихин, А.И. (2013). Кибербуллинг. Педагогическое образование на Алтае, (1), 76-83.
7. Мелешкина, И.И., & Бегичева, С.В. (2017). Кибербуллинг и астротурфинг как виртуальная агрессия. In *Современные информационные технологии: проблемы и перспективы развития* (pp. 108-113).
8. Иванова, А.К. (2018). Буллинг и кибербуллинг как явление образовательной среды: примеры современных исследований проблемы. *Мир науки. Педагогика и психология*, 6(5), 50.
9. Хахина, А.М., & Акименко, Т.В. (2020). Интернет-опасности для детей. *Заметки ученого*, (10), 495-499.
10. Рабиков, Э.Э. (2019). Влияние социальных сетей на современные формы девиантного поведения. In *XXI Всероссийская студенческая научно-практическая конференция Нижневартовского государственного университета* (pp. 341-344).
11. Макарова, Е.А., & Осадчая, А.В. (2019). Кибер-виктимизация и демографические характеристики подростков, вовлеченных в кибербуллинг. *Национальное здоровье*, (1), 125-136.

References:

1. Khlomov, K.D., Davydov, D.G., & Bochaver, A.A. (2019). Cyberbullying in the experience of Russian teenagers. *Psychology and Law*, 9(2), 276-295.
2. Hinduja, S., & Patchin, J.W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of suicide research*, 14(3), 206-221.
3. Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K. (2011). Risks and safety on the internet. The perspective of European children. Full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of, 26.
4. Kodaneva, S.I. (2020). Cyberbullying: causes of the phenomenon and methods of prevention. *Social Innovations and Social Sciences*, (1(1)), 149-159.
5. Alania, D.A. (2020). General characteristics of cyberbullying and ways of its prevention. in *Innovative approaches to solving scientific problems* (pp. 416-426).
6. Musikhin, A. I. (2013). Cyberbullying. *Pedagogical education in Altai*, (1), 76-83.
7. Meleshkina, I. I., & Begicheva, S. V. (2017). Cyberbullying and astroturfing as virtual aggression. In *Modern information technologies: problems and development prospects* (pp. 108-113).
8. Ivanova, A.K. (2018). Bullying and cyberbullying as a phenomenon of the educational environment: examples of modern research on the problem. *The world of science. Pedagogy and psychology*, 6(5), 50.
9. Khakhina, A.M., & Akimenko, T.V. (2020). Internet dangers for children. *Scholar's Notes*, (10), 495-499.
10. Rabikov, E.E. (2019). Influence of social networks on modern forms of deviant behavior. In *XXI All-Russian Student Scientific and Practical Conference of Nizhnevartovsk State University* (pp. 341-344).
11. Makarova, E.A., & Osadchaya, A.V. (2019). Cyber-victimization and demographic characteristics of adolescents involved in cyberbullying. *National Health*, (1), 125-136.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-57-63

УДК 82.0

МРНТИ 10.01.08

СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЭМОТИВОВ СТРАХА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.П. ЧЕХОВА

Оспанова И.В.^{1*}, Котова Ю.С.²

¹НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан

²Школа-лицей «Дарын», Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: irina.ospanova.72@mail.ru

Аннотация

В работе рассматриваются вопросы лексико-семантической организации группы глаголов с семой страха и особенности функционирования глагольных конструкций в произведениях А.П. Чехова. Предложения с глаголами эмоционального состояния страха достаточно употребительны в произведениях А.П. Чехова. Дифференциальные семы глаголов, видо-временные значения глагольных форм, семантические модели глагольных словосочетаний обуславливают их функциональные особенности в речи художественного произведения. Глаголы боязни и страха присоединяют формы с субъектным и объектным значениями с семантикой причины состояния. Глаголы в форме прошедшего времени совершенного вида реализуют динамически-результативное значение этой формы. При функционировании глагольных конструкций в тексте рассказов А.П. Чехова важным фактором является их возможность реализовывать видо-временные значения глагольных форм как средства организации текста.

Ключевые слова: лексическая эмотивность, глагол, эмоция страха, лексико-семантическая группа глаголов, глагольные конструкции, произведения А.П. Чехова.

ҚОРҚЫНЫШТЫҢ МАҒЫНАСЫН БЕРУ ҚҰРАЛДАРЫ А.П. ЧЕХОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

Оспанова И.В.^{1*}, Котова Ю.С.²

¹КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы

²«Дарын» мектеп-лицейі, Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: irina.ospanova.72@mail.ru

Аңдатпа

Жұмыста қорқыныш мағынасы бар етістіктер тобының лексикалық-семантикалық ұйымдастырылуы және А.П. Чеховтың шығармаларындағы етістік құрылымдарының жұмыс істеу ерекшеліктері қарастырылады. Ұсыныс глаголами эмоционалдық жай-күйі қорқыныш жеткілікті употребительны шығармаларындағы А.П. Чехов. Етістіктердің дифференциалды мағыналары, етістік формаларының түрлік-уақыттық мағыналары, етістік тіркестерінің семантикалық модельдері көркем шығарманың сөйлеуіндегі олардың функционалды ерекшеліктерін анықтайды. Етістіктер қорқыныш присоединяют нысанды субъектним және объекті мәндерімен бірге семантикой себептері мен жай-күйі. Өткен шақ түріндегі етістіктер осы форманың динамикалық және тиімді мағынасын жүзеге асырады. А.П. Чеховтың әңгімелерінің мәтінінде етістік құрылымдарының жұмыс істеуі кезінде олардың мәтінді ұйымдастыру құралы ретінде етістік формаларының уақыттық-уақыттық мәндерін жүзеге асыру мүмкіндігі маңызды фактор болып табылады.

Түйінді сөздер: лексикалық эмоционалдылық, етістік, қорқыныш эмоциясы, етістіктердің лексикалық-семантикалық тобы, етістік құрылымдары, А.П. Чеховтың шығармалары.

MEANS OF REPRESENTING THE EMOTIONAL MEANINGS OF FEAR
IN THE WORKS OF A.P. CHEKHOVOspanova I.V.^{1*}, Kotova Yu.S.²^{1*}*Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*²*School-lyceum "Daryn", Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

Abstract

The paper discusses the issues of lexical and semantic organization of a group of verbs with the meaning of fear and the peculiarities of the functioning of verbal constructions in the works of A.P. Chekhov. Sentences with verbs of the emotional state of fear are quite common in the works of A.P. Chekhov. The differential meanings of verbs, the specific-temporal meanings of verb forms, semantic models of verbal phrases determine their functional features in the speech of a work of art. Verbs of fear attach forms with subject and object meanings with the semantics of the cause of the condition. Verbs in the form of the past tense of the perfect form realize the dynamic-productive meaning of this form. In the functioning of verbal constructions in the text of A.P. Chekhov's stories, an important factor is their ability to realize the specific temporal meanings of verbal forms as a means of organizing the text.

Key words: lexical emotivity, verb, emotion of fear, lexico-semantic group of verbs, verb constructions, works of A.P. Chekhov.

Введение

В современной лингвистике активно исследуются вопросы соотношения языковых и речевых репрезентаций эмоциональных смыслов. Пристальное изучение средств вербализации эмоций в текстах разных стилей и жанров – одна из проблем новой науки – эмотиологии (лингвистики эмоций). Изучение языковых средств в реальных условиях функционирования закономерно ставит задачу исследования семантического класса эмоциональной лексики на материале текстов художественной литературы. В.И. Шаховский, подчёркивая функции художественной литературы в изучении эмоций, отмечает: «Литература – это депозитарий (очаг) и хранилище для обозначения, выражения, описания, имитации, симуляции, эвокации эмоций» [1, 33].

Текстовый анализ лексической эмотивности дает возможность не только выявить её функциональные особенности, но и прояснить спорные вопросы лексико-семантической организации эмотивной лексики. При анализе репрезентации эмоций в тексте важны и грамматические характеристики как эмотивных словоформ, так и синтаксических конструкций.

Эмоции – важнейшая сторона человеческого существования. Они связаны только с человеком и составляют с ним нерасторжимое единство. С человеком связано и отражение мира эмоций в языке. Особенно ярко деятельность человека в языке проявляется в формировании картины мира и создании языкового инвентаря. Эмоциональный мир человека находит свое отражение в языковой картине мира, о чем свидетельствует разнообразие языковых средств, призванных обозначать и выражать эмоции. Ядром языковых средств, которыми создается языковая картина мира, являются слова. В языке разграничивается два типа эмотивной лексики: денотативно-эмотивная и коннотативная. К денотативно-эмотивной лексике относятся слова разных частей речи, предметно-логическое значение которых составляют понятия об эмоциях. При репрезентации эмотивного содержания текста происходит взаимодействие денотативных и коннотативных сем эмотивных лексем.

Методы исследования

В работе используются методы структурно-семантического и стилистического анализа, а также элементы компонентного и оппозиционного анализа, способствующие решению поставленных задач. Любое лингвистическое явление требует разностороннего рассмотрения. В описании лексем эмотивной семантики мы придерживаемся принципа многоаспектности: на уровне парадигматики исследуются особенности организации лексико-семантической группы глаголов страха и боязни, на уровне индивидуально-художественной семантики исследуются особенности их функционирования в произведениях А.П. Чехова.

Результаты исследования и дискуссия

Эмоции концептуализируются языком как первичные, базовые, биологически обусловленные (страх, злоба, радость) и вторичные, окультуренные (гнев, отчаяние, надежда). Они различаются долей переживания и интеллектуальной оценки: в первичных эмоциях преобладает непосредственное переживание, во вторичных – оценка.

Оппозиция первичности/вторичности лежит в основе деления эмоций на более стихийные (в них преобладает чувство) и менее стихийные (в них преобладает интеллектуальная оценка). Более стихийные эмоции, например, страх, беспокойство, тоска, ужас и т.п., концептуализируются как враждебная сила» [2, с. 370], поэтому возможно их сочетание с глаголами воздействия (тоска мучает, беспокойство томит, злоба овладела). В таких сочетаниях эмоциональное состояние представляется формой именительного падежа, чем подчеркивается активность эмоции. Все глагольно-именные выражения функционируют в предложениях эмотивной семантики в качестве предиката, субъект состояния выражается формами винительного и творительного падежей с объектным значением: «Дикообразовым овладел ужас» («Средство от запоя»).

Отобранные нами слова относятся к одной части речи - глаголам, которые не имеют конкретно-предметного значения (обозначают эмоциональную деятельность человека), объединяются категориально-лексической семьей «эмоциональное состояние» и конкретным значением боязни, страха. Поэтому следует считать, что анализируемые глаголы образуют лексико-семантическую группу: бояться, пугаться, испугаться, напугаться, пугать, опасаться, трусить, струсить, робеть, ужасаться, оторопеть, обомлеть.

Рассматривать наш объект исследования как ЛСГ позволяют и присущие эмотивным глаголам признаки. Глаголы эмоционального состояния связаны с определенными семантическими моделями словосочетаний - для глаголов с семьей «эмоция» - это конструкции с объектом-каузатором: бояться соседа, испугался своего счастья.

Лексико-семантическая группа глаголов эмоционального состояния характеризуется внутренними парадигматическими соотношениями. Синонимия глаголов с семьей «эмоция страха» конкретизируется словарными дефинициями.

Глаголы «бояться», «пугаться», «опасаться» идентичны по значению. Бояться – испытывать боязнь, страх. Испугаться – почувствовать испуг, боязнь. Пугаться – испытывать страх. Опасаться – испытывать чувство страха, бояться.

Помимо интегральной семы «испытывать (чувствовать) боязнь, страх» в семантику глаголов эмоционального состояния включаются дифференциальные семы.

В семантике глагола «трусить, струсить» имеется компонент «контролируемость состояния»: трусить – испытывать страх, поддаваться чувству страха;

трусить – поддаться чувству страха, проявить трусость. Значение глагола «робеть» отражает семантику интегрированного состояния боязни и смущения, а также сему причины состояния: робеть – испытывать боязнь, смущение от неуверенности в себе. В семантике глагола «ужасаться» находим сему интенсивности состояния: ужасаться – прийти в ужас, очень испугаться. Семантика глаголов «обомлеть» и «оторопеть» указывает на то, что испуг является каузатором внешнего проявления состояния либо состояния растерянности. Обомлеть – оцепенеть, оторопеть от испуга. Оторопеть – прийти в сильное замешательство, растеряться от неожиданности, испуга [3].

Большинство рассматриваемых нами глаголов стилистически нейтрально (их эмоционально-оценочный компонент в языковом узусе равен нулю). Некоторые глаголы стилистически окрашены: беситься, бесноваться, трусить и другие. Например, «Те сначала ломались и бравировали, но потом *струсили* и показали ему укушенные места («В Париж!»).

В художественном тексте для обозначения эмоционального состояния А.П. Чехова использует различные структурно-семантические модели предложений. Примеров глагольных моделей в произведениях А.П. Чехова встречается 608, что составляет 30% от всех моделей. В произведениях писателя частотны глагольные предикаты с семой страха.

Глаголы эмоционального состояния употребляются в словах автора после прямой речи. Например:

«- Что вы, что вы, милая! – *испугалась* Марья Константиновна» («Дуэль»)

«Боже мой, они ещё самовара не ставили! - *ужаснулся* про себя Кунин. («Кошмар»).

В данных конструкциях эмотивные глаголы употреблены в форме прошедшего времени совершенного вида, что способствует представлению чувства как активного процесса. Способом обнаружения состояния страха выступает прямая речь чувствующего субъекта, которая характеризуется экспрессивностью и передаёт состояние большой интенсивности. Экспрессивность передаётся восклицанием, повторами. Глагольный эмотивный предикат, вводящий слова автора, «является биситуативным знаком: он называет ситуацию говорения (основную) и ситуацию эмотивного состояния (побочную)».

Эмоции могут способствовать формированию последующей речевой интенции:

«Увидев тетрадь, *он испугался* и поспешил сказать:

- Хорошо, оставьте.. я прочту» («Драма»)

«От такого ответа лицо Лысова поморщилось и стало таким кислым, что горничная *испугалась* и сказала:

- Если он вам так нужен, то я могу его разбудить» («Отрава»)

Помимо речевой, эмоциональное переживание активизирует и другие системы человека: восприятие, физиологию, моторику. Поэтому предложения с эмотивными глагольными предикатами широко употребляются в контекстах, раскрывающих особенности внешнего проявления состояния:

«- Какой муж? – прошептала Паша и вдруг *испугалась* так, что у нее *похолодели* руки и ноги» («Хористка»)

«Поднялся шум. *Васильев испугался и побледнел*» («Припадок»)

Предложения с эмотивными глаголами совершенного вида содержат сообщение о наблюдаемом проявлении состояния человека и реализуют репродуктивно-описательный регистр речи.

Предложения с глаголами несовершенного вида употребляются в качественно-описательной функции и являются средствами информативно-описательного регистра.

Например:

«Затем она суеверна, *боится* трех свечей, тринадцатого числа» («Чайка»). В предложении говорящий сообщает о постоянных характеристиках внутреннего мира человека.

В следующем примере глагольное предложение включается во внутреннюю речь персонажа, близкую к несобственно-прямой речи. В предложении с эмотивным глаголом мы слышим голос рассказчика, повествующего и комментирующего состояние страха и его причины.

«Ложась спать, он укрывался с головой; было жарко, душно, в закрытые двери стучался ветер, в печке гудело; слышались вздохи из кухни, вздохи зловещие...

И ему было страшно под одеялом. Он боялся, как бы чего не вышло, как бы его не зарезал Афанасий, как бы не забрались воры, и потом всю ночь видел тревожные сны...» («Человек в футляре»).

В рассматриваемом примере реализован лексико-семантический вариант глагола «бояться», который помимо общего семантического признака – «испытывать неприятное, тревожное состояние» имеет признак – «находиться в ожидании чего-либо нежелательного, неприятного» [3, с. 48]. Изъяснительные придаточные выступают в функции объектных распространителей глагола и содержат сообщение о реально не существующих, навязанных сознанию героя источниках состояния. Постоянно испытываемое чувство страха стало качеством личности героя (Беликова), характеризующее его духовный мир

В предложениях с глаголами состояния степень проявления состояния может выражаться глаголом «ужасаться» или предложно-падежным сочетанием в функции наречия степени: «Я в него камнем, а он заклацал зубами, засветил очами, как свечками, и подался к осиновому узлеску... Испугался я *до смерти*» («Волк»).

В произведениях А.П. Чехова встречаются предложения с глаголами-синонимами:

Платонов Выходит, значит, что я вам не надоел, что *вы боитесь, трусите... трусите*, Софья Егоровна. («Пьеса без названия»)

Употребление эмотивных глаголов-синонимов в одном ряду диктуется необходимостью акцентировать внимание на характере состояния. Значение глагола «трусить» проясняет особенности чувства: «сильно бояться, с трудом преодолевая чувство страха, нерешительности (обычно также будучи не в силах сдержать его внешнее проявление)» [3, с. 91]. Платонову стало ясно, что Софья Егоровна боится и не решается как-то проявить свои чувства, однако внешние признаки «выдают» ее.

Для выражения состояния страха употребляются глаголы *отупеть, обомлеть, окаменеть, замереть, оцепенеть*, например: «Я отупел и окаменел от ужаса» («Ночь на кладбище»). В значении глагола отражена связь между состоянием и вызванной им физиологической реакцией. Например, «окаменеть» – утратить на время способность двигаться от неожиданности, страха. «Оцепенеть» – под влиянием сильного чувства лишиться на время способности двигаться.

Ю.Д. Апресян выделяет два типа симптоматических выражений, описывающих проявления страха: к первому относятся выражения, описывающие физиологическую, непосредственно наблюдаемую реакцию человека на страх: цепенеть от страха, онеметь от страха; ко второму типу относятся метафорические выражения, отражающие не реально наблюдаемые факты, а концептуализацию страха говорящего:

каменеть от страха [1, с. 373]. Промежуточным звеном между этими двумя типами, по мнению автора, являются выражения типа «холодеть от страха». По нашему мнению, эмоции второй группы также поддаются наблюдению, о чем свидетельствует наличие в словарной дефиниции слова «окаменеть» семы «внешнее обнаружение состояния».

Рассматриваемые глагольные предикаты передают двойную информацию: называют состояние и его внешние признаки. Глаголы передают степень проявления эмоционального состояния, что ограничивает их сочетаемость с наречиями степени (*очень окаменел). Предложения с глаголами этой группы используются для описания непродолжительного, неконтролируемого состояния, вызванного неожиданным для субъекта событием: «Увидев Крюкова, она на мгновение окаменела, потом вскрикнула и просияла от радости» («Тина»). «Я оторопел, испугался. Подбежал к ней, хочу помочь ей...» («Кошмар»).

Глаголы употребляются в форме прошедшего времени совершенного вида и реализуют динамически-результативное значение этой формы. Анализируя композиционно-синтаксические функции формы прошедшего времени совершенного вида, В.В. Виноградов отмечает: «Потенция развернутого повествовательного движения дана в любой форме прошедшего времени совершенного вида. Ведь представление результата действия в связи с идеей самого процесса уже само в себе включает обращенность к предшествующему и направленность к последующему: результат в прошедшем времени совершенного вида мыслится динамически, как отправной пункт для нового действия» [4, с. 230].

«Техник оглянулся на кашель и, увидев нотариуса, отупел на мгновение, потом же вспыхнул, вскочил и выбежал из комнаты» («От нечего делать»).

Состояние страха, выраженное глаголом прошедшего времени совершенного вида, отупел, является своеобразным результатом предшествующего действия героя (Он оглянулся). Изменение состояния повлекло появление физиологической реакции на лице героя (вспыхнул), а также его активные действия (вскочил и выбежал).

Экстралингвистические особенности ситуации состояния позволяют наметить сценарий развертывания повествования в эмотивном контексте: воспринятая причина состояния – само эмотивное состояние – внешние проявления и последующие действия как реакция на состояние. Эмотивные глаголы с грамматической семантикой процесса позволяют реализовать этот сценарий наряду с другими глаголами. Например: «Во время XVI явления Павел Васильевич зевнул и нечаянно издал зубами звук, какой издают собаки, когда ловят мух. Он испугался этого неприличного звука и, чтобы замаскировать его, придал своему лицу выражение умильного внимания» («Драма»).

Заключение

Предложения с глаголами эмоционального состояния страха достаточно употребительны в произведениях А.П. Чехова. В словаре русского языка имеется большого количества эмотивных глагольных лексем данной семантики. «Событийность» семантики позволяет глаголу присоединять формы с субъектным и объектным значениями с семантикой причины состояния.

При функционировании глагольных конструкций в тексте важным фактором является их возможность реализовывать видо-временные значения глагольных форм как средства организации текста.

Изучение и пристальный анализ средств языковой репрезентации эмоций в художественных произведениях на уроках литературы в средней школе будет

способствовать развитию эмоционального «словаря» учащихся и развитию их эмоционального интеллекта.

Литература:

1. Шаховский В.И. Язык и эмоции в аспекте лингвокультурологии. – Волгоград: Издательство ВГПУ «Перемена», 2009. – 170 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 2009. – 767 с.
3. Словарь русского языка. В 4 томах. – М.: «Русский язык», 1983.
4. Виноградов В.В. Русский язык. – М.: Наука, 1986. – 640 с.

References:

1. Shahovskij V.I. Yazyk i emocii v aspekte lingvokul'turologii. – Volgograd: Izdatel'stvo VGPU «Peremena», 2009. – 170 s.
2. Apresyan Yu.D. Izbrannye trudy. Integral'noe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya. – M.: Shkola «Yazyki russkoj kul'tury», 2009. - 767 s.
3. Slovar' russkogo yazyka. V 4 tomah. – M.: «Russkij yazyk», 1983.
4. Vinogradov V.V. Russkij yazyk. – M.: Nauka, 1986. – 640 s.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-64-68

УДК 657

МРНТИ 12.00.03

АНАЛИЗ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Шайкин Д.Н.^{1*}, Манкошева Ж.К.²

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: umurzakovazkg@gmail.com*

Аннотация

Гендерная политика - это то, о чем мало говорят среди населения в разных странах. Тем не менее, когда это упоминается, кажется, никто не знает, что означает гендерная политика. В Словаре английского языка Коллинза говорится, что гендерная политика - это дебаты о ролях и отношениях мужчин и женщин. Определение гендерной политики может вызвать возмущение в политическом сообществе, потому что оно противопоставляет мужчин и женщин друг другу. Противопоставлять мужчин и женщин друг другу - все равно что сажать льва и тигра в клетку и радоваться этому. В связи с предстоящими выборами я хотел бы, чтобы все знали о гендерной предвзятости. Я считаю, что существует большое количество гендерных предубеждений, потому что в нашем обществе широко распространены гендерные предубеждения.

Ключевые слова: гендерная политика, политическая роль, гендерные квоты.

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТТЫ ТАЛДАУ

Шайкин Д.Н.^{1*}, Манкошева Ж.К.²

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: umurzakovazkg@gmail.com*

Аңдатпа

Гендерлік саясат - бұл әртүрлі елдердегі халық арасында аз айтылатын нәрсе. Бұл туралы айтылғанда, гендерлік саясаттың нені білдіретінін ешкім білмейтін сияқты. Коллинздің ағылшын сөздігінде гендерлік саясат - бұл ерлер мен әйелдердің рөлі мен қарым-қатынасы туралы пікірталас. Гендерлік саясатты анықтау саяси қоғамдастықтың наразылығын тудыруы мүмкін, өйткені ол ерлер мен әйелдерді бір-біріне қарсы қояды. Ерлер мен әйелдерді бір - біріне қарсы қою Арыстан мен жолбарысты торға отырғызып, оған қуану сияқты. Алдағы сайлауға байланысты мен әркімнің гендерлік бейімділік туралы білгенін қалаймын. Менің ойымша, гендерлік жағымсыздықтар көп, өйткені біздің қоғамда гендерлік жағымсыздықтар кең таралған.

Түйінді сөздер: гендерлік саясат, саяси рөл, гендерлік квотала.

ANALYSIS OF GENDER POLICY IN THE MODERN WORLD

Shaikin D.N.^{1*}, Mankosheva Zh.K.²

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: umurzakovazkg@gmail.com*

Abstract

Gender policy is something that is little talked about among the population in different countries. However, when it is mentioned, no one seems to know what gender policy means. The Collins English Dictionary says that gender politics is a debate about the roles and relationships of men and women. The definition of gender policy can cause outrage in the political community because it pits men and women against each other. Pitting men and women against each other is like putting a lion and a tiger in a cage and enjoying it. In connection with the

upcoming elections, I would like everyone to know about gender bias. I believe there is a large amount of gender bias because gender bias is widespread in our society.

Keywords: gender policy, political role, gender quotas.

Введение

Изучение гендера и политики в политологии основывается на первоначальном объеме исследований, которые установили, что женщины являются политически значимой группой для политологического анализа, а пол - политической переменной. Можно выделить небольшое количество ранних влиятельных исследований женщин и политики, наиболее известным из которых является «Политическая роль женщин» Мориса Дюверже (1955), работа, частично заказанная в ответ на требования транснациональных феминисток об эмпирических исследованиях политического и экономического статуса женщин. К середине 1900-х годов такие разработки, как количественные базы данных, основанные на больших, национально репрезентативных выборках, очевидная простота определения пола респондентов опроса и компьютерный количественный анализ, позволили провести исследования различий в массовом политическом поведении и предпочтениях, связанных с полом. К 1970-м годам это исследование, все больше опирающееся на развитие феминистской политической мысли и мобилизацию феминистского движения в Северной Америке и Западной Европе, заложило основу для перехода от исследований женщин и политики к гендерному анализу политики [1]. Хотя гендер и секс являются взаимосвязанными понятиями в политологических исследованиях, их взаимосвязь продолжает обсуждаться среди политических теоретиков и ученых-эмпириков в этой дисциплине.

Цели гендерной политики каждой страны будут определяться конкретными социальными, политическими и избирательными условиями, в которых она действует, а также ее внутренним положением дел с точки зрения гендерного равенства. Эти цели, как правило, должны быть направлены на [2]:

- поощрять равные права и возможности для женщин и мужчин участвовать в принятии политических решений в своей стране;
- содействовать лидерству женщин в структурах принятия решений и управления партией;
- расширить полномочия и ресурсы женских групп в рамках партий в области принятия решений;
- следует выходить за рамки формального равенства и поощрять реальное равенство и равноправие в доступе к ресурсам партии (как финансовым, так и нематериальным) и пользовании ими для женщин и мужчин;
- стремиться к достижению критической массы женщин-лидеров внутри партии и достижению гендерного равенства в списках кандидатов.

Мировой гендерный разрыв: восемь критериев

Рисунок 1. Мировой гендерный разрыв

Методы исследования

В нашем исследовании мы проверяли следующую гипотезу: нужно совершенствовать ряд факторов, влияющих на развитие гендерной политики в странах:

- расширить участие и влияние женщин в разработке программ партий;
- разработать механизмы внутренней подотчетности для контроля за соблюдением гендерной политики.

Результаты исследования

Видение политической партией гендерного равенства определяется тем, как ее политическая идеология охватывает или поддерживает принципы гендерного равенства и как она борется с гендерным неравенством. Большинство политических партий и лидеров воздерживаются от открытого неприятия концепций гендерного равенства и полноправного участия женщин в политике и принятии решений. Однако заявления, провозглашающие поддержку партией гендерного равенства, подобные тем, которые содержатся в уставах политических партий и других учредительных документах или программных планах, являются лишь значимый, когда подкрепляется конкретными мерами и действиями. Политику гендерного равенства следует рассматривать как важнейшую дорожную карту для партии, которая определяет свое видение гендерного равенства в соответствии со своей идеологией, миссией и общим видением [3]. Это видение должно включать признание равных прав женщин и мужчин и неприемлемости дискриминации, прямой или косвенной, а также взгляды стороны на специальные меры, которые она готова предпринять для устранения гендерного неравенства и дискриминации.

Гендерная политика должна охватывать и институционализировать следующие ключевые принципы:

1. Поощряйте реальное равенство, а не просто формальное равенство. Гендерное равенство и равноправие, понимаемые как права и возможности, предоставляемые женщинам и мужчинам таким образом, чтобы учитывались их различные позиции и ситуации.

2. Использование специальных мер по содействию гендерному равенству. Готовность сторон взять на себя позитивное обязательство по борьбе с дискриминацией или отчуждением по признаку пола посредством специальных мер, таких как гендерные квоты или паритет обязательства в отношении процессов отбора кандидатов, дополнительные стимулы и поддержка женщин-кандидатов для баллотирования на выборные должности, конкретные меры по обеспечению профессиональной подготовки и повышению осведомленности о домогательствах по признаку пола на рабочем месте.

3. Стремиться улучшить положение особенно маргинализированных/затронутых групп среди женщин. Женщины, принадлежащие к определенным группам меньшинств, таким как этнические, расовые, религиозные, сексуальной ориентации, языковые или по признаку инвалидности, особенно уязвимы для жестокого обращения и отчуждения [4]. Стороны должны быть готовы понимать такие потребности и реагировать на них с помощью деликатных и инклюзивных практик, взаимодействуя с ними как с членами партии, избирателями или гражданами.

4. Примирение личной/семейной и профессиональной жизни. Этот принцип предполагает выработку твердого обязательства сделать участие в политической партии возможным для людей с личными/семейными обязанностями и придерживаться культуры, которая способствует здоровому балансу между работой и личной жизнью среди ее членов, как женщин, так и мужчин. Это включает в себя следование культуре времени, учитывающего гендерные аспекты и выбор места для встреч, избегание поздних встреч и продвижение семейной рабочей культуры.

5. Сбор статистических данных с разбивкой по признаку пола и экспертных знаний по гендерным вопросам внутри стороны. Обеспечение четкой осведомленности о потребностях, которые необходимо учитывать с помощью гендерной политики, обязательно основывается на данных с разбивкой по полу, подготовленных сторонами с помощью их собственных механизмов сбора и анализа данных. Любые данные, собираемые сторонами для внутренних или внешних нужд, должны быть дезагрегированы по полу и, по возможности, по другим социально-экономическим критериям, таким как возраст, образование, профессиональный профиль, доход, этническая принадлежность, городской или сельский профиль.

Заключение

Основываясь на результатах выборов 2022 года, стало очевидно, что вместо системного подхода к гендерному равенству власти предпочитают проводить частичные реформы и ратифицировать международные конвенции, лишь создавая видимость соблюдения международных норм. Таким образом, новый состав Мажилиса имеет такое же 27-процентное представительство [5].

Чтобы действительно приблизиться к международным стандартам в гендерной политике и, самое главное, обеспечить равные возможности для участия женщин в политике, существует несколько простых, но эффективных мер [6]: Система квот должна быть ориентирована на женщин и отделена от квот для других групп. Поскольку голосование проходит по системе закрытых списков, крайне важно обязать партии выполнить квоту по результатам выборов [7]. Также крайне важно создать механизм для замены депутатов, покинувших парламент, депутатами того же пола. Цифры не следует подчеркивать; активное участие женщин в парламенте не менее важно. Женщины также должны быть в равной степени представлены на руководящих должностях в постоянных комитетах парламента. Необходимо также уважать представленность женщин на местном уровне и в исполнительной власти.

Литература:

1. Женская солидарность: пособие для мужчин и женщин / под ред. Е. Гаповой, Н. Кулинки. - Минск: Пропилей, 2002. - 168 с.
2. Гендерные истории Восточной Европы / под ред. Е.И. Гаповой, А.Р. Усмановой. - Минск: ЕГУ, 2002. - 114 с.

3. Хирдман И. Женщины - от возможности к проблеме? Конфликт полов в «государстве всеобщего благоденствия» - шведская модель // Северная Европа. - М.: АСТ-Пресс, 1995. - с. 434-445.
4. Антология гендерных исследований. Сб. пер. / Сост. и комментарии Е.И. Гаповой и А.Р. Усмановой. - Минск: Пропилей, 2000. - с. 89-90.
5. Теория и методология гендерных исследований. М.: МЦГИ, 2001. - с. 101-103.
6. Хрестоматия по курсу "Основы гендерных исследований". - М.: МЦГИ, 2000. - с. 12-14.
7. Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. - СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. - С. 34-54.

References:

1. Women's solidarity: a manual for men and women / edited by E. Gapova, N. Kulinka. - Minsk: Propilei, 2002. - 168 p.
2. Gender histories of Eastern Europe / ed. by E.I. Gapova, A.R. Usmanova. - Minsk: YSU, 2002. - 114 p.
3. Hirdman I. Women - from opportunity to problem? Gender conflict in the "welfare State" - Swedish model // Northern Europe. - Moscow: AST-Press, 1995. - pp.434-445.
4. Anthology of gender studies. Sat. trans. / Comp. and comments by E.I. Gapova and A.R. Usmanova. - Minsk: Propilei, 2000. - pp. 89-90.
5. Theory and methodology of gender studies. - Moscow: ICGI, 2001. - pp. 101-103.
6. Textbook on the course "Fundamentals of gender studies". - Moscow: ICGI, 2000. - pp. 12-14.
7. Textbook of feminist texts. Translations / Edited by E. Zdravomyslova, A. Temkina. - St. Petersburg: Dmitry Bulanin, 2000. - pp. 34-54.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ / AGRICULTURAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-69-73

ӘОЖ 631.9

ҒТАМА 14.00.33

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ СЕЛЕКЦИЯ СОРТТАРЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
СЫНАУ

Конкарова М.Б.^{1*}, Байсеит Г.А.²

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: gul_94@bk.ru*

Аңдатпа

Жоғары сапалы азық-түлік астығының өндірісін оның өнімділігінің өсуі негізінде ұлғайту Қазақстанның қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы өндірісінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Бұл мақалада Қытай селекциясының бұршақ сортын сынау зерттелді. Солтүстік Қазақстанның орман-дала аймағының ауа райы-климаттық жағдайларында шетелдік селекциясы бұршақ тұқымдас перспективалы сорттары анықталды.

Түйінді сөздер: сорт, егіннің құрылымы, егістік өңгіштік, жасыл масса, далалық өну, жем-шөп өндірісі.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОРТОИСПЫТАНИЕ СОРТОВ КИТАЙСКОЙ И
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СЕЛЕКЦИИ

Конкарова М.Б.^{1*}, Байсеит Г.А.²

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: gul_94@bk.ru*

Аннотация

Увеличение производства высококачественного продовольственного зерна гороха на основе роста его урожайности, является одной из важнейших задач современного сельскохозяйственного производства Казахстана.

В данной работе изучено сортоиспытание гороха китайской селекции. Выделены перспективные сорта гороха зарубежной селекции в погоднo-климатических условиях лесостепной зоны Северного Казахстана.

Ключевые слова: сорт, структура урожая, пашня, зеленая масса, полевая всхожесть, производство кормов.

ECOLOGICAL VARIETY TESTING OF CHINESE AND DOMESTIC VARIETIES

Konkarova M.B.^{1*}, Baiseit G.A.²

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: gul_94@bk.ru*

Abstract

Increasing the production of high-quality food grain peas based on the growth of its productivity is one of the most important tasks of modern agricultural production in Kazakhstan.

In this work variety testing of peas Chinese selection. Promising varieties of peas of foreign selection in the weather and climatic conditions of the forest-steppe zone of Northern Kazakhstan are revealed.

Key words: variety, crop structure, arable land, green mass, field germination, feed production.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының экономикалық дамуының негізгі бағыттарында елдің азық – түлік және жем-шөп қорларын құру болып табылады. Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің барлық түрлерін ұдайы ұлғайту болып табылатыны атап өтілді. Атап айтқанда, дәнді-дақылдар өндірісінің құрылымын жақсарту, дәнді-бұршақты дақылдардың жалпы жиналуын едәуір арттыру, дақылдарды кеңейту және жоғары ақуызды дақылдардың өнімділігін арттыру арқылы өсімдік ақуызының өндірісін ұлғайту. Солтүстік Қазақстанның көптеген аудандарында астық пен жасыл массаның жоғары өнімін беретін бұршақ өсіру үшін қолайлы жағдайлар бар.

Бүгінгі таңда өсімдік шаруашылығының сапалы өнімдерін жеткілікті өндіру мәселесі тұрақты түрде сақталып қана қоймай, барған сайын шиеленісе түсті. Бұршақты қоса алғанда, ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін қалыптастыру – факторлар кешенімен айқындалатын күрделі көп сатылы процесс.

Бұршақ - азық-түлік және жемдік мақсатта өсірілетін Қазақстандағы құнды азық-түлік және жемшөп ақуызының негізгі өндірушісі. Басқа бұршақ дақылдарымен салыстырғанда бұршақ топырақ-климаттық жағдайларға аз талап етеді, бұл оның кең таралуын анықтады [1].

Зерттеу жүргізу нысандары мен әдістемесі

Далалық тәжірибелер далалық тәжірибе әдістемесіне сәйкес салынды (Доспехов Б. А., 1985).

Барлық тәжірибелерді орындау мемлекеттік сортты сынау әдістемесі бойынша жүзеге асырылды.

Есепке алу учаскесінің мөлшері 50 м² (10x5), 3 рет қайталану арқылы, тәжірибенің жалпы ауданы 900 м². Егіс қолмен кең қатарлы әдіспен жүргізілді – қатар аралығының ені 20 см және тұқымдар арасындағы қатардағы қашықтық 5 см. Учаскелер арасындағы қашықтық 1 м.

Зерттеу нысандары: метеорологиялық жағдайлар, қытайлық және отандық Омбы неосыпающий бұршақ сорттары.

WD09-03 – солтүстік-батыс ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы университетінде (ҚХР) шығарылған бұршақ сорты.

Ботаникалық сипаттамасы: өсімдіктердің биіктігі 60-80 см. Бұтаның Пішіні тұтас, жапырақтануы орташа. Сабағы ашық жасыл, қоңыр түкті, сәл бұйра. Бұтақтар саны 1-3. Жапырақ үшбұрышты, жапырақшалардың пішіні сопақша, тұтас. Гүлшоғыры қысқа 3-6 гүлден тұрады.

Гүлдері кішкентай, күлгін. Бұршақтар сәл қисық, ұшы үшкір, ашық қоңыр, қалың қызыл түкті. Төменгі бұршақтардың бекітілу биіктігі 12-15 см, бұршақтағы тұқымдар саны 2-3. Тұқымдар сопақша ұзын, ашық сары, тыртық сопақша, қоңыр. 1000 тұқымның салмағы 140-180 г. Дәндегі ақуыздың орташа мөлшері 38-40%, май 19-20% құрайды.

Биологиялық ерекшеліктері: вегетациялық кезеңі 95-110 күн болатын ерте пісетін сорт. Ол табиғи-климаттық жағдайларға бейімделудің жоғары деңгейімен ерекшеленеді. Аурулар мен зиянкестерге төзімділік стандарттар деңгейінде және одан жоғары.

WD09-03 сорты, жоғары өнімді, құрғақшылыққа төзімді, тұруға төзімді. Төменгі бұршақтардың жеткілікті жоғары бекітілуі тікелей жинау кезінде сорттың өнімділігін анықтайды.

Омский неосыпающий – бұршақ сорты Сібір ауыл шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында құрылды, Омбы 7 X Неосыпающий 1 гибридті популяциясынан шығарылды. 1993 жылдан бастап облыс бойынша пайдалануға рұқсат етілді.

Ботаникалық сипаттамасы: *escadum* әртүрлілігі (экадукум). Көшеттер ашық жасыл. Сабақ қарапайым, биіктігі 80-90 см, жапырақ күрделі, 2-3 жұп ұзартылған жұмыртқа тәрізді кішкентай жапырақтары бар, жапырақшалары орташа, жүрек тәрізді. Буынаралықтарының жалпы саны 18-20, бірінші гүлденуге дейін 12-13, гүлдер ақ, гүлшоғырда екі. Бұршақтар сәл иілген, доғал. Өсімдіктегі бұршақ саны 4-11. Бұршақтағы тұқымдардың орташа саны 5-6, максималды - 8. Тұқымдар ашық сары, дөңгелек, сәл сығылған. Тыртық тұқымның қалған бөлігімен жабылған. 1000 дәннің салмағы 163-211 г. тұқымның ақуыз мөлшері 23,5-26,3% құрайды.

Биологиялық ерекшеліктері: орташа пісетін сорт, 64-67 күнде піседі. Тұқымның өнімділігі орта есеппен 35,4 ц/га құрады, жыл бойынша ауытқуы 23,9 – дан 40,1 ц/га-ға дейін. Аскохитозға төзімділік, төгілу орташа деңгейден жоғары, тұру орташа. Оңтайлы себу мерзімі - мамырдың соңғы бес күні, егу жылдамдығы гектарына 1,2-1,3 миллион өңгіш тұқым, тереңдігі 6-8 см [2].

Su Wan 4 – солтүстік-батыс ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы университетінде (ҚХР) шығарылған бұршақ сорты.

Ботаникалық сипаттамасы: сабағының ұзындығы 120 см-ге дейін. Бірінші гүлшоғырға дейінгі буынаралықтарының саны - 12 –14, өсімдіктегі олардың жалпы саны - 14-18. Гүлшоғыры - бір-екі түсті гүлтәжі. Гүлдері үлкен, ақ. Бұршақтар тік, ұшы доғал, үлкен (ұзындығы 5,5-7 см, ені 1,2-1,4 см), құрамында 5-7 тұқым бар. Тұқымдар сарғыш-ақ, бұрыштық-дөңгелек, тегіс. 100 тұқымның салмағы - 214-235 гр. Тұқымның ақуыз мөлшері 20-25% құрайды.

Биологиялық ерекшеліктері: әртүрлілік ерте піседі, жер үсті массасының қарқынды өсуімен, оның күшті дамуымен сипатталады. Бұршақ пластикалық, дәмі мен технологиялық қасиеттері жақсы.

Зерттеу нәтижелері

Топырақтың ылғалдылығы - топырақта болып жатқан процестердің маңызды көрсеткіші және реттеушісі, оның құнарлылығы мен өндірілген дақылдардың өнімділігі оның мөлшеріне байланысты. Өсімдіктердің ылғалмен қамтамасыз етілуін реттеудегі маңызды мән негізгі өңдеу жүйелеріне жатады. Өсімдіктердің ылғалмен қамтамасыз етілуін реттеуде топырақты негізгі өңдеу әдістеріне үлкен мән беріледі [3, 4].

Егіс алдында топырақтың ылғалмен қамтамасыз етілуін анықтау нәтижесінде барлық нұсқалар ылғалдандыру бойынша салыстырмалы түрде бірдей жағдайда екендігі анықталды. 0-30 см қабатындағы топырақтың ылғалдылығы 30,0-35,4 см, 0-100 см қабатында – 124,5-137,0 см болды.

1-кестеде зерттеу жылдарында бұршақтың ылғалмен қамтамасыз етілуі көрсетілген.

Кесте 1. Зерттеу жылдарындағы бұршақтың ылғалмен қамтамасыз етілуі, мм

Нұсқа	Себу нормасы, млн.дана/га	Себу алдында		Гүлдеу, см		Жинау алдында, см	
		0-30 см	0-100 см	0-30 см	0-100 см	0-30 см	0-100 см
Омский неосыпающийся (бақылау)	1,2	23,0	121,1	6,5	54,2	9,7	30,5
Su Wan 4	1,2	23,7	121,5	8,4	58,4	10,3	34,1
WD 09-03	1,2	23,8	121,6	11,4	61,3	11,3	37,8

1 кестеге сүйене отырып, сорттар бойынша егу алдындағы ылғалдылық байқалмай өзгерді деп айтуға болады (23,0-23,8 мм). Гүлдену кезеңінен бастап зерттелетін сорттармен бақылау нұсқасының айырмашылықтары байқалады. Топырақ қабатындағы ылғалдылық 0-30 Su Wan 4 сортында бақылаудан ауытқу 2,4 мм, ал 0-100 см қабатта 4,2 мм құрайды.

Топырақ қабатындағы ылғалдылық 0-30 WD09-03 сортында бақылаудан ауытқу 4,9 мм, ал 0-100 см қабатта 7,1 мм. Дәл осындай заңдылық егін жинау алдындағы кезеңде де көрінеді: бақылау нұсқасындағы топырақ ылғалының мөлшері зерттелетін сорттарға қарағанда төмен. Бұл өсімдіктердің көп болуы өнімді ылғалдың тез шығарылуына әсер еткендігімен түсіндіріледі.

Бұршақ дақылдары дақыл құрылымының элементтерімен анықталады және ең алдымен аудан бірлігіне шаққандағы өсімдіктердің санына және олардың өнімділігіне байланысты. Жеке өсімдіктердің өнімділігі мен өнімділігі арасында тікелей байланыс бар. Өнімділіктің артуы өсімдік өнімділігінің өсуімен қатар жүреді. Жеке бұршақ өсімдіктерінің өнімділігі, ең алдымен, өсімдіктегі бұршақ санымен және тұқымның мөлшерімен анықталады.

Өсімдіктегі бұршақтардың саны, бұршақтағы тұқымдардың саны, сондай-ақ 1 бұршақтан алынған тұқымдардың массасы сияқты дақыл құрылымының көрсеткіштері де маңызды [5, 6]. 2 кестеде бұршақ дақылдарының құрылымы туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 2. Бұршақ дақылдарының құрылымы

Нұсқа	Сабақтың ұзындығы, см	Бір өсімдіктегі бұршақ саны, дана	Бұршақтағы тұқымдар саны, дана	1000 тұқым массасы, г
Омский неосыпающийся (бақылау)	50 - 80	4 - 11	3 - 4	163 - 211
Su Wan 4	30 - 36	3 - 4	2 - 3	295 - 297
WD09-03	55 - 76	4 - 6	3 - 5	230 - 280

Зерттеу нәтижелері бақылаумен салыстырғанда Su Wan 4 және WD09–0355 сорттары сабақтың ұзындығынан төмен екенін көрсетеді. Қалған көрсеткіштер бойынша олар өздерін жақсы көрсетті.

Su Wan 4 сорты бір өсімдіктегі бұршақ саны бойынша (1-7 данаға аз), бұршақтағы тұқымдар саны бойынша (1-2 данаға аз), ал 1000 тұқымның салмағы бойынша, керісінше, көш бастады (86-132 г-ға бақылаудан көп).

1000 тұқымның салмағы бойынша WD 09-03 сорты жақсы көрсеткішке қол жеткізілді және 230-280 г құрады (67-69 г көбірек бақылау). 3-кестеде зерттелетін бұршақ сорттарының өнімділігі көрсетілген.

Кесте 3. Зерттеу жылдарындағы бұршақ сорттарының өнімділігі

Нұсқа	Себу нормасы млн. дана/га	2021 жыл	2022 жыл	Орташа өнімділік, ц/га	Бақылаудың өсуі, ц/га
Омский неосыпающийся (контроль)	1,2	14,0	16,4	15,2	-
Su Wan 4	1,2	15,5	17,5	16,5	1,3
WD09-03	1,2	18,1	19,7	18,9	3,7

3 кестедегі зерттеулердің нәтижелері бойынша зерттеу жылдарындағы бұршақтың ең жоғары орташа өнімділігі WD09-03 сортында байқалады, ол 18,9 ц/га құрады, бұл Омский неосыпающийся бақылау сортының өнімділігінен 3,7 ц/га жоғары.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулер негізінде бұршақтың ең перспективалы сорты анықталды, оның зерттеулері келесі қорытындыға әкелді:

1. Тәжірибеде WD09-03 сорты өзін орташа пісетін сорт ретінде көрсетті (вегетациялық кезең – 70-75 күн), зерттелген үш сорттың ішінде топырақ пен гидротермиялық жағдайлар бірдей болған кезде ең қысқа вегетациялық кезең болды. Омский неосыпающийся және Su Wan 4 сорттары 80-82 күндік вегетациялық кезеңмен орта кеш пісетін ретінде көрінді.

2. Зерттеу барысында WD09-03 сортындағы тұқымның егістік өнгіштігі 1,2 млн. дана/га себу нормасы кезінде 99% (1188 мың дана/га) құрағаны анықталды. Wd09-03 сортындағы бақылау нормасы бойынша оң жаққа ауытқу 1% құрайды. Тиісінше, WD09-03 сортында далалық өнудің ең жақсы көрсеткіші анықталды.

3. Бұршақтың ең жоғары өнімділігі WD09-03 сортында байқалады, ол 18,9 ц/га құрады, бұл Омский неосыпающийся бақылау сортының өнімділігінен 3,7 ц/га жоғары.

4. Өндіріс рентабельділігінің көрсеткіші WD 09-03 сорттарымен ерекшеленді, ол 85% және өнімділігі 18,9 ц/га құрады, бұл Омский неосыпающийся бақылау сортынан 11% жоғары.

Әдебиет:

1. Андрюхов В.Г. Рекомендации по возделыванию гороха. - М.: Россельхозиздат, 2000. - С. 56-70.
2. Черноголовин В.П. Бобовые культуры в Казахстане. - Алматы: Кайнар, 1987. - С. 3-46.
3. Борисоник З.Б. Зернобобовые культуры. - М.: Россельхозиздат, 2000. - С.45-68.
4. Васильев Д.С. Агротехника гороха. - М.: Колос, 2003. - 210 с.
5. Савельев В.А. Горох. – г. Куртамыш, 2016. - 150 с.
6. Гуляев Г.В. Совершенствовать систему семеноводства. - Вестник РАСХН, 1992, и., С. 17-21.

References:

1. Andryuhov V.G. Rekomendacii po vozdel'yvaniyu goroha. - M.: Rossel'hozizdat, 2000. - S. 56-70.
2. Chernogolovin V.P. Bobovye kul'tury v Kazahstane. - Almaty: Kajnar, 1987. - S. 3-46.
3. Borisonik Z.B. Zernobobovye kul'tury. - M.: Rossel'hozizdat, 2000. - S.45-68.
4. Vasil'ev D.S. Agrotehnika goroha. - M.: Kolos, 2003. - 210 s.
5. Savel'ev V.A. Goroh. – g. Kurtamysh, 2016. -150 s.
6. Gulyaev G.V. Sovershenstvovat' sistemu semenovodstva. - Vestnik RASKHN, 1992, i., S. 17-21.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-74-80

ӨЖ 658.567.1

ҒТАМА 61.51.91

ҚАЛДЫҚТАРДАН БАЙЛЫҚҚА: ӨНДІРІС ЖӘНЕ ТҰТЫНУ ҚАЛДЫҚТАРЫН ҚАЙТА ӨНДЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Хасенова А.К.^{1*}, Қуантқан Б.²

**Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан Республикасы*

**E-mail: hasenova.aipara00@mail.ru*

Аңдатпа

Бұл мақалада Финляндияның өндіріс пен тұтыну қалдықтарын өндеуді кеңейту арқылы қалдықтарды басқару тәжірибесі қарастырылады. Қалдықтар барынша азайтылатын және ресурстар мүмкіндігінше ұзақ пайдаланылатын айналмалы экономикаға көшуге баса назар аударылады. Қайта өндеу инфрақұрылымының мысалы келтірілген. Неғұрлым тұрақты және ресурстарды үнемдейтін болашаққа қол жеткізу үшін үкіметтер, бизнес және қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы қарастырылады. Тұтастай алғанда, мақала қалдықтарды өндеудегі халықаралық тәжірибенің арқасында қалдықтарды байлық пен құнды ресурстарға айналдыру мысалын көрсетеді.

Түйінді сөздер: Қайта өндеу, қалдықтар, табиғи ресурстар, шикізат, экономикалық модель, логистика.

ОТ ОТХОДОВ К БОГАТСТВУ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В ОБЛАСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕРЕРАБОТКИ ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ

Хасенова А.К.^{1*}, Қуантқан Б.²

**Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Республика Казахстан*

**E-mail: hasenova.aipara00@mail.ru*

Аннотация

В этой статье рассматриваются опыт Финляндии по улучшению управления отходами путем расширения переработки отходов производства и потребления. Основное внимание уделяется переходу к экономике замкнутого цикла, при которой отходы сводятся к минимуму, а ресурсы используются как можно дольше. Представлен пример инфраструктуры переработки отходов. Рассмотрена важность сотрудничества между правительствами, бизнесом и сообществами для достижения более устойчивого и ресурсосберегающего будущего. В целом, статья демонстрирует, как отходы могут быть превращены в богатство и ценные ресурсы благодаря международному опыту в области обращения с отходами.

Ключевые слова: Переработка, отходы, природные ресурсы, сырье, экономическая модель, логистика.

FROM WASTE TO WEALTH: INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPROVING THE PROCESSING OF PRODUCTION AND CONSUMPTION WASTE

Khasenova A.K.^{1*}, Kuantkan B.²

**Shakarim University of Semey, Semey, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: hasenova.aipara00@mail.ru*

Abstract

Бұл мақалада Финляндияның өндіріс пен тұтыну қалдықтарын өндеуді кеңейту арқылы қалдықтарды басқаруды жақсарту тәжірибесі қарастырылады. Қалдықтар барынша азайтылатын және

ресурстар мүмкіндігінше ұзақ пайдаланылатын айналмалы экономикаға көшуге баса назар аударылады. Қайта өңдеу инфрақұрылымының мысалы келтірілген. Неғұрлым тұрақты және ресурстарды үнемдейтін болашаққа қол жеткізу үшін үкіметтер, бизнес және қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы қарастырылады. Тұтастай алғанда, мақала қалдықтарды өңдеудегі халықаралық тәжірибенің арқасында қалдықтарды байлық пен құнды ресурстарға қалай айналдыруға болатынын көрсетеді.

Key words: Recycling, waste, natural resources, raw materials, economic model, logistics.

Белгілер мен қысқартулар

ҚЖ	қоқыс жасаушылар
ТКШ	тұрғын-үй коммуналдық шаруашылық
ЕО	Евро одақ
КК	көлік компаниялары
ЕРА	Қоршаған ортаны қорғау агенттігі

Кіріспе

Өндіріс пен тұтыну қалдықтарын өңдеу Қазақстан үшін өзекті мәселе болды және болып қала береді. Экономиканың өсуі және Қазақстанда жалғасып жатқан урбанизация геометриялық прогрессияда өсіп келе жатқан қалдықтар көлемінің жыл сайын артуының себептері болып табылады, бұл ретте таяудағы жылдары азық-түлік және азық-түлік емес тауарлар номенклатурасының, олар үшін қаптаманың ассортименті мен түрлерінің ұлғаюы, халықтың өмір сүру деңгейінің өсуі есебінен ҚТҚ түзілу көлемінің ұлғаюын күту керек. Қазақстандағы қалдықтардың тек 15%-ы (Финляндиядағы 41-ға қарсы) қайта өңделеді, қалғаны полигондарда көміледі [1]. Бұл тәсілді іске асыру экологияға, аумақтарға, табиғи ресурстарға экономикалық тұрғыдан объективті зиян келтіреді. Қайта өңделмеген қоқыстарды полигондарда көму табиғатқа нұқсан келтіреді. Қазіргі уақытта ТКШ мен өнеркәсіптің қайта өңделген қалдықтары көлемінің өсуін қамтамасыз ететін қалдықтармен жұмыс істеу саласында экономикалық тиімді ұлттық жүйе құру өзекті болып отыр. Жүйенің мақсаты-өнеркәсіптің жаңа, инновациялық сегментін құру. Жаңа сегменттің экономикалық қызығушылығының басты бағыты тұрғын үй қорының, өнеркәсіптік өндіріс пен құрылыстың қалдықтарын қайта өңдеуден түсетін пайданың болуы. Қалдықтармен жұмыс істеу саласында «сатып алушылар» мен «сатушылар» тепе-теңдікте болатын «мінсіз бәсекелестіктің» өзін-өзі реттейтін нарығын құру мүмкін емес. Оны «қалдықтарды өңдеуді басқару» мемлекеттік реттеуші жүйесінен тыс құру әрекеттері сөзсіз қарапайым модель деңгейіне дейін азаяды. Қалдықтарды кәдеге жаратудың қарапайым экономикалық моделі жинақтау нүктесі (контейнер), тасымалдау және көму үшін ҚЖ-ның төлемі негізінде құрылады.

Зерттеу әдістері

Прототип ретінде ЕО елдерінде өзінің тиімділігін дәлелдеген «қалдықтарды басқару жөніндегі жұмыс директивасы» (2008/98/ЕС) қарастырылды. Оның принциптері ашық және «4R ережесінде» (ағылш. reduce, reuse, recycle, recovery): азайту (үнемдеу), қайта пайдалану, қайта өңдеу және қалпына келтіру. ЕО аумағында қалдықтарды жинау, қайта өңдеу және кәдеге жарату тәртібін реттейтін нормативтік акт болып табылады [2]. Бірінші қағидат өнеркәсіптік өндірісте және ТКШ-да қалдықтардың пайда болуының алдын алуды көздейді. Егер бұл мүмкін болмаса, қалдықтар қайта пайдалану үшін шикізатқа қайта өңделуі керек. Егер қайта өңдеу мүмкін болмаса, қалдықтар технологиялық мүмкіндік пайда болғанға дейін жағылуы немесе уақытша сақталуы

мүмкін. Полигонға шығару-соңғы және ең аз қолданылатын тәсіл болып табылады. Бұл принциптер Финляндияда тиімді жүзеге асырылады. Финляндияда қалдықтармен жұмыс істеуді басқарудың ұйымдастырушылық және экономикалық қағидаттарын зерттеу ұлттық индустрияның перспективалы экономикалық моделін ұсынуға мүмкіндік берді [3].

Қалдықтар, табиғи ресурстардан айырмашылығы, бұл «лас» шикізат, оны өңдеу технологиялық тұрғыдан күрделі және тек аралас қаржыландыруға негізделуі мүмкін. Қаржыландыру көздері логикадан туындаған және қалдықтармен жұмыс істеуді басқару жүйесінде заң жүзінде бекітілген:

- 1) ҚЖ — үй шаруашылықтары мен кәсіпорындардың төлемдері;
- 2) пайдаланудан шығарылған өнімді кәдеге жаратқаны үшін өндірушілердің төлемдері;
- 3) одан әрі өндірістік циклдарда пайдаланылуы мүмкін бөлінген фракцияларды (шикізаттық және энергетикалық) сатудан түскен кірістер.

Сурет 1. Қалдықтарды қайта өңдеу индустриясының логистикалық схемасы.
Контексттегі белгілер

Олардың комбинаторикасы өнеркәсіптің жаңа экономикалық тиімді, инвестициялық тартымды сегментін — қалдықтарды өңдеуді құруды қамтамасыз етеді. Қалдықтарды қайта өңдеу индустриясының ұсынылған логистикалық схемасы 1-інші суретте көрсетілген. Индустрияны қалыптастырудағы алғашқы қадам-одан әрі өңдеу «қалдықтарды сұрыптау» операциясын төлеушіні анықтау. Аралас қалдықтарды шығару үшін («1», сурет 1) тариф сұрыпталғанға қарағанда едәуір жоғары болады (қайта өңдеуге бөлінген фракциялар). Егер үй шаруашылықтары немесе кәсіпорындар әкету және қайта өңдеу үшін аз төлегісі келсе, онда олар құрастыру нүктесінде әртүрлі фракцияларға арналған бірнеше контейнер орнатады (мысалы: қағаз, органикалық қалдықтар, металл, пластик, шыны). Бұл тәжірибе «бөлек жинау» («2») деп аталады. Егер ҚЖ сұрыптауды

басқа субъектіге тапсырса, онда тарифке сұрыптау ақысы кіреді. Финляндияда жылына 3 миллион тоннаға жуық жеке жиналған қалдықтар шығарылады, бұл 1 тұрғынға 0,55 тоннаны құрайды [4]. Орташа көрсеткіш ретінде осы шама қалдықтар құрамының ұқсастығына байланысты Қазақстан үшін де қабылдануы мүмкін. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың негізгі бөлігі үшін өндірістік циклдің қалдықтары сұрыпталған, бірақ «лас» деп қабылдауға болады, мысалы, майлармен және техникалық сұйықтықтармен қоспадағы металл өңдеу чиптері. Құрылыс индустриясының қалдықтары негізінен аралас келеді [5].

Осылайша, сұрыптау қалдықтарды басқарудың экономикалық тізбегіндегі алғашқы логистикалық қадам болып табылады. Сұрыптаудың ақысын ҚЖ төлейді және «лас» шикізатқа объективті нарықтық сұранысқа байланысты рентабельді кәсіпкерлік қызмет болып табылады («9-10»). ҚЖ қалдықтарды КК-лары ұсынатын, жүрістерді басқарудағы дәстүрлі базалық элементті («3») жинау орындарында контейнерлерге жинайды. Финляндияда айналым құрылымында қалдықтарды жинау және тасымалдау айналымы (2013-2019) 50-75%-ды құрайды. Төменгі шекара үздіксіз төмендейді — индустрияның өңдеу сегментінің дамуына пропорционалды. Финляндияның қоқыс өңдеу индустриясында КК полигондармен және сұрыптаушы компаниялармен холдингтерге біріктірілген. Логистикалық модельдің негізгі элементтері: КК барлық аралас қалдықтары алдын ала сұрыпталады («9») және кейіннен материалдық және энергетикалық ресурстарға қайта өңделеді («10»). Қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу-бұл өнеркәсіптің экономикалық тиімді инновациялық сегменті («қалдықтарды қайта өңдеу», сурет 1).

Қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу-әртүрлі технологиялық операциялар. Біріншісі «лас» фракцияларды шығарады, екіншісі оларды шикізатқа, өнімдерге және энергия ресурстарына айналдырады. Іс жүзінде Финляндияда бұл операциялар қайта өңдеу зауытының бірыңғай технологиялық цикліне енгізілуі немесе мамандануы бойынша әртүрлі кәсіпорындармен орындалуы мүмкін. Екінші жағдайда шикізат партиясына немесе қалдықтарды кәдеге жаратуға — ұзақ мерзімді жергілікті келісімшарт жасалады. Қалдықтармен жұмыс істеуді басқару жүйесінің маңызды тармағы өндірушінің табиғи ескірген өнімдерді кәдеге жаратуға жауапкершілігі болып табылады. Финляндия заңнамасында өнімнің бірнеше түрлері бар, оларды жоюға өндіруші жауапты: шиналар, автомобильдер, электр жабдықтары және электронды жабдықтар (WEEE 2002/96/ЕС директивасы), батареялар мен батареялар, қағаз және қаптама. Финляндия заңнамасында жеке иесінің жеке жауапкершілігі де бекітілген. Атап айтқанда, автокөлік иесі «ресми жою сертификатын» алғанға дейін ол салық және сақтандыру төлемдерін төлеуді жалғастырады.

Осылайша, өндіруші үшін де, тұтынушы үшін де экономикалық негізделген кәдеге жарату жүйесі қалыптасады. Заңға сәйкес өндіруші өңдеу зауытымен өңделген өнімді кәдеге жаратуға (жинауды және тасымалдауды қоса алғанда) ұзақ мерзімді келісімшарт жасасады. Қайта өңдеу зауытының табысы өндірушінің қалдықтардан бөлінген лас немесе таза фракцияларды кәдеге жаратқаны және сатқаны үшін баж төлеуге негізделген.

Өнеркәсіптің қайта өңдеу сегментінің экономикалық тартымдылығының мысалы ретінде «Kuusakoski Oy» — жылдық айналымы 751,4 млн еуро болатын қайта өңдеу бойынша толық циклді компанияны қарастыруға болады. «Kuusakoski Oy» металл сынықтарын қайта өңдейтін скандинавиялық жетекші өнеркәсіптік компания. Қара металдар; тот баспайтын болат; мыс; жез; мырыш; қорғасын және аккумулятор

батареялары; қола; ауыр металдар; қымбат металдар; пластик қалдықтары; алюминийды қайта өңдеумен айналысады. Қайта өңдеу бағыттарының бірі-көлік құралдары. Әрине, «Kuusakoski Oy» негізгі кірісі болатты қайта өңдеуден алынады, бірақ барлық басқа фракциялар экономикалық тұрғыдан тиімді, әр мамандандыру үшін қайта өңдеуден (кәсіпорын менеджменті) операциялық пайда бар. Атап айтқанда, компания тапсырыс берушілер белгілеген қасиеттері бар алюминий қорытпаларының кең спектрін ұсынады. Сонымен қатар, алюминий құю кезінде қоспалардың 80%-ы қалдықтардан бөлінеді [6].

Қазіргі уақытта Финляндияда қалдықтардың 41%-ы қайта өңделеді және қалдықтардың 52%-ы электр және жылу энергиясын өндіретін қоқыс жағатын зауыттарға жіберіледі [7]. Бірақ қазіргі заманғы технологиялар фракциялардың бір бөлігін бөлуге және өңдеуге мүмкіндік бермейді және олар полигондарда көміледі («11»). Бұл функцияны қалдықтарды қайта өңдеу индустриясының бөлігі ретінде қарастырылатын «қалдықтарды көму жөніндегі операторлар» субъектілері жүзеге асырады. Полигонға шығарылатын қалдықтар құндылығының төмен деңгейіне қарамастан, операторлар кәдеге жаратудан қосымша табыс тарта алады. Финляндия операторлары полигонға әкелінетін аралас қалдықтарды кәдеге жарату бажын алумен қатар, екі бағытты игерді: биогаздан электр энергиясын өндіру және компосттан тыңайтқыштар өндіру. Қазіргі уақытта қоршаған ортаға органикалық қалдықтардың негізгі қауіпі полигондарда ыдыраудан метанның пайда болуынан тұрады, бұл барлық парниктік газдар шығарындыларының шамамен 3% құрайды. Сондықтан Финляндияның полигондарында органикалық қалдықтар жабық қоймаларға орналастырылады, компост жасалады және ыдырау кезінде бөлінетін биогаз жиналады (жер асты суларына да, атмосфераға да енбейді). Ауыл шаруашылығында қолданылатын тыңайтқыштар компосттан жасалады. Биогаз электр энергетикалық қондырғыда («13»), полигонның өзінің энергетикалық қажеттіліктері үшін (жылу, электр энергиясы) қуатты пайдалана отырып жағылуы немесе тарату желілеріне («14») сатылуы мүмкін. Сондай-ақ, биогазды сұйылту және көлікке арналған отын ретінде пайдалану жоспарлануда («16»). 2025 жылға қарай көліктегі жаңартылатын энергия бойынша ЕО жоспарланған көлемінің шамамен 30%-ын органикалық қалдықтардан өндірілген биогаздан алу болжанып отыр [8].

Қалдықтарды өңдеудің логистикалық схемасын қорытындылай отырып (сурет 1) өнеркәсіптің объективті белгілерін бөліп көрсетуге болады: шикізатты қайта өңдеудің инновациялық технологиялық процесі және өңдеуші сектордың түпкілікті өнімдері: биогаз және таза фракциялар — шикізат болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

1. Жаңартылатын табиғи ресурстарды айтарлықтай үнемдеу. Мысалы, ЕРА статистикасына сәйкес (Қоршаған ортаны қорғау қауымдастығы) металл қалдықтарын терең өңдеу кезінде энергия ресурстарының 75%-ын үнемдеу, шикізаттың 90%-ын үнемдеу, ауаның ластануының 86%-ын қысқарту, пайдаланылатын судың 40%-ын қысқарту, судың ластануының 76%-ын төмендету және тау-кен өнеркәсібі қалдықтарының 97%-ын қысқарту мүмкін. Атап айтқанда, Финляндияның полигондарында орналастырылатын материалдардың құнын (бүгінгі күні фракциялар бөлінбеген) сарапшылар жылына 5,25 млрд еуро бағалайды.

2. Технологиялық даму. Қайта өңдеу индустриясын құру өнеркәсіптің орта технологиялық секторын жаңартуға мүмкіндік береді, өңірдің технологиялық жаңғырту деңгейіне елеулі әсер етеді. «Сұрыптау» сегментіндегі фин индустриясының тиімді кәсіпорындары айына бір қызметкерге 535 тонна өңдейді. Бұл көбінесе өңдеу

өндірістерінің жоғары технологиялық деңгейімен, олардың инвестициялық тартымдылығымен түсіндіріледі.

3. Жұмыспен қамтуды ұлғайту. 10000 тонна қалдықтарды полигонға тастау 6 жұмыс орнын құратыны анықталды, ал қалдықтардың осы көлемін қайта өңдеу 36 жұмыс орнын құрады.

4. Экологиялық әсерлер. Ескі полигондардан қалдықтарды «қайта өңдеу», жаңа полигондар алаңдарын қысқарту, парниктік газдар шығарындыларын және топырақтың улануын азайту-қайта өңдеу индустриясын енгізуден өңірдің экологиялық жағдайы жақсарады.

5. Шағын және орта бизнесті дамыту. Өндеуші кәсіпорындардың 80%-ында 1-ден 8-ге дейін қызметкер бар, әсіресе өндеудің тар мамандандыруларында. Мысалы, «Kymenlaaksolaista jatehuolto» экопаркі сұрыптау алаңында ұйымдастырылған. Оны дамытудың негізгі тұжырымдамасы-жекелеген фракцияларды бөлуге және өндеуге мамандандырылған шағын инновациялық кәсіпорындарға алаңдарды жалға беру. Жаңа индустриялық сегменттің дамуы өнеркәсіп пен әлеуметтік саланың экономикалық дамуының маңызды факторы болуы мүмкін. Финляндияда қалдықтарды кәдеге жарату саласының жылдық айналымы 1,5 млрд еуроны (45% өңдеу кезінде), яғни бір тұрғынға 333 еуроны құрайды. Тиісінше, өнеркәсіптің инновациялық орта технологиялық сегментін — «қалдықтарды қайта өндеуді» қалыптастыру кезінде жалпы аймақтық өнімнің өсуін бағалау оңай [9].

Қорытынды

Қорытындылай келе, Финляндияның өндіріс пен тұтыну қалдықтарын өңдеу тәжірибесі сәтті жүйеге айналғанын атап өткен жөн. Елде әртүрлі стратегиялар мен бастамалар жүзеге асырылды, бұл қалдықтардың пайда болуының айтарлықтай төмендеуіне, қайта өңдеу көрсеткіштерінің артуына және қалдықтарға негізделген жаңа салалардың дамуына әкелді. Бұл табысқа ықпал ететін кейбір негізгі факторларға берік нормативтік-құқықтық база, жақсы жұмыс істейтін қалдықтарды басқару жүйесі және экологиялық хабардарлық пен жауапкершілік мәдениеті жатады.

Жұмыста көрсетілген өнеркәсіптің инновациялық сегментін құрудың инвестициялық тартымдылығы қалдықтармен жұмыс істеуді басқарудың ұлттық жүйесін құрудың, оны бекітетін заңнаманы әзірлеудің экономикалық платформасы бола алады. Жүйе қалдықтарды терең өңдеу бойынша неғұрлым тартымды өндіріс ретінде айқындай отырып, саланың нарықтық өзін-өзі ұйымдастыру тетігін қалыптастырады.

Бұл «пайдалы қазбаларды өндіруге» төмен технологиялық секторға қарағанда өнеркәсіптің осы сегментін орташа технологиялық деп анықтауға мүмкіндік береді. Тұжырымдалған жүйе шеңберінде өнеркәсіптің жаңа сегментінде — қалдықтарды қайта өндеуде тиімді инвестициялық жобалар іске асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, Финляндия тәжірибесін талдау өнеркәсіптің жаңа сегментін құрудың мультипликативті әсерінің болуын көрсетеді.

Финляндиядағы ең маңызды бастамалардың бірі компанияларды қалдықтарды азайтуға және тұрақты өндіріс әдістеріне инвестиция салуға итермелеген қалдықтарды басқару жүйесін енгізу болды. Сонымен қатар, ел парниктік газдар шығарындыларын азайта отырып, қалдықтардан энергия алуға мүмкіндік беретін биогазды жағу және өндіру сияқты қалдықтарды энергияға айналдыру технологияларына айтарлықтай инвестиция салды. Жалпы, Финляндияның тәжірибесі қалдықтарды басқару тәжірибесін жақсартуға ұмтылатын Қазақстан үшін құнды үлгі болып табылады. Қалдықтармен жұмыс істеудің кешенді стратегиясын енгізу, инновациялық технологияларға

инвестиция салу және тұрақты даму мәдениетін ілгерілету арқылы қоршаған ортаға теріс әсерді азайтып қана қоймай, экономикалық мүмкіндіктер туғызып, өз азаматтары үшін тұрақты болашақ құра алады.

Әдебиет:

1. Курманов Б. Отходы в доходы: почему в Казахстане переработка мусора превратилась в тему для обсуждения // Ulys media, 2023. URL: <https://ulysmedia.kz/analitika/11719-otkhody-v-dokhody-pochemu-v-kazakhstane-pererabotka-musora-prevratilas-v-temu-dlia-obsuzhdeniia/>.
2. Tom D., Sander H. Environmental Policy and Politics in the European Union // Palgrave Macmillan, 2016. – с.321.
3. Sari P. Municipal Solid Waste Management in Finland // University of OULU, 2013. URL: http://nortech oulu.fi/GREENSETTLE_files/Municipal%20solid%20waste%20management%20in%20Finland%20RUS.pdf.
4. Research report “Overview of control mechanism for waste management in Finland”. ENPI project (SE500). Mikkeli University of Applied Sciences, Department of Energy and Environmental Technology. Finland, 2014.
5. Мясникова Л.А. Логистика бережливого потребления // Современный менеджмент: проблемы и перспективы: сборник статей. В двух частях. Часть 2 / ред. кол.: А.Е. Карлик (отв. ред.) [и др.]. - СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2016. - с. 505–510.
6. URL: <https://www.kuusakoski.com/fi/finland/>.
7. Молдабеков Д. Путь мусора. Финский опыт // Власть, 2019. URL: <https://vlast.kz/jekonomika/32630-put-musora-finskij-opyt.html>.
8. Тимшанс Я. Биогаз в Европейском союзе. Политика и экономические механизмы // EU-Central Asian cooperation WECCOOP. URL: https://weccoop.eu/wp-content/uploads/2020/10/2.2_Timsans_Biogas-in-EU-2020930_v_3.pdf.
9. Bundesrepublik Deutschland. Kreislaufwirtschaftsgesetz (Gesetz zur Förderung der Kreislaufwirtschaft und Sicherung der umweltverträglichen Bewirtschaftung von Abfällen). Artikel 1 des Gesetzes vom 24.02.2012 (BGBl. I S.212), in Kraft getreten am 01.03.2012 bzw. 01.06.2012. URL: <https://dejure.org/gesetze/KrWG>.

References:

1. Kurmanov B. Otkhody v dohody: pochemu v Kazahstane pererabotka musora prevratilas' v temu dlya obsuzhdeniya // Ulys media, 2023. URL: <https://ulysmedia.kz/analitika/11719-otkhody-v-dokhody-pochemu-v-kazakhstane-pererabotka-musora-prevratilas-v-temu-dlia-obsuzhdeniia/>.
2. Tom D., Sander H. Environmental Policy and Politics in the European Union // Palgrave Macmillan, 2016. - с 321.
3. Sari P. Municipal Solid Waste Management in Finland//University of OULU, 2013. URL: http://nortech oulu.fi/GREENSETTLE_files/Municipal%20solid%20waste%20management%20in%20Finland%20RUS.pdf.
4. Research report “Overview of control mechanism for waste management in Finland”. ENPI project (SE500). Mikkeli University of Applied Sciences, Department of Energy and Environmental Technology. Finland, 2014.
5. Myasnikova L.A. Logistika berezhlivogo potrebleniya // Sovremennyy menedzhment: problemy i perspektivy: sbornik statej. V dvuh chastyah. Chast' 2 / red. kol.: A.E. Karlik (otv. red.) [i dr.]. - SPb.: Izd-vo SPbGEU, 2016. - s. 505–510.
6. URL: <https://www.kuusakoski.com/fi/finland/>.
7. Moldabekov D. Put' musora. Finskij opyt // Vlast', 2019. URL: <https://vlast.kz/jekonomika/32630-put-musora-finskij-opyt.html>.
8. Timshans Ya. Biogaz v Evropejskom soyuze. Politika i ekonomicheskie mekhanizmy // EU-Central Asian cooperation WECCOOP. URL: https://weccoop.eu/wp-content/uploads/2020/10/2.2_Timsans_Biogas-in-EU-2020930_v_3.pdf.
9. Bundesrepublik Deutschland. Kreislaufwirtschaftsgesetz (Gesetz zur Förderung der Kreislaufwirtschaft und Sicherung der umweltverträglichen Bewirtschaftung von Abfällen). Artikel 1 des Gesetzes vom 24.02.2012 (BGBl. I S.212), in Kraft getreten am 01.03.2012 bzw. 01.06.2012. URL: <https://dejure.org/gesetze/KrWG>.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ /
TECHNICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-81-86

УДК 629.35

МРНТИ 55.43.31

**ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОЗКИ
ГРУЗОВ АВТОМОБИЛЬНЫМ ТРАНСПОРТОМ**

Байгужина Г.Н.^{1*}, Сагатбекова А.Б.²

**НАО «Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина», Астана,
Республика Казахстан*

**E-mail: gul_8989@mail.ru*

Аннотация

Вопросы качества транспортного обслуживания являются актуальными для автомобильного транспорта, поскольку, являясь связующим звеном между организациями всех отраслей экономики и обслуживая население, он существенно влияет на их деятельность. Постоянное увеличение объема грузовых перевозок и повышение эффективности транспортного обслуживания являются общей тенденцией развития транспортных систем управления во всех странах мира с целью качественного и полного удовлетворения потребностей производства и спроса населения на перемещение грузов.

Ключевые слова: качество продукции, эксплуатация, надежность автотранспортного средства, быстрота предоставления услуг, сохранность груза, скорость доставки.

**АВТОМОБИЛЬ КӨЛІГІМЕН ЖҮКТЕРДІ ТАСЫМАЛДАУ САПАСЫН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Байгужина Г.Н.^{1*}, Сагатбекова А.Б.²

**КЕАҚ «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті», Астана,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: gul_8989@mail.ru*

Аңдатпа

Көліктік қызмет көрсету сапасы мәселелері автомобиль көлігі үшін өзекті болып табылады, өйткені экономиканың барлық салаларындағы ұйымдар мен халыққа қызмет көрсету арасындағы байланыс бола отырып, бұл олардың қызметіне айтарлықтай әсер етеді. Жүк тасымалы көлемінің ұдайы ұлғаюы және көліктік қызмет көрсетудің тиімділігін арттыру өндіріс қажеттіліктері мен халықтың жүктерді тасымалдауға деген сұранысын сапалы және толық қанағаттандыру мақсатында әлемнің барлық елдерінде көліктік басқару жүйелерін дамытудың жалпы үдерісі болып табылады.

Түйінді сөздер: өнімнің сапасы, пайдалану, автокөлік құралының сенімділігі, қызмет көрсету жылдамдығы, жүктің қауіпсіздігі, жеткізу жылдамдығы.

THE MAIN INDICATORS OF ENSURING THE QUALITY OF CARGO TRANSPORTATION BY ROAD

Bayguzhina G.N.^{1*}, Sagatbekova A.B.²

**Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: gul_8989@mail.ru*

Abstract

The issues of the quality of transport services are relevant for road transport, since, being a link between organizations of all sectors of the economy and serving the population, it significantly affects their activities. A constant increase in the volume of freight traffic and an increase in the efficiency of transport services are a general trend in the development of transport management systems in all countries of the world in order to fully meet the needs of production and the demand of the population for the movement of goods.

Keywords: product quality, exploitation, vehicle reliability, speed of service provision, cargo safety, speed of delivery.

Введение

Система управления качеством транспортного обслуживания населения подразумевает выполнение планомерных и постоянных действий по нормированию, обеспечению, анализу и поддержанию необходимого качества перевозки грузов на всех этапах ее осуществления. В современных условиях для обеспечения качественных перевозок применяются стандарты связанные с системой управления качеством.

В соответствии с основными положениями квалиметрии под качеством продукции понимается совокупность ее свойств, обуславливающих ее пригодность удовлетворять определенные потребности в соответствии с назначением [1, 2]. Так как любая продукция обладает бесчисленным множеством свойств, то при оценке ее качества необходимо учитывать только те свойства, которые имеют для потребителя первостепенное значение. Количественно свойства продукции можно оценить с помощью показателей качества (рисунок 1).

Рисунок 1. Основные показатели качества транспортных средств

Чем выше качество перевозок, тем, при прочих равных условиях, устойчивее, прочнее положение организации по сравнению с конкурентами. Администрация организации должна постоянно анализировать качество работы и при необходимости корректировать его.

Качество автотранспортной услуги (АТУ) – совокупность свойств услуги, определяющих степень ее пригодности для удовлетворения конкретных потребностей клиентов и общества при общественно необходимых затратах в фиксированных условиях эксплуатации.

Качество перевозок грузов автомобильным транспортом можно представить в виде системы свойств, которые определяются рядом факторов как зависящих, так и не зависящих от АТП. В связи с этим следует анализировать качество по отдельным езdkам, водителям, дням, маршрутам, обслуживаемой клиентуре и т.д. Говоря о качестве, в первую очередь следует обращать внимание на неперенное выполнение договорных обязательств.

Критерии качества автотранспортных услуг: надежность автотранспортного средства, быстрота предоставления услуг, сохранность груза, скорость доставки [3, 7].

Структура качества грузовых автомобильных перевозок носит иерархический характер. Она определяется полнотой перевозок (по объему, времени, номенклатуре, клиентуре), сохранностью (количества и качества) перевозимых грузов, своевременностью (транспортного процесса, начала и окончания перевозки), экономичностью (перевозок и экспедиционных услуг), удобством пользования перевозками (информационным и технологическим), их безвредностью (безопасность, экологическая чистота, бесшумность, отсутствие повреждающего действия на дорожное покрытие). Оценка и анализ качества транспортного обслуживания должны это учитывать.

Методы исследования: при анализе качества перевозок показатели качества рассчитывают для тех свойств, которые, по мнению обслуживаемой, клиентуры и менеджмента АТП, играют определяющую роль. Выбор анализируемых свойств автомобильных перевозок может проводиться по результатам опроса независимых экспертов или заинтересованных лиц, а выявленные свойства должны соответствовать интересам стратегического развития и текущей деятельности АТП [6].

Показатель качества АТУ – количественная характеристика одного или нескольких потребительских свойств услуги, определяющих ее полезность. Так, например, показатель качества, характеризующий сохранность количества перевозимых грузов определяется отношением массы фактически доставленного груза (с учетом естественной убыли) к массе груза, принятого к перевозке (формула 1):

$$ПК_{соxp} = \frac{Q_{\partial} + Q_{yb}}{Q_n} \quad (1)$$

где:

$ПК_{соxp}$ – показатель качества, характеризующий сохранность количества перевозимых грузов;

Q_{∂} – масса фактически доставленного груза;

Q_{yb} – естественная убыль;

Q_n – масса груза, принятого к перевозке.

Показатель качества, характеризующий своевременность выполнения грузовых автомобильных перевозок $ПК_{св}$ – показывает как соблюдался график движения подвижного состава и технологического процесса (формула 2):

$$PK_{св} = t_e^{\phi} / t_e^{\phi} \quad (2)$$

где:

t_e^{ϕ} и t_e^{ϕ} – базисное и фактическое значения продолжительности транспортного процесса (езды).

Основные принципы системного подхода применительно к определению показателей качества эксплуатации автомобильного парка, заключаются в следующем:

а) рассмотрение качества эксплуатации автомобильного парка некоторой многоуровневой иерархической совокупности свойств, представляющих интерес для автотранспортной отрасли;

б) зависимость оценки каждого свойства от значений его показателя и базового показателя, т. е. применение относительной характеристики качества;

в) сведение воедино показателей простых свойств с предварительным трансформированием различных шкал измерения в одну общую шкалу;

г) учет неравнозначности отдельных свойств, характеризующих качество эксплуатации автомобильного парка.

Для целей управления удобно оперировать не абсолютным значением показателя качества, а его относительной величиной [4, 5], которая для автомобильного парка может быть определена как, отношение значения показателя качества оцениваемого парка к базовому значению этого показателя (формула 3):

$$Q_{TKC} = \left(\frac{Q_{\sum}^{BP}}{Q_{\sum}^{BP}} \right)_i \quad (3)$$

или

$$Q_{TKC} = \frac{\left(\frac{Q_{\sum}^{BP}}{Q_{\sum}^{BP}} \right)_i}{\left(\frac{Q_{\sum}^{BP}}{Q_{\sum}^{BP}} \right)_\delta} \quad (4)$$

где δ - индекс указывает на базовое значение показателя качества, а индекс δ - допустимое.

Исходные данные для расчета относительного показателя качества приведены в таблице 1.

Таблица 1. Исходные данные

№ п.п	Наименование показателя	Значение
1	Длина маршрута l_m , км	786
2	Плановое время езды $t_{езд}$, ч	10,12
3	Естественная убыль $\gamma_{убыль}$, %	1
4	Грузоподъемность КАМАЗа 54115, т	20
5	Эксплуатационная скорость $V_{э}$, км/ч	75
6	Предъявленная масса груза к перевозке, Q^n , т	20
7	Масса фактически доставленного груза, Q^{ϕ} , т	19,5

Для оценки качества эксплуатации применяют интегральный показатель качества, который определяется как отношение суммарного полезного эффекта от эксплуатации к суммарным эксплуатационным затратам (формула 4).

Время ездки определяем по формуле:

$$t_{езд} = \frac{l_m}{V_g} = \frac{786}{75} = 10,48 \text{ ч} \quad (5)$$

Показатель качества, характеризующий сохранность количества перевозимых грузов, определяем по формуле (1):

$$PK_{сохр} = \frac{19,5 + 0,2}{20} = 0,98$$

Показатель качества, характеризующий своевременность выполнения грузовых автомобильных перевозок, определяем по формуле (2):

$$PK_{св} = \frac{10,2}{10,48} = 0,96$$

Относительный показатель качества определяется по формуле (3):

$$Q_{ТКС} = \frac{0,98 + 0,96}{1 + 1} = 0,97$$

Выводы

От уровня качественных показателей зависит дальнейшее развитие грузовых перевозок автомобильного транспорта в современных условиях.

В системе управления качеством перевозок определяются цели для достижения результатов и принимаются нужные действия по улучшению перевозок, тем самым обеспечивается сохранность грузов, своевременность выполнения перевозки, удобство пользования системой перевозок и экономичность перевозок.

Под оптимальным значением показателя качества понимается значение, при котором достигается либо наибольший эффект от эксплуатации при заданных затратах на эксплуатацию, либо наибольшее отношение эффекта к затратам.

Оценка уровня качества состоит из совокупности операций, включающих выбор номенклатуры показателей качества, определение значений этих показателей и сопоставление их с базовыми.

Литература:

1. Мустафин Ж.К. Особенности функционирования грузового автотранспорта в Республике Казахстан в рыночных условиях // Вестник НИИ развития путей сообщения. - 2007. - №4(21). – С. 28-31.
2. Адлер Ю.П. Управление качеством. Ч. 1. Семь простых методов / Ю.П. Адлер, Т.М. Полховская, П.А. Нестеренко / МИСИС. - М., 2001.

3. Елисеева И.И. и др. Теория статистики с основами теории вероятностей. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 446 с.
4. Ильясов В.Г. Организационное развитие при реорганизации бизнес-процессов. // Сборник научных трудов. 6-я научно-практическая конференция. - М., 2002. – С. 182-185.
5. Иванов С.В. Влияние логистики транспортной компании на качество оказываемых услуг // Проблемы современной экономики. – СПб., 2010. – № 2 (34) – С. 270-272.
6. Сагатбекова А.Б. Современные системы управления качеством грузовых автомобильных перевозок // Творчество молодых - инновационному развитию Казахстана: Матер. XII Респ. науч.-техн. конф. студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, часть II. - Усть-Каменогорск, Изд-во ВКГТУ, 2012. - С. 189-190.
7. Макенов А.А., Мустафин Ж.К., Гурба Г.Р., Сагатбекова А.Б. Минимизация комплексной целевой функции приведенных затрат // Проблемы и пути развития промышленного транспорта: Межвуз. сб. науч. тр. / КУПС. - Вып.32. - Алматы, 2013. - С.102-106.

References:

1. Mustafin J.K. Features of the functioning of trucks in the Republic of Kazakhstan in market conditions // Bulletin of the Research Institute for the Development of Communication Routes. - 2007. - №4(21). – Pp. 28-31.
2. Adler Yu.P. Quality management. Part 1. Seven simple methods / Yu.P. Adler, T.M. Polkhovskaya, P.A. Nesterenko / MISIS. - M., 2001.
3. Eliseeva I.I. et al. Theory of statistics with the basics of probability theory. – М.: UNITY-DANA, 2001. - 446 p.
4. Ilyasov V.G. Organizational development in the reorganization of business processes. // Collection of scientific papers of the 6th Scientific and Practical Conference Moscow, 2002. – pp. 182-185.
5. Ivanov S.V. Influence of logistics of a transport company on the quality of services rendered // Problems of modern economy. – SPb., 2010. – № 2 (34) – Pp. 270-272.
6. Sagatbekova A.B. Modern systems of quality management of freight automobile transportation // Creativity of young people - innovative development of Kazakhstan: Mater. XII Rep. Sci.-tech. conf. of students, undergraduates, postgraduates and young scientists, part II. - Ust-Kamenogorsk, Publishing House of EKSTU. - 2012. - pp. 189-190.
7. Makenov A.A., Mustafin Zh.K., Gurba G.R., Sagatbekova A.B. Minimization of the complex objective function of reduced costs // Problems and ways of development of industrial transport: Mezhevuz. sb. scientific tr. / KUPS. - Issue 32. - Almaty, 2013. - pp.102-106.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-87-93

ӘОЖ 621

ҒТАМА 55.01

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Жаналинов Б.Н.^{1*}, Асанова Г.Д.², Асанова Т.Д.³

^{1,2}КЕАҚ «А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті», Қостанай,
Қазақстан Республикасы

³Қостанай автомобиль көлігі колледжі, Қостанай, Қазақстан Республикасы

*E-mail: zhanalin40@mail.ru

Андатпа

Мақалада Қостанай облысындағы машина жасау саласының дамуын негізге ала отырып Қазақстандағы машина жасаудың дамуына, нормативтік –құқықтық базасына, импортты алмастыру жұмыстарына талдау жүргізілген. Заңды түрде бекітілген Қазақстандағы импортты алмастыру бағдарламаларына, тұжырымдамаларға, жоспарларға, Қостанайда ашылған индустриалдық аймақта құрылған кәсіпорындардың қызметіне, шығарылатын өнімдері талданған. Машина жасау мультипликациялық әсерімен экономиканың басқа негізгі салаларын дамытуға әсерін тигізеді – энергетика, тау – кен металлургиясы және ауылшаруашылық өндіріс кешендері, құрылыс және көлік салаларын. Қостанай облысындағы машина жасау саласын, нормативтік - құқықтық құжаттарды, индустриализациялау, импортты алмастыруды жұмыстарын қортындылай отырып талдау жүргізілген. Машина жасау өндірісі Қазақстандағы базалық негізгі жүйе құрастырушы, экономикаға инвестиция тартушы және пайдаға асырушы салаға айналды, халықтың әл – ауқатының сапасын жоғарылатады.

Түйінді сөздер: машина жасау, индустриалды аймақ, экономиканың жетекшісі, индустриалдық бағдарлама, импорт алмастырушы, локализациялау үрдісі, өңіраралық қатынас.

РАЗВИТИЕ МАШИНОСТРОЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Жаналинов Б.Н.^{1*}, Асанова Г.Д.², Асанова Т.Д.³

^{1,2}НАО «Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынова»,
Костанай, Республика Казахстан

³Костанайский колледж автомобильного транспорта, Костанай,
Республика Казахстан

*E-mail: zhanalin40@mail.ru

Аннотация

В работе проведен анализ развития машиностроительной отрасли Казахстана, деятельности предприятий. Нормативно – правовая база создания индустриальных зон, обзор законодательно утвержденных программ, концепций и планов развития открытых в индустриальной зоне машиностроительных предприятий, происходящие в них сложные локализационные процессы. Рассмотрены предстоящие задачи привлечения инвестиций с упором на развитие конкурентоспособных экспортных производств, анализ с акцентом на импортозамещение. Машиностроение, путем мультипликативного эффекта содействует развитию других ключевых отраслей экономики – энергетического, горно-металлургического и агропромышленного комплексов, строительной и транспортной отраслей. Анализ машиностроительной отрасли Казахстана на примере развития машиностроения в Костанайской области, анализа нормативно – правовых документов, рассмотрения итогов индустриализации, импортозамещения. Машиностроение является базовой системообразующей отраслью промышленности, крупнейшим потребителем и источником инвестиций в экономике, способствует росту качества жизни населения.

Ключевые слова: машиностроение, индустриальные зона, драйвер экономики, программа индустриализации, импортозамещение, локализационный процесс, межрегиональное сотрудничество.

DEVELOPMENT OF ENGINEERING IN KAZAKHSTAN

Zhanalinov B.N.^{1*}, Assanova G.D.², Assanova T.D.³

^{1,2}*NAO Kostanay regional university named after A. Baitursynov, Kostanay,
Republic of Kazakhstan*

³*Kostanay College of Automobile Transport, Kostanay, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: zhanalin40@mail.ru*

Abstract

The paper analyzes the development of the mechanical engineering industry of Kazakhstan, the activities of enterprises. The regulatory framework for the creation of industrial zones, a review of legislatively approved programs, concepts and plans for the development of machine-building enterprises opened in the industrial zone, complex localization processes taking place in them. The upcoming tasks of attracting investments with an emphasis on the development of competitive export industries, analysis with an emphasis on import substitution are considered. Mechanical engineering, through a multiplicative effect, contributes to the development of other key sectors of the economy – energy, mining and metallurgical industry, agro-industrial complexes, construction and transportation industries. Analysis of the mechanical engineering industry of Kazakhstan on the example of the development of mechanical engineering in the Kostanay region, analysis of regulatory documents, consideration of the results of industrialization, import substitution. Mechanical engineering is the basic system-forming branch of industry, the largest consumer and source of investment in the economy, which contributes to the growth of the quality of life of the population.

Keywords: mechanical engineering, industrial zone, economic driver, industrialization program, import substitution, localization process, interregional cooperation.

Кіріспе

Машина жасау өндірісі қазіргі Қазақстанда орта және шағын кәсіпкерлікті дамытушы, экономикаға инвестиция түсіріп, өндірісті әртараптандырып, импорт алмастырушы салаға айналды. Сонымен қатар, мультипликациялық әсерімен өнеркәсіптің барлық салаларын дамытуға зор ықпалын тигізеді (мысалы: сервис, сату, логистика, сақтандыру, маркетинг, т.с.с.), жоғарғы сапалы қызметтерге сұраныс туғызады. Өндірісте жоғарғы инновациялық жобаларды дамытып, шығарылатын өнімнің күрделілігін арттырады, экспорттық табысты, бюджет түсімдерін арттырып, халықтың әл – ауқатын жақсартады. Әлемдік тәжірибеде машина жасау өндірісі экономиканың технологиялық жағынан негізгі жетекшісі, алға жүргізушісі (драйвері). Мысалы, машина жасау өндірісінде бір жұмыс орнын ашу, басқа салаларда 5-6 жұмыс орнын ашуға мүмкіндік береді [1].

Сондықтан Қазақстанның индустриалды – инновациялық бағдарламасында машина жасау саласы негізгі басты бағыт болып отыр. Қазақстанда 2017 ж. ЖІӨ құрамында, соның ішінде машина жөндеу және машина жабдықтарын құрастыру жұмыстарын қоса есептегенде, машина жасау өндірісінің өнімі тек 0.9% болатын болса [2], 2021 ж. 8 айында өндірістің көлемі 23,9% құрады [3].

Материалдар және әдістер

Тәжірибе көрсеткендей, машина жасау өндірісінде локализациялық үрдіс жоғары деңгейде болуы ең басты талап. «Локализация» деп, шығарылған өнімнің (автомобиль немесе басқа техника) бөлшектерін машина толығымен құрастырылып шығарылатын елде жасалуы. Локализация үрдісі - ұзақ жүргізілетін және көп еңбекті талап ететін жұмыс (машинаны жай ғана бұрандалы құрастыру үрдісі емес). Отандық кәсіпорын локализацияға өзін жан – жақты терең дайындау қажет.

Ол үшін «брендұстаушымен» (шет елдегі машина жасаушы компаниясымен) күрделі де және ұзақ келіссөздер жүргізіледі (компанияның конструкторлық бөлімімен, тасымалдаушылармен, т.б. жауапты басқару бөлімдерімен). Ал отандық кәсіпорын олардың (шет ел компаниясының) талаптарына сай өзінің технологиясын, мамандарын, шикізатын, т.б. дайындайды. Аталған келіссөздерсіз, дайындықсыз, ешқандай шет ел «брендұстаушысы» өз атынан машина шығаруға келісімін бермейді, абыройын сақтап қалу үшін тәуекелге бармайды.

Тәжірибе көрсеткендей локализациялау үрдісі тек үшінші – төртінші жылдардан бастап қана, негізгі қондырғыларды орнату және басқа күрделі технологиялық құрастыру операциялары жүргізіле бастайды. Бесінші – алтыншы жылдары машинаның қозғалтқышын құрастыру, (бұрын қозғалтқыш дайын күйінде орнатылатын) және корпусының бөлшектерін дайындау басталады. Жетінші жылы машинаның кабинасын шығарылады. Жалпы локализациялық үрдіс 5-7 жылға созылады. Әрине бұл тым ұзаққа созылатын үрдіс, сондықтан оны қысқарту отандық кәсіпорындардың басты мақсаты болуға тиіс.

Жалпы индустриализациялау жылдары (2010-2019 жж.) Қазақстанда машина жасау саласында көптеген жаңа техникалық өнімдер шығарыла бастады: жолаушылар және жүк вагондары, локомотивтер, трансформаторлар, кабель және өткізгіш сым өнімдері, тау – кен өндірісі машиналарының қосалқы бөлшектері, т.б. Тіпті 2020 дағдарыс жылының қортындысы бойынша (пандемияға байланысты) машина жасау өндірісінің өнімі **1,8 трлн тенге болды, ИФО (физикалық көлем индексі) - 16,3%** [4].

Қарқынды жүргізілген индустриалды - инновациялық бағдарлама экономикаға сапалы өнім, жоғарғы көлемде қосымша құн салығын түсіреді, ұлттық экономикаға тұрақтылық береді, бюджетке салық түсірімдерін көбейтеді.

Сол себептен ағымдағы бесжылдықта қайта өңдеу өнеркәсібінде бірнеше болашағы жоғары жобалар жоспарланған, соның ішінде Қостанайдағы жоғарғы технологиялық екі инвестициялық жоба іске асырылуда: шойын құю зауыты және жүк көліктерінің басты басқарушы жетекші мостарын дайындайтын зауыт.

Нәтижелер және талқылау

2023 жылы шойын құю зауыты, ал 2024 ж. басты басқарушы жетекші мостар дайындайтын зауыт іске қосылады. Екі жоба да ЖШС «KamLitKZ» (Қостанай қ.) компаниясының бастауымен және қолдауымен жүргізіліп отыр. Сонымен қатар, Қазақстанда локализацияны тереңдету мақсатында (70% дейін) басты басқарушы жетекші мостарды дайындайтын үшінші жобаны іске асыру жоспарлануда [5].

Соңғы 5 жылда экономиканы жаңартуға арналған индустриалды – инновациялық негізгі басқарушы бағдарламалар қабылданды: «Қазақстан-2050» стратегиясы; «Ұлттық экспорттық стратегия»; «Өнеркәсіптік саясат туралы» ҚР заңы; «2019-2024 жж. арналған машина жасау жол картасы». Аталған құжаттар машина жасау саласының орта мерзімдегі даму стратегиясын сипаттайды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда машина жасау саласында 65 ірі, 100 орта көлемдегі және 2745 кіші кәсіпорындар жұмыс істеп тұр. Солардың ішінде: АҚ «СарыаркаАвтоПром» (Қостанай қ.), АҚ «Азия Авто» (Өскемен қ.), АҚ «ЕПК Степногорск» (Степногорск қ.), ЖШС «КайнарАКБ» (Талдықорған қ.), АҚ «Кентау трансформатор зауыты» (Кентау қ.), АҚ «Агромашхолдинг KZ» (Қостанай қ.), АҚ «Атыраумұнаймаш» (Атырау қ.), АҚ «АЗТМ» (Алматы қ.) және АҚ «ПЗТМ» (Петропавл қ.).

Басты мақсат экспортқа бейім, бәсекеге қабілеті жоғары инвестиция тарту. Тек қана 2022 жылы Қазақстанда 700-ге жуық инвестициялық жобалар жүзеге асырылуда, солардың ішінде 286 негізгі импорталмастырушы және жаңа өнімді экспорттау жобалары [6]. Импорттың үлесі жоғары болғандықтан, машина жасау саласындағы негізгі өндірістерді дамытудың маңызы зор. Мысалы, сатып импорттың шамасы \$13 млрд. құрайды, ал отандық импорт алмастыру өнімі \$3 млрд. шамасында. Импорт негізінен Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Италия, және Германиядан әкелінеді, отандық өнімнің үлесі 20% аспайды.

Қосымша айта кету керек, Қазақстанның басқа дамыған елдермен салыстырғанда ерекшелігі өндіріс көрсеткіштерінің (факторларының) бағасы әлдеқайда төмен. Мысалы, 1 квт/сағ. электр энергиясының құны 0,07 \$ тең. Бұл Қытай және Турцияға қарағанда 36% төмен, ал газдың бағасы Қытаймен салыстырғанда 2,4 есе төмен. Сонымен қатар Қазақстанда білікті мамандар мен жұмыс күші жеткілікті. Айтылған факторлар дамыған елдермен салыстырғанда еңбек нарығының тиімді болуын қамтамасыз етеді (сағатына 4 \$) [7].

Импортты алмастыру деңгейін төмендетудегі дамыған елдердің тәжірибесін негізге ала отырып, Қазақстанда келесідей үш бағыт қабылданған:

1) импорт алмастыру дайындығы жоғары өндірістерді шикізатпен, қаражатпен, білікті мамандармен, ұзақ мерзімді келісім – шарттармен қамтамасыз ету жұмыстарын жүргізу;

2) импортты алмастыруға дайындығы орта деңгейдегі, сонымен қатар өндірісті жүргізуге біліктілігі жететін мамандары бар және өнімді шығаруға дайын инвесторлар бар кәсіпорындармен жұмыс істеу;

3) импортты алмастырушылыққа дайындығы төмен тауарлар. Негізінен бұлар жоғарғы технологиялық тауарлар, бірақ оларды шығаруға болашақта жағдай жасау қажет.

Импортты алмастырудың негізгі бағыттары Қазақстан мен Ресейдің бірлескен өндірістік - кооперациялық бағдарламасында да көрсетілген. Бағдарламада Ресейдің бірқатар ірі компаниялармен ПАҚ (ПАО) «Камаз», АҚ «Петербург трактор зауыты», Минск трактор зауыты (МТЗ) бірлескен кооперациялық жобалар құру қарастырылған.

ҚР мемлекет басшысы 30 қыркүйекте XVII Қазақстан мен Ресей арасындағы өңірлік Форумна қатысып Бағдарламаның орындалу барысына жоғары баға берді және Ресей мамандарын жаңа жобаларды жүзеге асыруға шақырды. Қазіргі уақытта Қазақстанда 3 жоба жүзеге асырылуда: «Кировец» маркалы трактор жинау зауыты (Қостанай «Агромашхолдинг» компаниясы негізінде), Алматыда «Hyundai» маркалы автомобильдер зауыты және Қостанайда ГАЗ маркалы көлік техникасын жинақтауға ірі қосалқы бөлшектер дайындау жобасы.

«Hyundai Trans Kazakhstan» зауыты 2020 ж. 15 қазанда жұмыс істей бастады. Сонымен қатар, Қытай кәсіпкерлерімен бірлесіп Сарань қаласында (Қарағанды обл.) автомобиль шиналарын және қозғалтқыштар шығаратын зауыт жобалануда. Бұл болашақта автокомпонент (күрделі құрастыру бөлшегі) базасын дамуына жол ашады.

Машина жасау саласында ең қарқынды дамып келе жатқан құрылым автомобильдер шығару өндірісі. Соңғы екі бес жылдықта автомобиль шығару Қазақстанның машина жасау саласының ең қарқынды үдеп келе жатқан жетекшісіне (драйверіне) айналды. Қазақстанда автокөліктердің барлық санаттары шығарылуы ұйымдастырылған.

Қазір Қазақстанда машина құрастыруда ірі бөлшектерді (кабина, күзов, қозғалтқыш сияқты) жинаудан шығып (DKD), кіші түйінді (узловые) бөлшектерді құрастыруға көшті (СКД). Яғни, мысалы «кабинаны» Қазақстан - Қазір Қазақстанда 167 автомобиль модельдері құрастырылады, соның ішінде 39 жеңіл автомашиналар, 22 әлемдік «брендтер» бар. Мысалы, автомобиль кузовтарын пісіру және бояу операциялары Қазақстанда жүргізіледі.

Әлемдік машина жасау саласындағы даму бағытын еске ала отырып, аймақтың экономикасын дамыту үшін Қостанайда 2017 ж. индустриалдық аймақ құрылды (ауданы 400 га). Индустриалды аймақ құру туралы ойлар Қазақстанда ертеректе (он жылдай бұрын) қозғалған болатын. Бірақ әлемдегі экономикалық дағдарыс бұған өзінің кедергісін тигізді. Жалпы бұл идея АҚШ, Ұлы Британия елдерінен Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін басталып бүкіл әлемге таралған. Әсіресе Малайзия елінің аз уақыт ішінде компьютер компоненттерін шығарушы және экспорттаушы әлемдік үштіктің қатарына енуі себеп болды.

Индустриалдық аймақ құру Қазақстан өңірлерінде (Астана, Қарағанды аймақтары) де басталып кетті. Бірақ бастапқы кезде инвесторлар тартылып құрылған жаңа нысандар өздерінің жұмыстарын ойдағыдай жүргізе алмады.

Бұған себептер: индустриалдық аймақтың жұмысын заңдылық негізде басқарудың әлі қалыптаспағаны, нақты инвесторлар келісім шартқа отыруға дайын болмауы. Нақтылап айтқанда, инвесторлардың Қазақстан ресурстарына кіру мәселесі, оның ашықтығы, айқындығы белгісіз болуы, және т.б. ұйымдастыру мәселелері.

Заңдылық жетіспеушіліктер тек қана 2019 ж. 03 сәуірде шешілді. Мемлекет басшысы Қ. К. Тоқаевтің «Арнайы экономикалық және индустриалды аймақтар» туралы заңы шығуына байланысты жойылды [8]. Заң шығуымен жоғарыда көрсетілген кемшіліктер жойылып, басқа көптеген сұрақтарға соңғы нүкте қойылды. Атап айтқанда, индустриалды аймақтарды қаржыландыру, жергілікті атқару органдары жұмысы және аймақтың жұмысын талдап, мониторинг жүргізуші үйлестіруші (координационный) орталық арасындағы қатынас мәселелері туралы.

Индустриалды аймақтың басты мақсаты - тура шетел инвестициясын тарту арқылы экспортқа бағытталған жергілікті өндірісті дамыту, инвесторларға отандық кәсіпорындармен бірлесіп импорт алмастырушы, бәсекелестікке жоғары өнімдер шығару.

Индустриалды аймақта АҚ «Агромашхолдинг kz» (Қостанай қ.) және АҚ «Петербург трактор зауыты» (С-Петербург қ.) Қостанайда «Кировец» тракторын құрастыру туралы 2019 ж. сәурдің 19-да келісімге қол қойылды.

Қазіргі уақытта (2022 ж.) аймақта екі машина жасау зауыты істеп тұр және үшінші зауыттың жобасы жүзеге асырылуда. Индустриалды аймақтағы нысандарды іске қосу жұмыстары үш сатыға бөлінген. Қазір бірінші кезеңдегі нысандар іске қосылуда, ауданы 120 га. Бірінші болып «Беларус» маркалы трактор зауыты компания-холдинг «Композит Групп Казахстан» іске қосылды. Зауыт 2018 ж. ашылды, ол қазір қарқынды дамып келеді. Трактордың құрастырушы бөлшектері (компоненттері) Минск трактор зауытынан жеткізіледі. Қазір бөлшектерді (компоненттерді) Қостанайда (зауытта) шығаруға келіссөздер жүргізілуде, трактордың кабинасы жасалып шығарылды, локализация үрдісі жүргізілуде.

Индустриалды аймақта ЖШС «KamLitKZ» (Қостанай қ.) тағы екі жобасы жүзеге асырылуда. Шойын құю және жүк көлігіндегі жетекші мостың (ведущий мост) басшы берілісін құю зауыты.

Бұл Қостанайдағы және барлық ТМД елдеріндегі жетекші мостың басшы беріліс қорабын жасаудың жаңа технологиясы, өйткені жетекші мосты жинастыру үрдісі бірнеше рет қысқарады және оңтайландырады. Аталған бөлшекті құйып жасау жалпы бөлшектің салмағын жеңілдетеді және оның беріктігін жоғарылатады. Бұл технология өндірістің локализациялық деңгейін 70% дейін жоғарылатады.

Болашақ шойын құю зауытының қуаты жылына 40 мың тонна құйма өнімдері (цилиндр блоктары, блок бастары, жүк машиналарының құйма мостарының картерлері) және 86 мың басшы беріліс қорабын жетекші мостарының редукторлары. Аталған екі зауытқа инвестиция көлемі – 150 млрд.тенге. Құрылыс 2023 ж. аяқталуға тиіс. Жоба Ресейдің ПАҚ «КамАЗ» компаниясымен бірігіп жүзеге асырылуда. ПАҚ «КамАЗ» компаниясымен іске асырылатын жобалар экспортқа бағытталған, шығарылатын өнім негізінен Ресейге атқарылады.

Сонымен қатар, Ресейдің «Луидор» (Нижний - Новгород қ.) компаниясы және Қазақстанның ЖШС «Технопарк» КЗ (Рудный қ.) бірігіп коммерциялық автомобильдер, кузовтар, автомобиль қондырғыларын шығаруға кірісті.

Индустриалдық аймақта іске «Auto Recycling», хаб (авто утилизация) «Жасыл Даму» компаниясының жобасы - ауылшаруашылық техникаларын (комбайындар, тракторлар, т.б. техникалар) утильге тапсырып, болашақ шойын құю зауытына шикізат береді. Қазақстанда «Жасыл Даму» компаниясының бөлімдері тек қана Қостанай және Қарағанды қалаларында бар. Индустриалды аймақтағы «Auto Recycling», Қазақстандағы пайдаланудан шыққан ауылшаруашылық техникаларын утильге жинастырып, құрылыстағы екі зауытты шикізатпен қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Сонымен, Қостанайда құрылған «Индустриалды аймақ» инженерлік және көлік инфраструктурасы дайын, машина жасау саласының инвестиция алаңына айналдырды. Шет елдегі бас компания өзінің еншілес компаниясын ашып, қызметін нөлден бастап, машина жасау саласын әртараптандырып, екі мемлекеттің де жобаға қатысушыларына кәсіпкерлік мүмкіндіктері орындалуына жол ашты.

Қосымша айта кету керек, индустриалды аймақ құру арқылы Қазақстанның машина жасау өндірісін дамыту мүмкіншілігі толық ашылмаған, ұзақ мерзімге созылған стратегиялық даму жоспары белгісіз. Инвестициялық жобалардың мерзім ішіндегі қызметтері айқындалмаған. Сонымен қатар, индустриалды аймақты білікті жұмыскерлермен, инженер – техникалық мамандарымен қамтамасыз ету мәселелері, әсіресе жергілікті университет, колледж студенттері аймақтың жұмысына тартылмаған. Жалпы тәжірибе көрсеткендей, индустриалды аймақты құруда және басқаруда құқықтық құжаттардың орындалуын қамтамасыз ететін біркелкі қабылданған заңдар негізіндегі қосымша құжаттар (заңдылық актілер) қажет екенін көрсетеді.

Әдебиет:

1. Машиностроение в Казахстане – итоги индустриализации за 10 лет [Электронный ресурс].- Информационный портал «Капитал центр деловой информации»: [сайт]. [2020] URL: <https://kapital.kz/economic/86266/mashinostrovenive-v-kazakhstane-itogi-industrializatsii-za-10-let.html> (дата обращения: 12.09.2022).
2. Комплексный план развития машиностроения Республики [Электронный ресурс]. - СМК Союз машиностроителей Казахстана [сайт]. [2018] URL: <https://smkz.kz/img/komplex-plan-2018.docx> (дата обращения: 12.09.2022).
3. Автомобильная промышленность Казахстана в цифрах. Итоги отрасли за 2020 год [Электронный ресурс]. - Информационный портал «Капитал центр деловой информации»: [сайт]. [2021] URL.

<https://kapital.kz/economic/92602/avtomobil-naya-promyshlennost-kazakhstana-v-tsifrakh.html> (дата обращения: 12.09.2022).

4. Машиностроение Казахстана [Электронный ресурс]. - СМК Союз машиностроителей Казахстана [сайт]. [2021] URL: <https://smkz.kz/mashinostroenie-kazakhstana/> (дата обращения: 12.09.2022).

5. Два новых завода запустят в Костанайской индустриальной зоне в 2023-2024 годы [Электронный ресурс]. - Международное Информационное Агентство «Kazinform»: [сайт]. [2022] URL: https://www.inform.kz/ru/dva-novyh-zavoda-zapustyat-v-kostanayskoy-industrial-noy-zone-v-2023-2024-gody_a392039 (дата обращения: 12.09.2022).

6. В Казахстане порядка 700 инвестпроектов будут направлены на замещение импорта и на экспорт готовой продукции – МИИР РК [Электронный ресурс]. - Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. [2022] URL <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-poryadka-700-investproektov> (дата обращения: 12.09.2022).

7. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - Информационный портал «Капитал центр деловой информации»: [сайт]. [2020] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000511> (дата обращения: 12.09.2022).

8. Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 3 сәуірдегі № 242-VI ҚРЗ [Электронный ресурс]. - Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»: [сайт]. [2019] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (дата обращения: 12.09.2022).

References:

1. Mashinostroenie v Kazahstane – itogi industrializatsii za 10 let [Elektronnyj resurs]. - Informacionnyj portal «Kapital centr delovoj informacii»: [sajt]. [2020] URL: <https://kapital.kz/economic/86266/mashinostroyeniye-v-kazakhstane-itogi-industrializatsii-za-10-let.html> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

2. Kompleksnyj plan razvitiya mashinostroeniya Respubliki [Elektronnyj resurs]. - СМК Soyuz mashinostroitelej Kazakhstana [sajt]. [2018] URL: <https://smkz.kz/img/kompleks-plan-2018.docx> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

3. Avtomobil'naya promyshlennost' Kazakhstana v cifrah. Itogi otrasli za 2020 god [Elektronnyj resurs]. - Informacionnyj portal «Kapital centr delovoj informacii»: [sajt]. [2021] URL: <https://kapital.kz/economic/92602/avtomobil-naya-promyshlennost-kazakhstana-v-tsifrakh.html> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

4. Mashinostroenie Kazakhstana [Elektronnyj resurs]. - СМК Soyuz mashinostroitelej Kazakhstana [sajt]. [2021] URL: <https://smkz.kz/mashinostroenie-kazakhstana/> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

5. Dva novyh zavoda zapustyat v Kostanayskoy industrial'noj zone v 2023-2024 gody [Elektronnyj resurs]. - Mezhdunarodnoe Informacionnoe Agenstvo «Kazinform»: [sajt]. [2022] URL: https://www.inform.kz/ru/dva-novyh-zavoda-zapustyat-v-kostanayskoy-industrial-noy-zone-v-2023-2024-gody_a392039 (data obrashcheniya: 12.09.2022).

6. V Kazahstane poryadka 700 investproektov budut napravleny na zameshchenie importa i na eksport gotovoj produkci – MIIR RK [Elektronnyj resurs]. - Qazaqstan Respýblıkasy Premer-Ministriniń resmi aqparat resýrstary. [2022] URL <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-poryadka-700-investproektov> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

7. Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan [Elektronnyj resurs]. - Informacionnyj portal «Kapital centr delovoj informacii»: [sajt]. [2020] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000511> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

8. Arnaily ekonomikalıq jáne indýstriyalıq aimaqtar turaly. Qazaqstan Respýblıkasynyń Zańy 2019 zhyly 3 sauirdegi № 242-VI KRZ [Elektronnyj resurs]. - Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan «Adilet»: [sajt]. [2019] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (data obrashcheniya: 12.09.2022).

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-94-99

ӨОЖ 621.9.06

FTAMA 55.29.33

КӨП МАҚСАТТЫ СТАНОКТАРДА ӨНДЕУ ДӘЛДІГІН ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ

Калдыбеков Г.К.^{1*}, Хаймулдинова А.К.², Абильмажинова А.С.³

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: gaziz.kaldybekov@mail.ru*

Аңдатпа

Мақалада бөлшектерді өндеудің дәлдігін қамтамасыз ететін негізгі фактор ретінде көп мақсатты машинаның қаттылығын эксперименттік зерттеу әдістері мен нәтижелері қарастырылады. Зерттеу нәтижелерін талдау серпімді қозғалыс механизмін анықтады, бұл машина жабдықтарын жобалау кезінде маңызды.

Түйін сөздер: Көп мақсатты станоктар, шпиндель басы, бөлшектерді өндеу, өндеу дәлдігі, қаттылық.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТОЧНОСТИ ОБРАБОТКИ НА МНОГОЦЕЛЕВЫХ СТАНКАХ

Калдыбеков Г.К.^{1*}, Хаймулдинова А.К.², Абильмажинова А.С.³

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: gaziz.kaldybekov@mail.ru*

Аннотация

В статье рассматриваются методы и результаты экспериментального исследования твердости многоцелевой машины как основного фактора, обеспечивающего точность обработки деталей. Анализ результатов исследования выявил механизм упругого движения, что важно при проектировании машинного оборудования.

Ключевые слова: Многоцелевые станки, шпиндельная головка, обработка деталей, точность обработки, жесткость.

EXPERIMENTAL STUDIES OF MACHINING ACCURACY ON MULTI-PURPOSE MACHINES

Kaldybekov G.K.^{1*}, Haimuldinova A.K.², Abilmazhinova A.S.³

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: gaziz.kaldybekov@mail.ru*

Abstract

The article discusses the methodology and results of experimental studies of the rigidity of a multi-purpose machine as the main factor ensuring the accuracy of machining parts. Analysis of the research results revealed the mechanism of elastic displacements, which is important when designing machine tools.

Keywords: Multi-purpose machines, spindle head, machining parts, precision machining, rigidity.

Кіріспе

Көп мақсатты сандық бағдарламалық қамтамасыз ету (СБҚЕ) станоктары шағын және жеке өндіріс жағдайларына арналған ең өнімді жабдықтардың бірі болып табылады. Бұрғылау-фрезерлеу-ысыру тобының көп мақсатты станоктарының ерекшелігі-станоктың неғұрлым күрделі механикалық бөлігімен қамтамасыз етілген өңдеудің мүмкін түрлері мен әдістерінің кең ауқымы. Алайда, жабдықтың осы түрін пайдалану кезінде геометриялық, кинематикалық және динамикалық параметрлердің өңдеу процесіне бірлескен әсері нәтижесінде қажетті өңдеу дәлдігін қамтамасыз ету проблемалары туындайды.

Өндіріс жағдайында пайдалану бұл машиналар параметрлерге сәйкес бұрғылау кезінде тесіктерді өңдеудің қажетті дәлдігін қамтамасыз етпейтінін көрсетті: диаметрдің дәлдігі және пішіннің дәлдігі. Өңдеу қателігінің негізгі себептері машинаның жеке бөліктері мен түйіндерінің жылжымалы қосылыстарындағы серпімді қозғалыстар болып табылады және бұл қозғалыстардың 70%-дан астамы құрал тармағында болады. Сондай-ақ, құрал тармағындағы ең әлсіз буын станоктың төсек және шпиндель басының жылжымалы буыны болып табылады, бұл қосылысты зерттеу осы мақалаға арналған.

Зерттеу әдістері

Станок блоктарының негізгі негіздеріне негізделген координаталық жүйелердің салыстырмалы бұрылыстары мен қозғалыстары олардың тірек нүктелерінің қозғалу функциялары болып табылады. Координаталық жүйелердің серпімді қозғалысын анықтау үшін тірек нүктелеріне әсер ететін күштерді және соңғысының қаттылығын білу қажет. Бөлшекті нақты координаталық жүйенің күштер мен моменттердің әсерінен басқа жүйеге қатысты қозғалысының нақты машинасында өндегенде, осы координаталық жүйелер арасында қоршалған барлық өлшем тізбегі буындарының серпімді қозғалыстарының нәтижесі болады. Сондықтан тірек нүктелерінің қаттылық коэффициенттерінің шамалары қарастырылып отырған координаталық жүйелерді байланыстыратын келтірілген буынмен біріктірілген буындардың жалпы немесе келтірілген қаттылығын көрсетуі керек. Сол сияқты, тірек нүктелерінің қаттылық коэффициенттерінің және эквивалентті схеманың басқа координаталық жүйелерінің шамалары анықталуы керек.

Осылайша, Х арқылы тірек нүктелерінің серпімді қозғалыстарын белгілей отырып, мынаны жазуға болады

$X_y = f(P_i, C_{pi})$ мұндағы: P_i - i -ші тірекке әсер ететін күш; C_{pi} - i -ші тіректің келтірілген қаттылығы.

Жоғарыда айтылғандай, шпиндель басының түйініндегі серпімді қозғалыстар өңдеу дәлдігіне басым әсер етеді. Сондықтан, MC12-250M1 станогының түйіндерінің қаттылығын анықтау кезінде кинематикалық тізбектің осы бөлігіне ерекше назар аударылды, зерттелетін сипаттамалар әртүрлі параметрлерде станоктың төсегіне қатысты шпиндель басының серпімді қозғалыстары болды. Зерттелетін сипаттамалар шпиндель басының әр түрлі параметрлердегі станок төсегіне қатысты серпімді қозғалыстары болды. Металл кесетін станоктардың дәлдігін зерттеу кезінде жүктеме, әдетте, негізгі тораптардың (X;Y;Z) қозғалу бағыттары бойынша жүзеге асырылатындығына сүйене отырып, шпиндель басының тіректерінің қаттылығын анықтау кезінде жүктеме Х және Y бағыттары бойынша жүргізілді. Әр түрлі параметрлер: шпиндель басының шығуы және жүктеме бағыты.

Жүктеме құрылғысы ретінде сериялық шығарылатын ДОСМ-0,2 динамометрі де, жұмыста көрсетілген әдістеме бойынша есептелген түпнұсқа жүктеме құрылғысы да пайдаланылды.

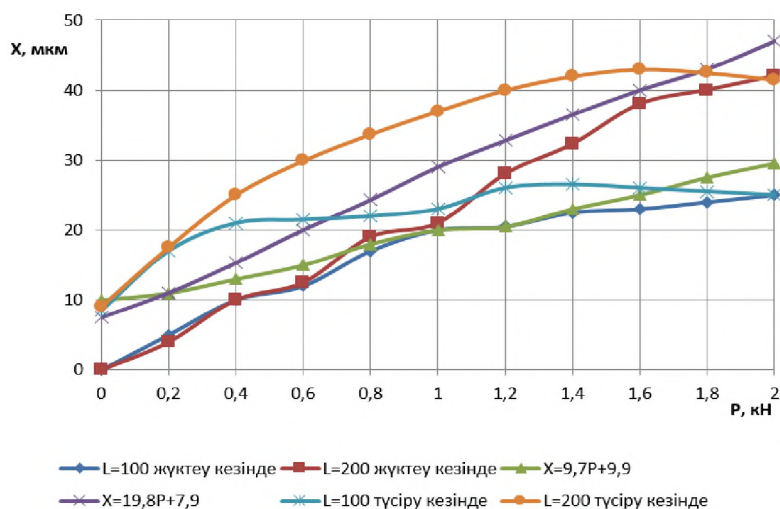
Бұрандалы ұяны жақтауға әртүрлі позицияларда орнату төрт бағытта жүктеме жасауға мүмкіндік береді. Жүктеме күшін өлшеу ДОСМ-02 динамометрімен жүргізілді. Шпиндель басының серпімді қозғалыстарының мөлшері 1 мкм бөлу бағасымен 1МИГП сағаттық типтегі әмбебап индикатор көмегімен анықталды. Барлық өлшеу құралдары алдын ала тексеруден өткен және жарамдылық рұқсаты бар. Сынақтар жұмыс істемейтін станокта жүргізілді.

Индикатор төсекке ШМ-II типті магниттік негізі бар штативтің көмегімен бекітілді, ал өлшеу ұшы шпиндель басының корпусына индикатор штангасының осі бұрандалы домкрат осімен бір түзу сызықта болатындай етіп бекітілді.

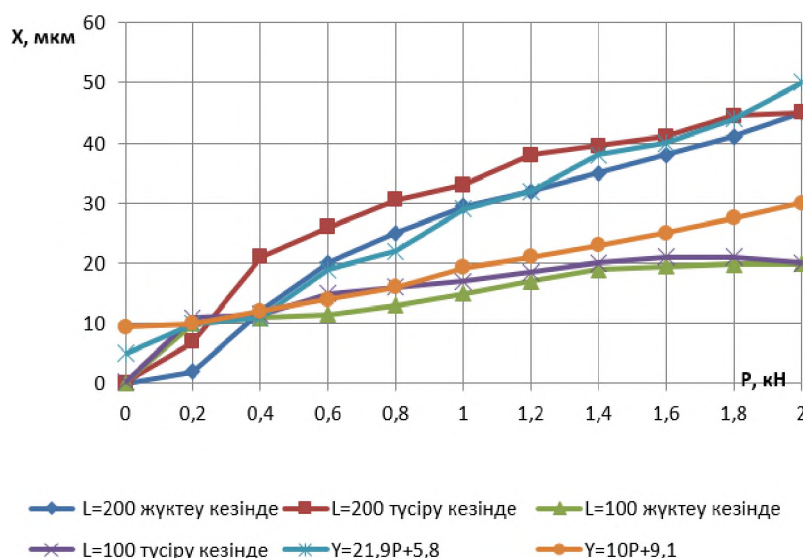
Жүктеме шпиндель басының алдыңғы ұшының жазықтығында жатқан және шпиндель осін кесіп өтетін түзу бойымен жүргізілді. Жүктеменің ұлғаюы 0-ден 2 кН-ге дейінгі аралықта, 0,2 кН қадаммен жүрді, содан кейін сатылы түсіру шпиндель басының әртүрлі ұшулары кезінде жүктеме-түсіру циклі әр бағытта үш рет жүзеге асырылды.

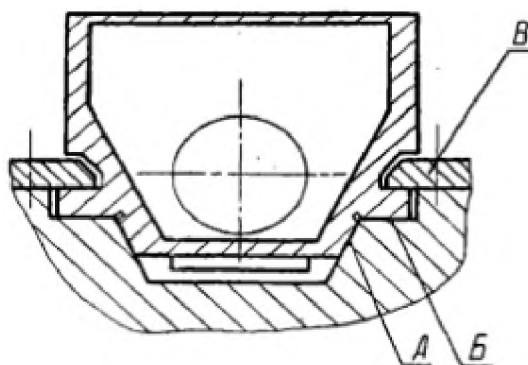
Сурет 1. MC12-250M1-2M көп мақсатты станок

Сурет 2. ОХ осі бойымен «оңға» қарай жүктелген кезде деформация

Сурет 3. ОУ осі бойымен «жоғары» қарай жүктелген кезде деформация

Сурет 4. Шпиндель басының бағыттаушылары

Шпиндель басының шығуы да 25 мм кадаммен 100-ден 200 мм-ге дейін өзгерді. жүктеме циклдары арасында шпиндель басының төсек бағыттаушыларына қатысты орнын тұрақтандыру үшін жеделдетілген қозғалыста қозғалуы жүзеге асырылды. Серпімді қозғалыстарды өлшеу 1 мкм дәлдікпен жүргізілді. Күш мәндері сынақтар кезінде алынған тиісті орын ауыстырулар суретте графикалық түрде берілген (сурет 2 және 3).

Шпиндель басының бағыттаушылары YOZ жазықтығына қатысты симметриялы, сондықтан көлденең жазықтықта екі бағытта жүктелген кезде деформация графиктері бірдей конфигурацияға ие. Шпиндель басы мен кереуеттің түйіскен жеріндегі салыстырмалы түрде аз үйкеліс күші шпиндель басының салмағымен анықталады, шамалы жүктеме күшімен (0,1-0,2 кН) бас көлденең бағытта саңылауды тандап, күштің әсер ету бағытына ауысады. Күш 0,5-0,7 кН-ге дейін ұлғайған кезде (шпиндель басының ұшуына байланысты) түйіспеде икемділіктің төмендеуі байқалады, бұл бастың көлденең бағытта шекті сысуымен түсіндірілуі мүмкін, онда А бүйір көлбеу беттері жанасады (сурет 4).

Кесте 1

Жүктеме бағыты	Ұшу кезіндегі түзу қаттылық теңдеуі 1, мм				
	100	125	150	175	200
"оңға"	$X=9,7 \cdot P+9,9$	$X=12,1 \cdot P+9,5$	$X=14,4 \cdot P+9,6$	$X=17,6 \cdot P+10,3$	$X=19,8 \cdot P+7,9$
"солға"	$X=8,1 \cdot P+5,1$	$X=10,4 \cdot P+6,7$	$X=13,7 \cdot P+5,6$	$X=15,6 \cdot P+6,8$	$X=18,1 \cdot P+6,7$
"жоғары"	$Y=10 \cdot P+9,1$	$Y=12,8 \cdot P+8,8$	$Y=15 \cdot P+7,9$	$Y=18,8 \cdot P+7,4$	$Y=12,9 \cdot P+5,6$
"төмен"	$Y=3,9 \cdot P+1$	$Y=3,4 \cdot P+1,5$	$Y=6,6 \cdot P+0,6$	$Y=7 \cdot P+0,1$	$Y=9,1 \cdot P+0,7$

Жүктеме күшінің одан әрі артуы бағыттағыштардың көлбеу беттерінде сырғып кетеді, бұл хоу жазықтығында шпиндель басының айналуы туралы хабарлайды, бұл процесс жүктеме 1,2-1,4 кН дейін артқан кезде жалғасады. Осы күш-жігермен тік бағыттағы саңылауларды таңдау аяқталады. Жүктеме 2 кН-ға дейін одан әрі ұлғайған кезде буында серпімді деформациялар байқалады. Бұл учаскелерде қаттылық графиктері іс жүзінде сызықтық сипатқа ие.

Шпиндель басының созылуының жоғарылауы жүйенің икемділігінің жоғарылауына, графиктің сызықтық бөлігінің көлбеу бұрышының өзгеруіне әкеледі. Бұл сыртқы күш қолдану иығының ұлғаюына, демек, иілу моментіне және бағыттаушылардағы байланыс ұзындығының азаюына байланысты. Графиктердің түсіру тармақтарын талдау кезінде 2,0-ден 1,8 кН-ге дейін (көлденең учаске) жүктеме күші азайған кезде түйіспеде орын ауыстырулардың болмауы байқалады, бұл үйкеліс күштерінің әсерінен болады. Жүктемені одан әрі азайту шпиндель басының күштің әсеріне қарама-қарсы бағытта қозғалуына әкеледі, график тік құлау сипатына ие болады. Жүктемені толық алып тастаған кезде түйіспеде 3-тен 10 мкм-ге дейін (ұшуға байланысты) қалдықмешысулар байқалады, бұл көлденең бағыттағы алшақтықтың шамасын сипаттайды.

Қисықтың ілмектілігі (сипаттама айтарлықтай сызықтық емес) түйісудегі үйкеліс күштерінің әсерімен түсіндіріледі. Деформацияның өсуімен цикл енінің ұлғаюы үйкеліс күштерінің деформация шамасына пропорционалдығын сипаттайды (серіппелі үйкеліс).

Тік бағытта буынның қаттылығын қарастырған кезде шпиндель басының салмағының сыртқы күштің әсерінен оның қозғалысына айтарлықтай әсері байқалады. Шпиндель басының тікмешысуы тегіс көлденең бағыттағыштармен шектеледі Б (сурет.4) төменнен төсек және жоғарыдан алынбалы жолақтар. Бос күйде бас кереуеттің бағыттаушыларында жатыр, жолақтардың астында 5 мкм бос орын пайда болады (станоктың паспорты бойынша).

Жүктеменің бастапқы кезеңінде төменнен жоғары қарай 0,2 кН дейінгі күшпен буындағы күштердің қайта бөлінуі жүреді, бұл шпиндель басының алдыңғы бөлігінің 1-2 мкм-ге көтерілуіне әкеледі. Сыртқы күштің одан әрі 0,2-0,6 Кн дейін ұлғаюымен шпиндель басының алдыңғы бөлігі 10-20 мкм ұшуға байланысты біркелкі көтеріледі. Әрі қарай, бастың бағыттаушыларының жоғарғы беттері мен кереуеттің шектеу жолақтары жанасады және жүктеменің одан әрі артуы түйісудегі контактілі деформацияларға әкеледі. Бұл учаскелердегі графиктер іс жүзінде сызықтық болып табылады. Көлбеу бұрышы бастың көтерілуімен жоғарылайды, бұл икемділіктің жоғарылауын сипаттайды.

Графиктердің түсіру тармақтары, сондай - ақ XOZ жазықтығындағы жүктеме сияқты, 2-1, 8 хН аралықта көлденең бөлікке ие және қалдық орын ауыстырудың шамалы мөлшері 23 мкм құрайды. Жоғарыдан төменге жүктелген кезде қаттылық тәуелділіктері мүлдем басқа көрініске ие болады. Бұл бағытта түйіспеде бос орын жоқ болғандықтан, шпиндель басының алдыңғы жағында еркін қозғалыстар болмайды.

Жүктеме күші 0,8-1,2 кН дейін ұлғайған кезде буынның алдыңғы бөлігінде серпімді деформацияларға және шпиндель басының артқы жағындағы Саңылау мөлшеріне көтерілуге әкелетін күштердің қайта бөлінуі орын алады. 1,2 кН-ден астам сыртқы күшпен барлық ұшулар үшін графиктер сызықтық сипатқа ие болады, тек контактілі деформациялар байқалады. Сызықтық учаскелердің көлбеу бұрышы ұшудың жоғарылауымен артады, бұл буынның қаттылығының төмендеуін сипаттайды. Түсіру тармағында 2-1,8 кН аралықта көлденең учаске және шамалы қалдық орын ауыстыру бар.

Зерттеу нәтижелері компьютерде өңделді, ең кіші квадраттар әдісі бойынша сызықтық регрессия жүргізілді және түзу теңдеулер алынды (кесте 1) әртүрлі ұшулар мен жүктеме бағыттары үшін шпиндельдің айналу осі мен бастың алдыңғы ұшының қиылысу нүктесінде шпиндель басының түйінінің икемділігін сипаттайды.

Қорытынды

Шпиндель басы мен кереуеттің жылжымалы буынының қаттылығы бойынша жүргізілген зерттеулердің нәтижелері келесі қорытындылар жасады:

- бұл түйін XOZ жазықтығында ең үлкен икемділікке ие;
- ең кішісі - YOZ жазықтығында, жоғарыдан төменге жүктелген кезде;
- ұшудың ұлғаюымен шпиндель басының түйінінің қаттылығы күштің иығының ұлғаюына және бағыттағыштардағы жанасу аймағының азаюына байланысты азаяды;
- серпімді қозғалыстардың сипатына жылжымалы буындағы саңылаулар айтарлықтай әсер етеді.

Әдебиет:

1. Белый В.Д., Гаврилов В.А. Дехнич А.А. Нагрузочное устройство для моделирования процесса растачивания на многооперационных станках. - ОмГТУ. - Омск, 1998, с. Деп. в ВИНТИ 30.10.98, № 3112-B98.

References:

1. Bely V.D., Gavrilov V.A. Dekhnich A.A. Loading device for modeling the boring process on multi-operation machines. - OmSTU. - Omsk, 1998, p. Dep. in VINITI 30.10.98, No. 3112-B98.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-100-106

УДК 330.341.1

МРНТИ 06.54.31

**ТЕХНОЛОГИЯ LoRa КАК СРЕДСТВО ЦИФРОВОЙ РАДИОТЕЛЕМЕТРИИ
ДЛЯ IoT УСТРОЙСТВ****Карманов А.А.^{1*}, Савостин А.А.²****НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан***E-mail: loginmoc.liamg@gmail.com***Аннотация**

Термин IoT, (Интернет вещей), подразумевает коллективную сеть, которая обеспечивает связь устройств с Интернетом, а также устройств друг с другом [1]. Благодаря разнообразию современных цифровых микросхем, датчиков и исполнительных устройств существуют десятки миллиардов устройств, подключенных к сети Интернет.

Взаимодействие этих устройств друг с другом и с сетью Интернет было бы невозможным без цифровых средств радиотелеметрии, комплексному обзору одного из которых посвящена настоящая статья.

Ключевые слова: IoT, радиотелеметрия, LoRa, интернет, частота, чувствительность, CSS, FEC, синхронизация.

**LoRa ТЕХНОЛОГИЯСЫ ІОТ ҚҰРЫЛҒЫЛАРЫ ҮШІН
ЦИФРЛІК РАДИОТЕЛЕМЕТРИЯ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ****Карманов А.А.^{1*}, Савостин А.А.²****КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы***E-mail: loginmoc.liamg@gmail.com***Аңдатпа**

IoT термині (Internet of Things) құрылғылардың Интернетке қосылуына, сондай-ақ құрылғылардың бір-біріне қосылуына мүмкіндік беретін ұжымдық желіні білдіреді [1]. Заманауи сандық схемалардың, сенсорлардың және жетектердің әртүрлілігіне байланысты Интернетке ондаған миллиард құрылғылар қосылған.

Бұл құрылғылардың бір-бірімен және Интернетпен өзара әрекеттесуі сандық радиотелеметриясыз мүмкін емес еді, олардың біреуіне жан-жақты шолу осы мақаланың тақырыбы болып табылады.

Түйінді сөздер: IoT, радиотелеметрия, LoRa, ғаламтор, жиілік, сезімталдық, CSS, FEC, синхрондау.

**LoRa TECHNOLOGY AS A DIGITAL RADIO TELEMETRY TOOL
FOR IoT DEVICES****Karmanov A.A.^{1*}, Savostin A.A.²****Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan***E-mail: loginmoc.liamg@gmail.com***Abstract**

The term IoT, (Internet of Things), implies a collective network that allows devices to connect to the Internet, as well as devices to each other [1]. Due to the variety of modern digital circuits, sensors and actuators, there are tens of billions of devices connected to the Internet.

The interaction of these devices with each other and with the Internet would be impossible without digital radio telemetry, a comprehensive review of one of which is the subject of this article.

Keywords: IoT, radio telemetry, LoRa, internet, frequency, sensitivity, CSS, FEC, synchronization.

Введение

Анализ технических возможностей современных технологий беспроводной связи (LTE-M, NB-IoT, EC-GSM-IoT, LoRa, Symphony Link, Sigfox и др.) позволяет сделать вывод, что с точки зрения оптимального баланса между энергопотреблением, скоростью обмена, используемым спектром частот, бюджетом канала связи и доступностью аппаратных решений, наиболее предпочтительным средством радиотелеметрии для IoT устройств является технология LoRa (далее – LoRa, технология). Ниже изложены аргументы в пользу заявленного утверждения.

На сегодняшний день LoRa является одной из самых универсальных технологий, принадлежащей к категории несотовых стандартов. Технология поддерживается консорциумом LoRa Alliance, состоящим более чем из 500 компаний, включая Cisco, IBM, SK Telecom и др., что обеспечивает разработчику средств радиотелеметрии широкий выбор доступных аппаратных решений, реализующих технологию, а также её непрерывное развитие и совершенствование [2].

Рассматриваемая технология и способ модуляции LoRa характеризуется рядом преимуществ: высокой чувствительностью приёмного устройства, низкой восприимчивостью к эфирному шуму и толерантностью к дрейфу опорных частот, формируемых кварцем или осциллятором [3]. Последнее преимущество позволяет применять бюджетные формирователи опорной частоты.

Все эти преимущества достигаются за счёт двух основных особенностей построения сигнально-кодовой конструкции:

- CSS – алгоритм линейной частотной модуляции (далее – ЛЧМ (CSS));
- FEC – алгоритм исправления ошибок, интегрированный на физическом уровне (на этапе формирования сигнально-кодовых конструкций).

В отличие от аналогичных технологий беспроводной связи, использующих различные вариации частотной модуляции, для корректной работы которых уровень сигнала на входе приёмника должен быть на несколько децибел выше уровня эфирного шума, LoRa позволяет безошибочно демодулировать сигнал, принимаемый с уровнем в 100 раз ниже шума (около 20 дБ).

Обеспечиваемый LoRa физический уровень радиointерфейса позволяет применять его для построения различных моделей сетевого взаимодействия: Mesh сеть, точка-точка, точка-многоточка с логическим делением на виртуальные подсети [2].

Высокая устойчивость к помехам и точность временной синхронизации радиосигнала достигается за счёт его частотной избыточности и узкой корреляционной функции.

Синхронизация передатчика и приёмника определяет границы передачи-приёма целых блоков данных и отдельных символов. Технология передачи LoRa использует асинхронный режим, в котором передатчик может начать отправку радиосигнала в любой момент времени. Для обнаружения активности передатчика и выполнения символьной синхронизации приёмник использует преамбулу, содержащую последовательность символов.

От продолжительности преамбулы зависит время, в течение которого приёмное устройство находится в энергосберегающем режиме. Настраиваемый период преамбулы

должен быть не менее суммы двух периодов поиска преамбулы и времени нахождения приёмника в состоянии энергосбережения.

После отправки преамбулы последовательно передаются байт синхронизации и полезная нагрузка, состоящая от одного до восьми байт.

Байт синхронизации также определяет принадлежность следующего за ним блока данных: публичный (0x34), приватный (0x12) или индивидуальный.

Другим, не менее важным параметром технологии LoRa, является коэффициент расширения спектра (SF). От этого коэффициента зависит время, затрачиваемое на передачу одного символа данных.

SF может принимать значения от 7 до 12. Чем больше значение коэффициента, тем лучше помехозащищённость передаваемого сигнала, но, как следствие, ниже скорость передачи.

На Рисунке 1 представлен сигнал с линейной частотной модуляцией на амплитудно-временной шкале, а на Рисунке 2 и Рисунке 3 показан его спектр при различных значениях коэффициента расширения [4].

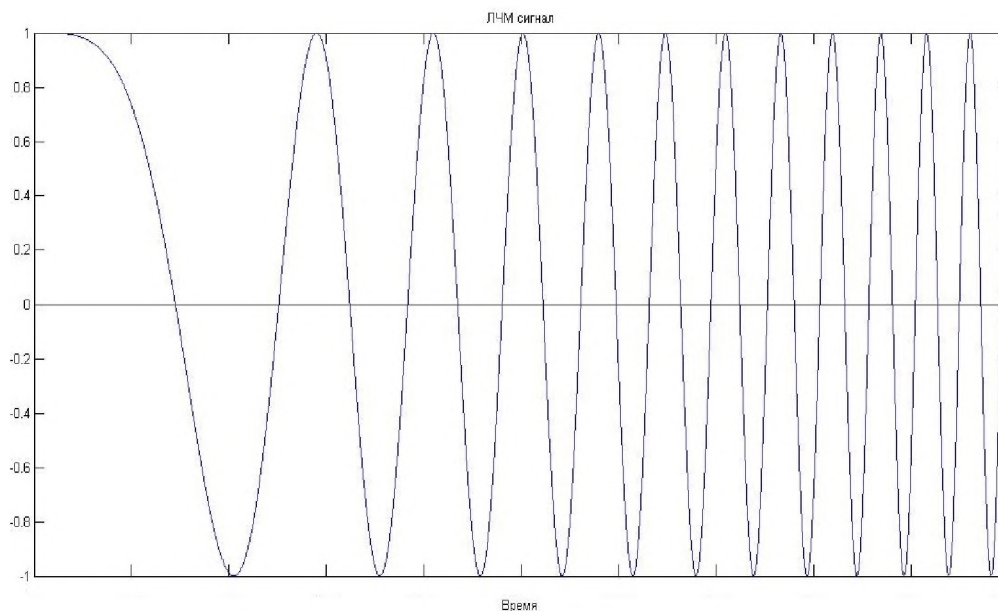

Рисунок 1. Сигнал ЛЧМ (CSS)

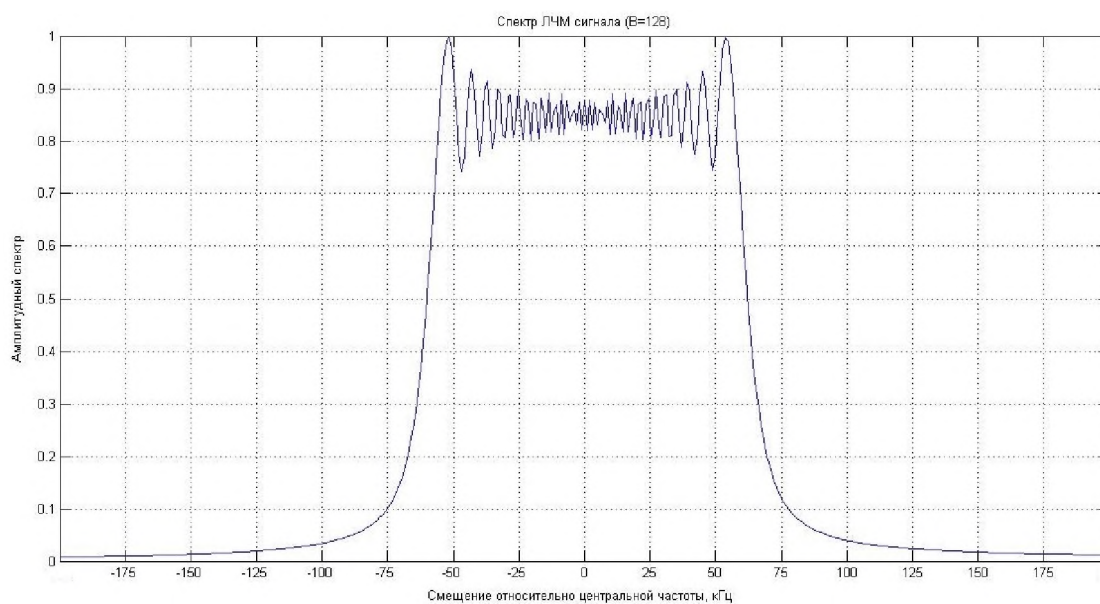

Рисунок 2. ЛЧМ спектр при SF = 7

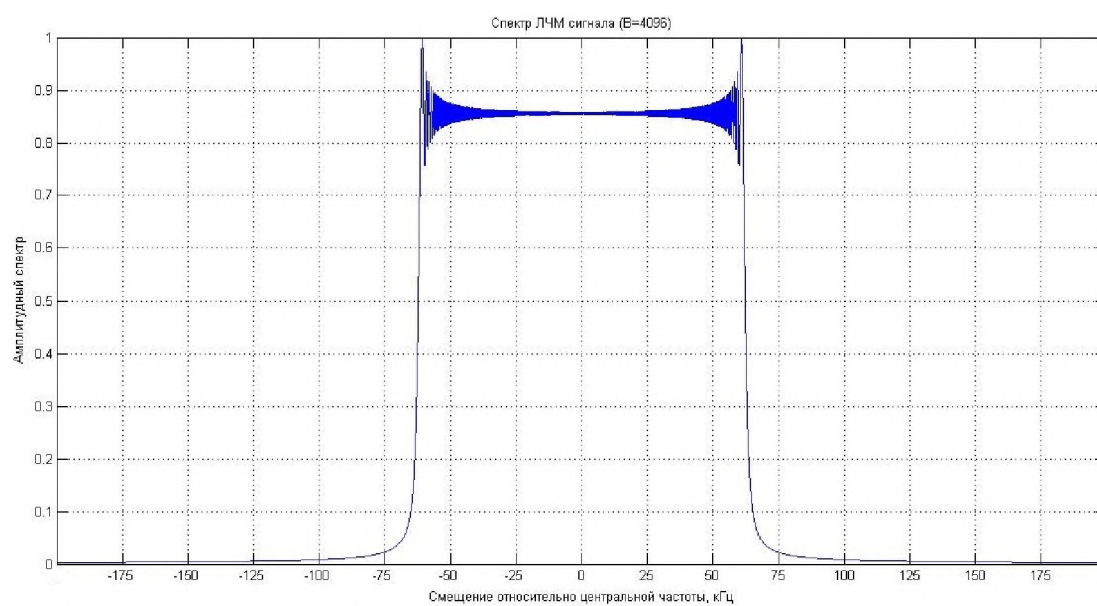

Рисунок 3. ЛЧМ спектр при SF = 12

На Рисунках 4 и 5 продемонстрирована работа детектора в условиях белого гауссовского шума.

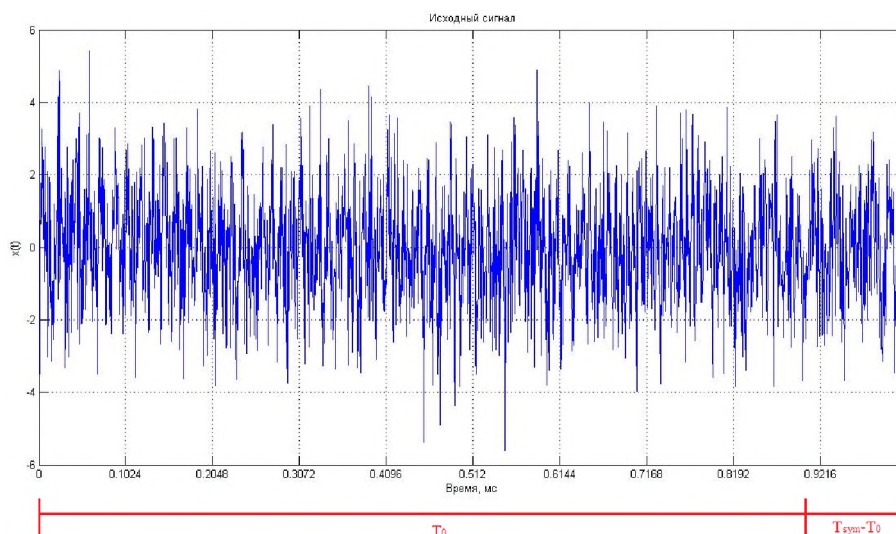

Рисунок 4. Исходный сигнал в условиях белого гауссовского шума

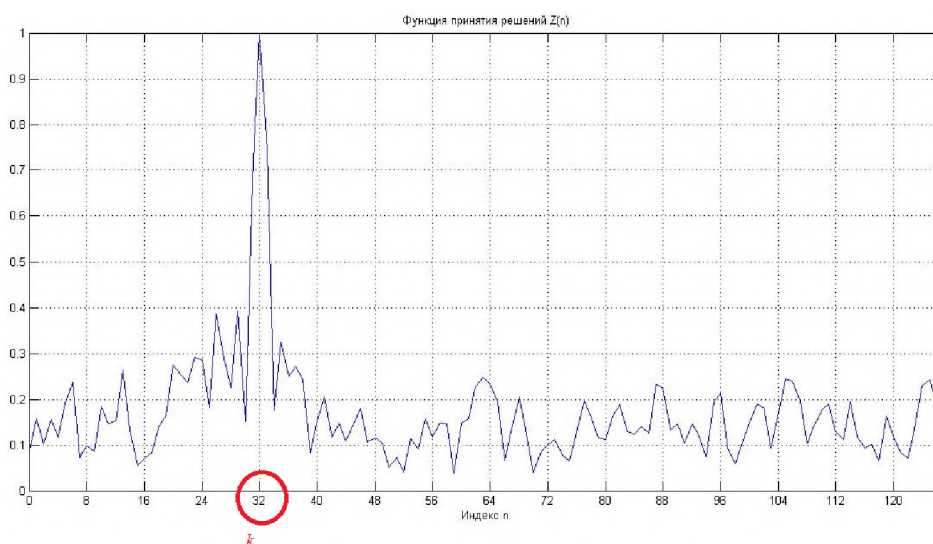

Рисунок 5. Функция принятия решения

В ходе сравнительного анализа доступных аппаратных решений для реализации LoRa радиолинии рассмотрены наиболее распространённые микросхемы от ведущих производителей: «Analog Device», «Maxim», «Microchip», «RF Monolithics Inc.», «Semtech».

В результате сделан вывод о том, что наиболее оптимальными по критерию отношения цена/функционал являются микросхемы приёмопередатчиков компании «Semtech» и их аналоги, построенные с использованием гибридных технологий и имеющие в своём составе модем и встроенный усилитель мощности.

Эти микросхемы имеют большую базу данных программного обеспечения с открытым исходным кодом для разработки приложений. Диапазон рабочих частот включает частоты 137-175 МГц, 410-525 МГц, 862-1020 МГц.

Имеется возможность выбора видов модуляции и кодовых конструкций. Используются стандартные типы последовательных интерфейсов.

Экспериментальные радиолинии испытаны на микросхемах SX1276 с параметрами, рассчитанными с использованием фирменного ПО производителя SX1276 «Semtech Calculator» для оптимальных значений выходной мощности, вида модуляции, ширины полосы пропускания и скорости передачи данных (Таблица 1).

Таблица 1. Расчётные параметры экспериментальной радиолинии

Параметр SX1276	Значение	
	для диапазона 137 – 175 МГц	для диапазонов 410-525 и 862-1020 МГц
Spreading Factor (SF)	7	9
Bandwidth (BW)	125 кГц	500 кГц
Coding Rate (CR)	2	
Payload Length	32	
Low Data Rate Optimize (DE)	0	
Preamble Length (PL)	10 (total 14.25)	
Implicit Header Mode On (IH)	0	
Sync Word	0 – широковещательный ID 1...51; 53...255 – избирательный ID 52 – зарезервирован производителем	
CRC On Payload	1	
Rx Payload CRC On	1	
Рассчитанные выходные результаты (на основе вышеуказанных настроек):		
Техническая скорость	~ 4,55729 кбит/с	~ 5,85938 кбит/с
Информационная скорость	~ 3,278 кбит/с	~ 3,891 кбит/с
Чувствительность приёмника	минус 123 дБ	
Бюджет канала связи (при мощности 1 Вт)	~150 дБ	

Результаты экспериментальных прогонов тестового массива данных через экспериментальную модель радиолинии при различных комбинациях отношения сигнал/шум и коэффициентах расширения спектра представлены в Таблице 2.

Таблица 2. Результаты обнаружения ошибок детектирования сигнала

ОСШ (SNR), дБ	Коэффициент расширения (Spread Factor), %					
	7	8	9	10	11	12
0	0.9	0.5	0.2	0.1	0.1	0.0
Минус 3,0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.1	0.0
Минус 6,0	2.0	0.6	0.2	0.1	0.0	0.0
Минус 9,0	6.9	1.5	0.2	0.1	0.1	0.0
Минус 12,0	18.0	5.8	1.3	0.1	0.0	0.0
Минус 15,0	42.2	17.6	5.4	0.6	0.1	0.0
Минус 18,0	68.9	44.2	18.0	5.1	1.1	0.1
Минус 21,0	87.5	73.7	49.3	18.9	5.2	0.8

Заключение

Вышеприведённые данные обмена тестовым трафиком при коэффициенте расширения спектра равном 12 свидетельствуют о возможности корректной обработки сигнала, принимаемого на 21 дБ ниже уровня шума (уровень полезного сигнала более чем в 100 ниже уровня шума).

Подобным результатом не может похвастаться ни одна из других, существующих на сегодняшний день технологий беспроводной передачи данных.

Литература:

1. Литвинов, А.В. (2018). Интернет вещей. - Новосибирск: Новосибирский государственный университет.
2. Марков, А.А. (2020). Применение LoRaWAN технологии в Интернете вещей. - Красноярск: Сибирский федеральный университет.
3. Карташов, С.В., Гуржий, А.С., & Смирнов, М.В. (2017). Исследование технологий беспроводной связи в системах Интернета вещей. - Сборник трудов Международной конференции «Управление развитием сложных систем», с.168-173.
4. Литвинов, А.В. (2019). Моделирование и анализ алгоритмов модуляции и коррекции ошибок в системах радиотелеметрии Интернета вещей. - Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Информационные технологии, №17(2), с.89-95.

References:

1. Litvinov, A.V. (2018). Internet veshchej. - Novosibirsk: Novosibirskij gosudarstvennyj universitet.
2. Markov, A.A. (2020). Primenenie LoRaWAN tekhnologii v Internetе veshchej. - Krasnoyarsk: Sibirskij federal'nyj universitet.
3. Kartashov, S.V., Gurzhij, A.S., & Smirnov, M.V. (2017). Issledovanie tekhnologij besprovodnoj svyazi v sistemah Interneta veshchej. - Sbornik trudov Mezhdunarodnoj konferencii "Upravlenie razvitiem slozhnyh sistem", с.168-173.
4. Litvinov, A.V. (2019). Modelirovanie i analiz algoritmov modulyacii i korrekcii oshibok v sistemah radiotelemetrii Interneta veshchej. Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. - Seriya: Informacionnye tekhnologii, №17(2), с.89-95.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-107-112

УДК 378.048.2

МРНТИ 05.25.05

LOWCODE РЕАЛИЗАЦИЯ АВТОМАТИЧЕСКОЙ СБОРКИ МЕТОДИЧЕСКИХ СТРАНИЦ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ РЕКОМЕНДАЦИЙ СНАТGPT

Коркин А.В.¹, Куликов В.П.^{2*}

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: qwertyrant@ku.edu.kz*

Аннотация

В данной статье рассматривается возможность использования языковой модели ChatGPT для создания методических страниц преподавателя. Описан вариант использования ChatGPT и его возможностей в создании соответствующих текстовых учебных материалов.

Приведены примеры использования модели для создания методических страниц по различным предметам университетского образования. Рассмотрены особенности коммуникации с преподавателями, описаны методы использования ChatGPT в процессе обучения и научно-исследовательской работы. Предварительные результаты показывают, что использование ChatGPT может существенно упростить процесс создания методических страниц, освободить преподавателя от рутинной работы и, тем самым, способствовать повышению качества подготовки специалистов.

Ключевые слова: ChatGPT; методические страницы преподавателя; автоматическое создание контента; искусственный интеллект; естественный язык; образовательные технологии; университетское образование; учителя-преподаватели; оптимизация преподавательской деятельности; обучение с подкреплением.

СНАТGPT ҰСЫНЫСТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІНДЕГІ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК БЕТТЕРІН АВТОМАТТЫҚ ЖИНАУДЫ ТӨМЕН КОДТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Коркин А.В.¹, Куликов В.П.^{2*}

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: qwertyrant@ku.edu.kz*

Аңдатпа

Бұл мақалада мұғалімнің әдіс беттерін жасау үшін ChatGPT тіл үлгісін пайдалану мүмкіндігі қарастырылады. ChatGPT қолдану нұсқасы және оның сәйкес мәтіндік оқу материалдарын жасаудағы мүмкіндіктері сипатталған.

Модельді университеттік білім берудің әртүрлі пәндері бойынша әдістемелік беттерді құру үшін пайдалану мысалдары келтірілген. Мұғалімдермен қарым-қатынас ерекшеліктері қарастырылды, оқу-зерттеу жұмысы процесінде ChatGPT қолдану әдістері сипатталады. Алдын ала нәтижелер ChatGPT қолдану әдістемелік беттерді құру процесін айтарлықтай жеңілдетуге, мұғалімді күнделікті жұмыстан босатуға, сөйтіп оқыту сапасын арттыруға болатынын көрсетеді.

Түйінді сөздер: ChatGPT; оқытушының әдістемелік беттері; мазмұнды автоматты түрде құру; жасанды интеллект; табиғи тіл; білім беру технологиялары; университеттік білім; оқытушы-мұғалімдер; оқытушылық қызметті оңтайландыру; күшейтілген оқыту.

LOWCODE IMPLEMENTATION OF AUTOMATIC ASSEMBLY OF TEACHER'S
METHODOLOGICAL PAGES BASED ON CHATGPT RECOMMENDATIONSKorkin A.V.¹, Kulikov V.P.^{2*}**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan***E-mail: qwertyrant@ku.edu.kz***Abstract**

This article discusses the possibility of using the ChatGPT language model to create teacher's method pages. A variant of using ChatGPT and its capabilities in the creation of appropriate text learning materials is described.

Examples of using the model to create methodological pages on various subjects of university education are given. The features of communication with teachers are considered, methods of using ChatGPT in the process of teaching and research work are described. Preliminary results show that the use of ChatGPT can significantly simplify the process of creating methodological pages, free the teacher from routine work, and thus improve the quality of training.

Keywords: ChatGPT; methodical pages of the teacher; automatic content creation; artificial intelligence; natural language; educational technologies; university education; teachers-teachers; optimization of teaching activities; reinforcement learning.

Введение

Качественные методические страницы преподавателей могут быть полезны для студентов, помочь им в получении дополнительной информации и ресурсов, связанных с изучаемой дисциплиной. Однако, многие преподаватели сталкиваются с проблемой создания самих страниц, особенно если у них нет знаний в области веб-разработки. Решением этой проблемы может стать использование искусственного интеллекта, например, такого, как модель ChatGPT.

ChatGPT – это большая языковая модель, обученная на огромных объемах текста, способная генерировать текст на основе заданного запроса. В последнее время ChatGPT получила широкое применение в различных областях, таких как чат-боты, автоматический перевод и создание текстов, оптимизация кода, объяснения различных терминов и концепций, etc.

Авторы предлагают использовать ChatGPT в качестве «помощника» преподавателя – создавать методические страницы без необходимости вникать в детальное изучение HTML и CSS.

Суть процесса создания страниц достаточно проста и прозрачна. Преподаватель вводит текстовую команду с необходимой информацией, например – заголовок, описание, ссылки и т.д., затем модель ChatGPT обрабатывает эту команду и создает соответствующий HTML-код, который может быть использован для создания веб-страницы. Таким образом, создание и редактирование страницы происходит с помощью простых текстовых команд, без соответствующих знаний и умений в области веб-разработки.

При получении неудовлетворительного результата можно ввести новый запрос, с просьбой переписать что-то с собственными пожеланиями. Отметим: результат напрямую зависит от запроса.

Создание методической страницы

Итак, в качестве отправной точки возьмем следующий список учебных материалов В.П. Куликовой:

1. Докторантура «Модели и организация исследований 2021».
2. Моделирование рыночной экономики.

3. Pi.
4. Задания к практическим работам.
5. Статистический анализ.
6. Устойчивость систем.
7. Надежность систем.

Даем команду ChatGPT сформировать страницу HTML, а также сформировать CSS-стили для методической страницы, указав перечисленный выше список учебного материала, см Рисунок 1.

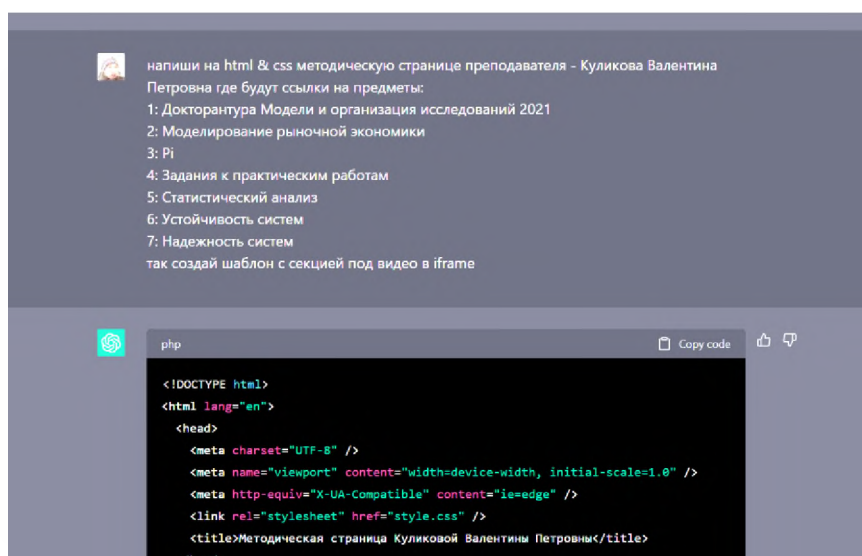

Рисунок 1. Первый запрос в ChatGPT

Результат работы отображен на рисунке 2. ChatGPT вернул результат в виде HTML с осмысленным содержимым, внутри HTML-тэгов, а также валидными CSS-стилями. Единственное, что требуется сделать преподавателю – это скопировать HTML-разметку и вставить в файл, дабы увидеть результат.

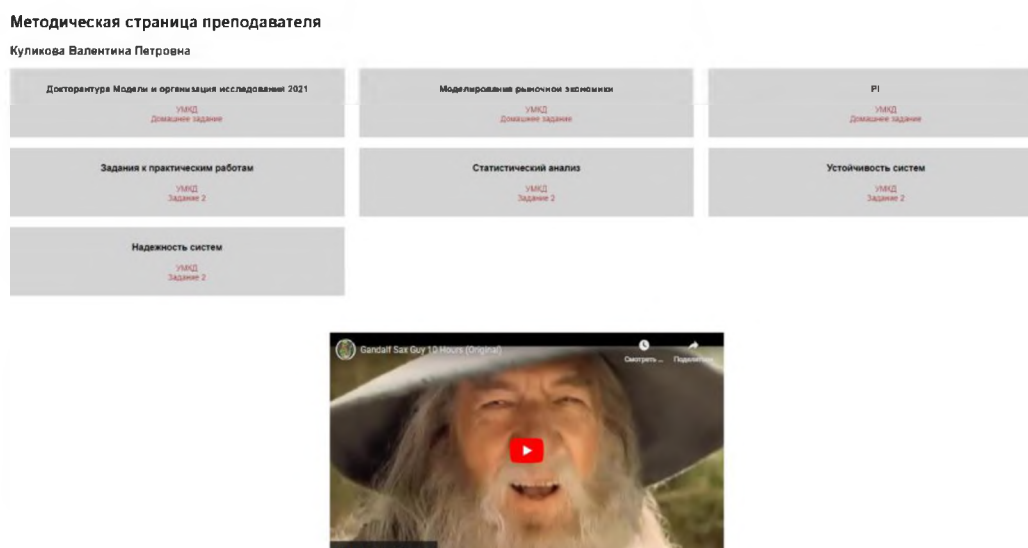

Рисунок 2. Результат работы ChatGPT

Как видим, ChatGPT принял к сведению список материала, создал заголовок и подзаголовок с упоминанием ФИО преподавателя. Также самостоятельно добавил url-ссылку на мультимедийный материал, т.е. сделал даже больше, чем от него ожидалась.

Но заменить ссылку на другую в целом не представляет проблем. Однако, данный результат получился не полностью удовлетворительным, по причине слишком громоздких секций предметов. В таком случае можно «попросить» ChatGPT переписать страницу. Каждый раз ChatGPT будет создавать новый вариант страниц. На этом этапе преподаватель может «попросить», например, добавить/изменить цвета, сделать акцент на различных элементах управления. При этом «просьбы» выполняются посредством простой человеческой речи в текстовом формате, а не путем формирования директив на каком бы то ни было языке запросов.

Далее, методическую страницу следует наполнить ссылками на ресурсы, различные учебники, а также создать новые HTML-страница, где подробно можно ознакомиться со всеми необходимыми файлами, информацией, необходимой для конкретной дисциплины. Так, с помощью данной нейронной сети была сформирована страница с информацией о числе π , см Рисунок 3 (представлена страница целиком).

Методическая страница преподавателя Куликова Валентина Петровича

Число π

3.1415926535 8979323846 2643383279 5028841971 6939937510 5820974944 5923078164 0628620899 8628034825 3421170679
8214808651 3282306647 0938446095 5058223172 5359408128 4811174502 8410270193 8521105559 6446229489 5493038196

Рисунок 3. Отдельная страница изучаемой дисциплины

Что примечательно, ChatGPT не только написал HTML, CSS для этой страницы, но также и написал число π с достаточным (указанным) количеством знаков после запятой.

Следующим шагом была «просьба» сделать таблицу расписания групп конкретного преподавателя. В целом данное расписание имеется у каждого преподавателя на сайте СКУ, однако удобно и целесообразно иметь расписание внутри методической страницы. И это было реализовано довольно просто: преподавателю достаточно скопировать существующее расписание и вставить текст в диалоговое окно ChatGPT, после чего «обратиться с просьбой» сформировать таблицу на языке HTML, результат скопировать и вставить.

В данном случае лингвистическая нейронная сеть очень упростила задачу преподавателю, ведь с помощью нее удалось избежать банального перепечатывания, т.е. конвертации одного текста в другой. Этот процесс, разумеется, не сложный, но довольно утомительный и время-затратный. Кроме того, у преподавателя всегда есть шанс опечатки и других технических ошибок, что повлечет формирование ошибочного расписания. Результат можно увидеть на рисунке 4.

Методическая страница преподавателя Куликова Валентина Петровна

Расписание занятий											
День недели	Фаскультет	Преподаватель	Пара	Занятия	Группа/подгруппа	Курс	Дисциплина	Тип занятия	Преподаватель	Аудитория	Платформа
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ТайМ	3 10.30 - 11.20	1	ССМ-и-22	1	Инновационные технологии обучения технических наук в высшей школе	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	211-5	
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ТайМ	3 10.30 - 11.20	1	МС-и-23	1	Инновационные технологии обучения технических наук в высшей школе	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	211-5	
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ТайМ	4 10.30 - 11.20	1	ССМ-и-22	1	Инновационные технологии обучения технических наук в высшей школе	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	211-5	
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ТайМ	4 11.30 - 12.20	1	МС-и-23	1	Инновационные технологии обучения технических наук в высшей школе	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	211-5	
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ИКТ	7 14.50 - 15.40	1	ИС-и-22	1	Теоретические основы информационных процессов и систем лек.	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	210-5	
ПОНЕДЕЛЬНИК 06.02.2023	Магистратура	ИКТ	8 15.50 - 16.40	1	ИС-и-22	1	Теоретические основы информационных процессов и систем лек.	СРОП	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	210-5	
ВТОРНИК 07.02.2023	Магистратура	ИКТ	1 08.30 - 09.20	1	ИС-и-22	1	Статистический анализ лек.	лек.	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	210-5	
ВТОРНИК 07.02.2023	Магистратура	ИКТ	2 09.30 - 10.20	1	ИС-и-22	1	Статистический анализ СРОП	СРОП	Куликова Валентина Петровна (ИКТ) профессор Кандидат технических наук, доцент	210-5	

Рисунок 4. Расписание преподавателя, сформированное с использованием ChatGPT

По сути, преподаватель выступает в роли «голоса», который указывает, что нужно сделать, а также выполняет роль «доставщика» полученной разметки в нужное место. Это обусловлено ограниченностью самой нейронной сети (на текущий момент): ChatGPT так спроектирован, что не может создать файлы. Это, в первую очередь, лингвистическая нейронная сеть.

Ранее для создания методической страницы существовало два действующих лица: непосредственно преподаватель, т.е. тот, кому необходима методическая страница, и программист – лицо, набирающее HTML-разметку и CSS-стили для придания странице соответствующего интерфейсного оформления. При использовании ChatGPT удалось обойтись без участия программиста, преподаватель, общаясь с нейронной сетью просто предполагает, что ее будет достаточно, чтобы сделать то, что ранее делал программист.

Единственное, что остается в качестве обязанности преподавателя это:

1. Скопировать полученные коды и вставить их в файл.
2. Указать пути на учебники, файлы, и другие учебные материалы.

И это правильно: преподаватель не должен быть полностью исключен из самого этапа создания методической страницы, ведь именно он решает, чем наполнить свою методическую страницу, какие учебные пособия и другие учебные материалы разместить на ней.

Следующая наша цель – создание с помощью ChatGPT сервиса, который позволит еще более минимизировать рутинные процедуры и упростить труд преподавателя, например, решая проблему «перемещения» кодов из диалога с чатом в файл собственно методической страницы, например, путем обращения к ChatGPT за генерацией подходящего скрипта на доступном преподавателю скриптовом языке (имеется в виду наличие скриптового движка в программном окружении рабочего места педагога, а не владение навыком программирования на нем).

Кроме того, похожие элементы и формулировки возникают в задаче оперативного манипулирования контентом страниц по предмету, если его ведут сразу несколько преподавателей, и было бы желательным определенное согласование и стилей оформления их страниц, и содержания, синхронизируемого по календарю.

Без привлечения программного «робота» такой стиль работы с материалом кажется слишком время-затратным. Ничего не забывающий и учитывающий предыдущие итоги общения ChatGPT может оказаться весьма подходящим решением.

Предварительный результат вышеописанной работы можно увидеть, перейдя по ссылке ниже, для этого необходимо иметь логин/пароль студента для авторизации.

<http://is.nku.edu.kz/methodpages/dima/index.htm>

Заключение

Итак, резюмируем: ChatGPT при создании методических страниц преподавателя – это важный и полезный инструмент, значительно упрощающий жизнь обычному преподавателю университета, позволяющий экономить время преподавателя и сконцентрироваться на других, более важных содержательных аспектах образовательного процесса. Кроме того, данный подход способствует созданию более привлекательных и информативных страниц, что наверняка будет способствовать повышению эффективности обучения.

Литература:

1. ChatGPT, официальный сайт нейронной-сети ChatGPT, <https://openai.com/about/>
2. Хоган, Б. PHP и MySQL. Веб-разработка по стандартам нового поколения, 2012. - 272 с.
3. Html5book.ru, Сайт для тех, кто изучает веб-технологии и создает сайты, <https://html5book.ru/html-tags/>
4. Нидерст, Д.Р. HTML5, CSS3 и JavaScript. Исчерпывающее руководство. 4-ое издание, 2014. – 516 с.

References:

1. ChatGPT, oficial'nyj sajt nejronnoj-seti ChatGPT, <https://openai.com/about/>
2. Hogan, B. PHP i MySQL. Veb-razrabotka po standartam novogo pokoleniya, 2012. - 272 s.
3. Html5book.ru, Sajt dlya tekhn, kto izuchaet veb-tehnologii i sozdaet sajty, <https://html5book.ru/html-tags/>
5. Niderst, D.R. HTML5, CSS3 i JavaScript. Ischerpyvayushchee rukovodstvo. 4-oe izdanie, 2014. - 516 s.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-113-116

УДК 681.5

МРНТИ 55.38.29

**ПРИБОРЫ УЧЁТА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ.
АВТОМАТИЗАЦИЯ И МЕХАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА**

Кудряков Р.О.^{1*}, Латыпов С.И.²

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан
E-mail: slatypov@mail.ru

Аннотация

В статье рассматриваются особенности организация серийного производства прибора учёта электроэнергии. Дано краткое описание принципов работы и требований, предъявляемых к прибору учёта. Отмечены требования, предъявляемые к производственному процессу электрооборудования. Был произведен подбор конфигураций основного оборудования для разных участков производственной линии предприятия. Обоснована необходимость автоматизации и механизации производственных процессов.

Ключевые слова: Прибор учёта электроэнергии, автоматизация производства, конвейерная сборка, производство печатных плат, снижение себестоимости продукции.

**ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН ЕСЕПТЕУ ҚҰРЫЛҒЫ.
ӨНДІРІСТІ АВТОМАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ МЕХАНИЗАЦИЯЛАУ**

Кудряков Р.О.^{1*}, Латыпов С.И.²

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы
E-mail: slatypov@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада электр есептегішін жаппай өндіруді ұйымдастыру ерекшеліктері қарастырылады. Есептеу құралының жұмыс істеу принциптері мен талаптарының қысқаша сипаттамасы берілген. Электр жабдықтарын өндіру процесіне қойылатын талаптар атап өтілген. Кәсіпорынның өндірістік желісінің әртүрлі учаскелері үшін негізгі жабдықтардың конфигурацияларын таңдау жасалды. Өндірістік процестерді автоматтандыру мен механикаландыру қажеттілігі негізделді.

Түйін сөздер: Электр энергиясын есепке алу құрылғысы, өндірісті автоматтандыру, конвейерді құрастыру, баспа платаларын шығару, өнімнің өзіндік құнын төмендету.

**ELECTRICITY METERING DEVICES.
AUTOMATION AND MECHANIZATION OF PRODUCTION**

Kudryakov R.O.^{1*}, Latypov S.I.²

**North Kazakhstan University named after Kozybayev University, Petropavlovsk, Kazakhstan
E-mail: slatypov@mail.ru

Abstract

The article deals with the peculiarities of the organization of mass production of electricity metering device. A brief description of the principles of operation and requirements for the meter is given. The requirements for the production process of electrical equipment are noted. The selection of configurations of the main equipment for different parts of the production line of the enterprise has been made. The necessity of automation and mechanization of production processes has been substantiated.

Key words: Electricity metering device, production automation, conveyor assembly, production of printed circuit boards, reducing production costs.

Введение

В современных реалиях повсеместной электрификации учёт потребления электроэнергии конечным пользователем является важной составляющей в процессе производства и распределения электроэнергии. Требования, предъявляемые к современным устройствам учёта электроэнергии, очень высоки. Прибор учёта электроэнергии должен обеспечивать надёжность, достоверность и точность учёта потребления электроэнергии, а также хранение и передачу полученных данных [1]. На сегодняшний день оптимальным решением для учёта электроэнергии является применение электронного устройства учёта электроэнергии. В электронном устройстве учёта электроэнергии напряжение и ток оказывают действия на электронные компоненты и создают на выходе электрические импульсы, по которым и производится подсчёт потребляемой электроэнергии.

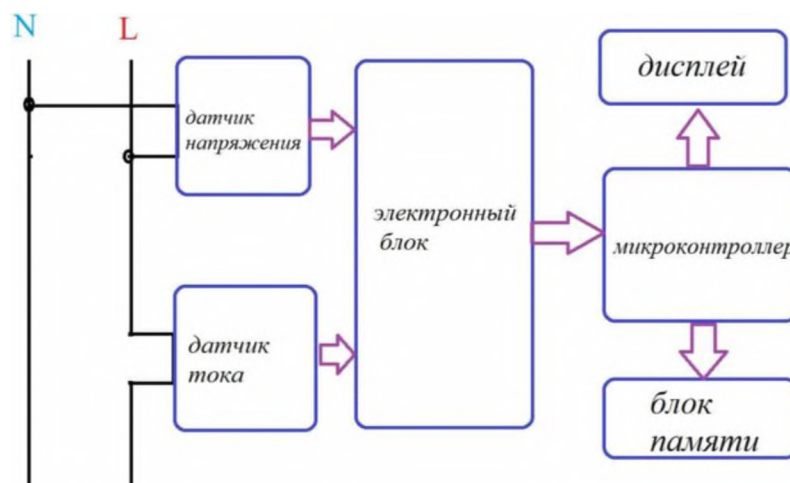

Рисунок 1. Структурная схема однофазного электронного счётчика.

Основные элементы электронного счётчика базируются на SMD (Surface Mounted Device) компонентах. Что позволяет уменьшить массогабаритные характеристики устройства.

При организации серийного производства электронного устройства учёта электроэнергии необходима организация нескольких производственных участков, таких как:

- участок по производству печатных плат;
- участок пайки;
- участок по производству корпусных элементов;
- участок сборки;
- лаборатория технического контроля.

Также потребуется организация сопутствующих производству служб и площадей по сопровождению производства от этапа получения материалов и компонентов до хранения готовой продукции.

Одним из основных факторов, влияющих на длительность производственного цикла, является уровень механизации и автоматизации производства [2].

Необходимость сокращения длительности производственного цикла обусловлена следующими причинами:

- увеличение выпуска продукции в единицу времени;
- снижение себестоимости единицы продукции по условно-постоянным расходам;
- увеличение прибыли.

Основные пути сокращения длительности производственного цикла по выпуску электронного устройства учёта электроэнергии:

- сокращение времени выполнения технологических операций за счёт механизации и автоматизации производства;
- совмещение по времени транспортных операций с технологическими.

Для реализации поставленных задач необходима автоматизация технологических операций и насыщение производства линиями конвейерной сборки. По данным ARK Invest «Будущее автоматизации» к 2035 г. примерно половина рабочих мест в США будет автоматизирована и роботизирована.

Применение автоматизированных систем в производстве уже является экономически жизнеспособной альтернативой труда человека во многих отраслях промышленности. Так, согласно данным в США производственные затраты при производстве электрооборудования с использованием средств автоматизации сравнялись с аналогичными при использовании труда рабочего (Рисунок 2).

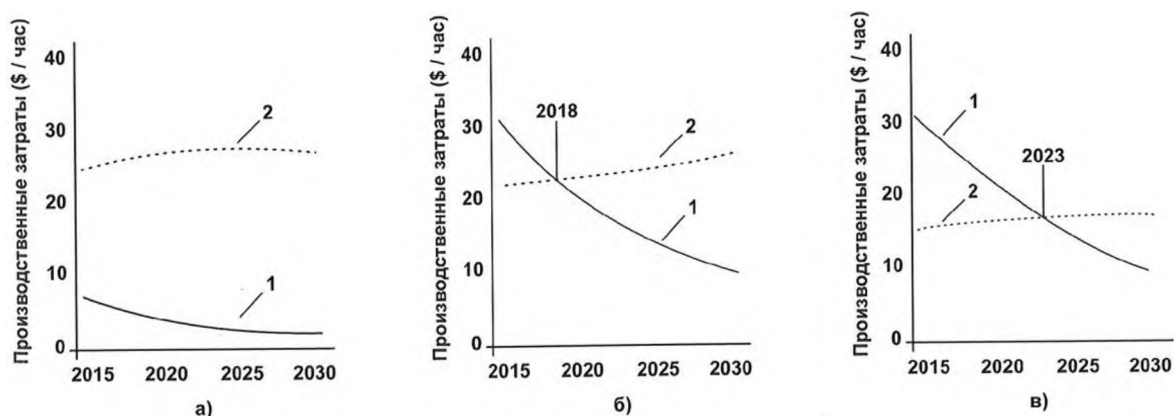

Рисунок 2. Сравнение производственных затрат при использовании автоматизированных систем (1) и труда рабочего (2): а - автомобильной, б - электрооборудование, в - мебельное производство.

На этапе изготовления печатных плат функцию автоматизации технологических процессов выполняет линия по производству печатных плат [3], включающая в себя:

- участок механической обработки, на котором в автоматическом режиме происходит нарезка заготовок из листов, сборка пакетов, сверление;
- участок мокрых покрытий, отвечающий за подготовку поверхности, оксидное покрытие, химическое меднение, гальваническое покрытие, удаление металлорезиста, проявления;
- желтая комната для ламинирования и экспонирования сухого плёночного фоторезиста;
- участок трафаретной печати для нанесения надписей на плату;
- участок контроля качества с оборудованием для автоматической оптической инспекции и электрических проверок платы;

- участок нанесения финишного покрытия для покрытия оловом и очистки ультразвуком.

Насыщение участка пайки автоматическими системами установки и пайки SMD компонентов позволит в несколько раз сократить время, затрачиваемое на сборку печатных плат. На данном участке необходимо установить следующее оборудование:

- атематический загрузчик печатных плат в линию;
- принтер трафаретной печати – для нанесения паяльной пасты на заготовку печатной платы в автоматическом режиме;
- автомат установки компонентов – комплекс технических решений в этих автоматах, таких как: система распознавания компонентов, система автоматической калибровки, система центровки «на лету» позволяет производить установку до 30000 компонентов в час, с точностью до 30 микронметра;
- печь конвекционного оплавления припоя позволяет с высокой энергоэффективностью оплавливать паяльную пасту, активировать флюс, обеспечивать равномерное растекание расплавленного припоя по поверхностям соединяемых компонентов;
- высокопроизводительная универсальная система автоматической оптической инспекции (АОИ) позволяет с высокой производительностью проводить инспекцию качества пайки. Благодаря модулю камер система обеспечивает 3D инспекцию печатного узла, гарантирует обнаружение малейшей некомпланарности не только выводов, но и самих компонентов, а также другие дефекты [3];
- атематический разгрузчик печатных плат.

На участке сборки устройства применение конвейерной линии позволит совместить несколько технологических операций. Непосредственно сборка готового устройства, проведение технологических операций по настройке, наладке и проверке компонентов на отдельных этапах сборки устройства.

Заключение

Автоматизация производственных процессов позволит уменьшить себестоимость продукции, увеличить количество выпускаемых устройств в единицу времени. Внедрение автоматизации позволяет снизить производственные риски, такие как безопасность сотрудников, сокращение количества бракованной продукции. Внедрение автоматизации является сложной задачей, но в будущем для предприятия это даёт возможность поставлять клиентам качественный продукт при минимальных эксплуатационных расходах, а также повысить конкурентоспособность производства.

Литература:

1. Касперович С.А., Коновальчик Г.О. Организация производства и управление предприятием: учебное пособие. - Минск, 2012.
2. Вагин Г.Я., Мамонов А.М. Учёт энергоресурсов: комплекс учебно-методических материалов. - Нижний Новгород: НГТУ им. Р.Е. Алексеева, 2014.
3. Остек – химико-технологические решения. Интернет-ресурс [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://ostec-st.ru>.

References:

1. Kasperovich S.A., Konoval'chik G.O. Organizatsiya proizvodstva i upravleniye predpriyatiyem: uchebnoye posobiye. - Minsk, 2012.
2. Vagin G.Ya., Mamonov A.M. Uchet energoresursov: kompleks uchebno-metodicheskikh materialov. - Nizhniy Novgorod: NGTU im. R.Ye. Alekseyeva, 2014.
3. Ostec – khimiko-tekhnologicheskiye resheniya. Internet-resurs [Elektronnyy resurs] - Rezhim dostupa: <https://ostec-st.ru>.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-117-121

ӨЖ 667.64

ҒТАМА 66.43.29

БОЯУ ЖАБЫНЫҢ ҚОЛДАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Романов А.Б.^{1*}, Хаймулдинова А.К.², Жумекенова З.Ж.³, Кельдегулова А.Т.⁴

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: asylzhan7798@gmail.com*

Аңдатпа

Мақалада негізге, яғни металға бояу жабындарын қолдану туралы айтылады. Металл конструкцияларының немесе металл бұйымдарының бетіне лак-бояу материалының жұқа қабаты қолданылады, бұл субстратты қоршаған ортаның зиянды факторларынан қорғауға мүмкіндік береді. Қорғаныс жабындарын қолданудың бірнеше әдісі бар мақалада олардың әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері туралы айтылды. Талдау барысында бүрку арқылы бояу жабынын қолдану әдісі таңдалды. Бұл әдіс бояу материалын үнемдеуге, қолданылатын қабаттың қалыңдығын бақылауға және металды сенімді қорғау үшін қажетті материалдарды пайдалануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мақалада бүгінгі күнге дейін қолданылатын бүріккіш пистолеттерді талдау келтірілген. Үшін бүріккіш пистолеттің дизайнын өзгерту әдісі ұсынылды әр түрлі консистенциялы материалдарды қолдану сияқты топырақ лак бояу және т. б.

Түйін сөздер: қорғаныс жабыны, коррозия, бүріккіш пистолет, конструкция, қолдану әдістері, консистенциясы.

СОВРЕМЕННЫЕ СПОСОБЫ НАНЕСЕНИЯ ЛАКОКРАСОЧНОГО ПОКРЫТИЯ

Романов А.Б.^{1*}, Хаймулдинова А.К.², Жумекенова З.Ж.³, Кельдегулова А.Т.⁴

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: asylzhan7798@gmail.com*

Аннотация

В статье говорится о нанесении лакокрасочных покрытий на основу, то есть металл. На поверхности металлических конструкций или изделий из металла наносят тонкий слой лакокрасочного материала, который позволяет защитить подложку от вредных факторов окружающей среды. Существует несколько способов нанесения защитных покрытий в статье говорилось о преимуществах и недостатках каждого из них. В ходе проведенного анализа выбрали способ нанесения лакокрасочного покрытия с помощью распыления. Такой способ позволяет экономить лакокрасочный материал, контроль толщину наносимого слоя и использовать необходимое количество материалов для получения надежной защиты металла. Также в статье приведен анализ краскопультов, который используются на сегодняшний день. Был предложен способ изменения конструкции краскопульта для нанесения различной по консистенции материалов таких как грунт, лак, краска и т. д.

Ключевые слова: защитное покрытие, коррозия, краскопульт, конструкция, способы нанесения, консистенция.

MODERN METHODS OF APPLYING PAINT AND VARNISH COATING

Romanov A.B.^{1*}, Haimuldinova A.K.², Zhumekenova Z.Zh.³, Keldegulova A.T.⁴

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: asylzhan7798@gmail.com*

Abstract

The article refers to the application of paint coatings on the base, that is, metal. On the surface of metal structures or metal products, a thin layer of paint and varnish material is applied, which allows you to protect the substrate from harmful environmental factors. There are several ways to apply protective coatings the article talked about the advantages and disadvantages of each of them. in the course of the analysis, the method of applying the paint coating by spraying was chosen. This method allows you to save paint and varnish material, control the thickness of the applied layer and use the necessary amount of materials to obtain reliable protection of the metal. The article also provides an analysis of the spray guns that are used today. A method was proposed to change the design of the spray gun for applying materials of different consistency such as primer varnish paint etc.

Keywords: protective coating, corrosion, spray gun, design, application methods, consistency.

Кіріспе

Бояуды көптеген беттерге, соның ішінде металға да қолдануға болады. Ең алдымен, ол металды коррозиядан, сондай-ақ эстетикалық мақсатта қорғауға қызмет етеді.

Бояу материалдарымен қапталған өнімдердің көпшілігі қоршаған ортаның коррозиялық, агрессивті әсерінен қорғауды қажет етеді. Ол үшін бояу қамтамасыз ететін таза металды сенімді қорғау қажет. Ауылшаруашылық өндірісінде көбінесе машиналардың мерзімінен бұрын істен шығуының себебі коррозия болып табылады, ол қорғаныс жабынының пайдалану жағдайлары мен қоршаған ортаның агрессивтілік параметрлеріне сәйкес келмеуі нәтижесінде пайда болады, сонымен қатар бұл технологияның бұзылуына байланысты болуы мүмкін. бояу жабынын қолдану.

Зерттеу әдістері

Бояуды әр түрлі тәсілдермен қолдануға болады, бұл қолданылатын материалдың консистенциясы мен тұтқырлығына, бояу алаңының қол жетімділігіне және басқа факторларға байланысты. Қорғаныс жабындарымен әр түрлі жолдармен жабуға болады, мысалы, батыру, бүрку, щетка және реактивті құю.

Қорғаныс қабатын батыру арқылы қолдану әдісін қолдану тиімді болуы мүмкін, тек айтарлықтай жұмыс көлемінде, өйткені бояу материалының үлкен шығыны бар [2]. Мұндай қиындықтар қорғаныс қабатын қолданудың басқа әдісін, атап айтқанда, реактивті құйманы қолданғанда пайда болады. Бояу жабынының қызмет ету мерзімінің қысқаруы оны щеткамен қолданған кезде байқалуы мүмкін, өйткені бұл жағдайда қолданылатын қабаттың қалыңдығын бақылау мүмкін емес, бұл бояудың тым қалың қабатының жарылуына әкелуі мүмкін. Егер бояу қабаты тым жұқа болса, ол таза металды қоршаған ортаның әсерінен сенімді қорғай алмайды.

Ең перспективалы-бүріккіш пистолеттің көмегімен қорғаныс қабатын қолдану, яғни бүрку. Бұл әдіс қолданылатын бояу қабатын бақылауға, материалды үнемдеуге және боялған бетке эстетикалық көрініс беруге мүмкіндік береді.

Бүріккіш пистолеттер қазіргі уақытта үш негізгі түрге бөлінеді: қолмен, электрлік және пневматикалық. Қолмен жұмыс істейтін бояу пульттері дақтар мен Таз дақтар түріндегі ақауларды болдырмау үшін боялған бетті тегістеу үшін бояудың бастапқы қабатын қолданғаннан кейін жақсы қолданылады.

Бояу бүріккіш немесе электрлік бүріккіш пистолет тұрмыстық жағдайда бояу жұмыстарын жүргізу үшін жасалған. Мұндай бүріккіш пистолеттер құрылыс деп аталады, олардың көмегімен сіз төбелерді ағарта аласыз, қоршаулар мен гараждардың қабырғаларын бояу үшін эмаль жағуға болады. Әдетте, бүріккіш пистолеттер компрессордың көмегімен жұмыс істейді, сондықтан оларды пневматикалық деп атайды.

Қолданылатын материал саптамадан өтіп, ауа ағынымен ұсақ бөлшектерге бөлінеді, осылайша бүріккіштің "алауы" пайда болады. Тұтқырлығы әртүрлі материалдардың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеу үшін саптаманың өту каналының диаметріне байланысты бүріккіш пистолеттер қолданылады. Бояу жабдықтарының бұл түрі бояу материалдарын біркелкі және біркелкі қабатқа таратады. Тот түрлендіргішін қолдану үшін ол ең қолайлы.

Бояу бүріккіштерін санаттардың тағы бір түріне бөлуге болады: жоғары қысымды, әмбебап және төмен қысымды бүріккіш пистолеттер. Әр түрлі салаларда жоғары қысымды бүріккіш пистолеттерді қолдану олар тек бояу материалдарын ғана емес, сонымен қатар тұтқырлығы жоғары басқа қосылыстарды да қолдана алатындығына байланысты жүзеге асырылады. Бұл құрылғыларды машина-трактор паркін бояу үшін оңай қолдануға болады, өйткені олар жақсы шашырайды және бетті бояумен сапалы жабады. Төмен қысымды бүріккіш пистолеттер материалды қолдану әлдеқайда жеңіл және барлық негізгі жабындарға жарамды. Бояу бүріккіштердің бұл түрі үшін диаметрі үлкен шлангты қолданған дұрыс. Сондықтан төмен қысымды бүріккіш пистолеттер үнемді деп танылады, өйткені олардың құрылымына байланысты олар бояу материалдарының шамадан тыс жоғалуына жол бермейді. Ақырында, әмбебап бүріккіш пистолеттер жоғарыда сипатталған бояу бүріккіштердің екі түрінің сипаттамаларын біріктіреді. Олар кез-келген материалмен қапталған және негізгі бояуларды қолдануға арналған. Бұл әмбебап бүріккіш пистолеттің әр моделіне жеткізілетін ауыстырылатын жиынтықтардың көптігіне байланысты, осы санаттағы кейбір бүріккіш пистолеттерді шағын мөлшеріне байланысты шағын бүріккіш пистолеттер деп атауға болады.

Бүріккіш пистолеттер қолданылатын материалды бүріккіш басына беру әдісіне байланысты төрт түрге бөлінеді.

1. Бояу материалы бүріккіш пистолеттің төменгі жағынан беріледі (төменгі резервуары бар бүріккіш пистолеттер). Мұндай құрылғылар үлкен аумақтарды бояу үшін жақсы қолданылады, егер бір түсті эмаль қолданылса, ол бүкіл автомобиль корпусы болуы мүмкін.

2. Бояу материалы бүріккіш пистолеттің жоғарғы жағынан беріледі (жоғарғы резервуары бар бүріккіш пистолеттер). Бұл типтегі құрылғылар тұтқырлығы жоғары материалдармен бояуға жарамды, өйткені оның өткізу қабілеті жақсы.

3. Бояу материалы бүріккіш пистолеттің бүйірінде орналасқан ыдыстан беріледі. Құрылғының бұл түрін ең әмбебап деп атауға болады, өйткені материалмен бекітілген сыйымдылық төбенің беттерімен де, тігінен де жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

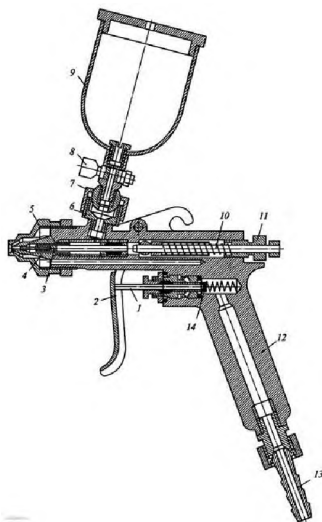
4. Бояу материалы жүйеден қысыммен беріледі, ол мыналар болуы мүмкін: бояу цистернасы, сорғы немесе орталықтандырылған бояу-беру (мәжбүрлі бүріккіш пистолеттер). Мұндай қондырғылар ұзақ уақыт бойы бөлшектердің үлкен көлемін бір түспен бояған жерде қолданылады.

Бүріккіш пистолетті таңдау сізге жұмыс істеу үшін қандай құрал класына байланысты. Бояу бүріккіштердің екі класы бар: тұрмыстық бояу бүріккіштер, кәсіби.

Кәсіби бүріккіш пистолет (бояу) көбінесе әк, бор немесе бояу материалдарымен әр түрлі бояу жұмыстарын жүргізуге арналған. Сіз мұндай құралды шағын бүріккіш

пистолет деп атай алмайсыз, өйткені ол айтарлықтай өлшемдерге ие және берік және сапалы материалдардан жасалған. Бояу бүріккіш пистолеті жылдам және сапалы жұмысты қамтамасыз етеді және ең жоғары деңгейдегі соңғы жабынды алуға мүмкіндік береді. Тұрмыстық бүріккіш пистолет шағын көлемді жұмыстарды орындауға арналған. Мұндай бояу бүріккіш пистолет кішкентай өлшемдерді сапалы бояуға қабілетті.

LVMP сериялы бүріккіш пистолет (Low Volume Middle Pressure) тот түрлендіргішін қолдану үшін шағын көлемді, орташа қысымды (L - шағын, V - көлем, M-орташа, P-қысым) технологияны қолданады. Өйткені ол оңтайлы сипаттамаларға ие. Жоғары және төмен қысым арасындағы тепе-теңдікті өзгерту арқылы өте дәл бүркуге қол жеткізуге болады (агенттің бүріккіш бөлшектерінің жылдамдығының төмендеуіне байланысты). Сонымен қатар, бұл дизайн алаудың өлшемін 10-нан 300 мм-ге дейін өзгертуге мүмкіндік береді, бұл біркелкі қабатты үлкен дәлдікпен қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сурет 1. LVMP сериялы бүріккіш пистолет

Мылтықта біз ауа тарату сақинасы мен бояу инжекторының бөлек дизайнын қолданамыз. Сонымен қатар, инжектордың диаметрі өзгерген кезде инені ауыстыру қажет емес. Бұл қолданылатын материалдың (топырақ, бояу, лак) тұтқырлығының өзгеруіне оң әсер етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қолдану кезінде бояу бүріккішін таңдау тот түрлендіргіштері, сапалы жабын алу үшін маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, инжектордың диаметрі өзгерген кезде инені ауыстыру қажет емес. Бұл қолданылатын материалдың тұтқырлығының өзгеруіне оң әсер етеді. Бүріккіш материалдың дәні неғұрлым аз болса, бояу бүріккішінде дюзаның диаметрі соғұрлым аз болуы керек. Сонымен, металл түріндегі негізгі жабындар үшін қолайлы - 1.2-1.3 мм, лак пен акрил бояулары үшін - 1.4-1.5 мм, акрил топырақтары үшін дюза - 1.5-1.7 мм, сұйық толтырғышты қолдану үшін - 1.7-2.0 мм кейде одан да көп. 1.4 мм дюзасы бар бүріккіш пистолетті әмбебап ретінде пайдалануға болады. Оның ішінде праймер жұмыстары үшін, сұйық консистенция үшін топыраққа нормадан сәл еріткіш қосыңыз. Бұл технология кептіру уақытының ұзағырақ болуына, сондай-ақ алынған жабынның сапасының нашарлауына байланысты операциялардың уақытын арттырады.

Қорытынды

Кейбір өндірушілер бүріккіш пистолетті жан-жақты ету үшін диаметрлердің кең сызығы бар дюзалар мен құлыптау инелерінің ауыстырылатын жинақтарын шығарады. Біз иненің пішінін және ауыстырылатын бастарды өзгерту арқылы тек басын ауыстыруды ұсынамыз. Бұл жақсарту инені ауыстыру қажеттілігінен арылуға көмектеседі, бұл ауыстырылатын жиынтықты жасау құнына және "бүріккіш пистолетті әртүрлі материалдарға бейімдеу" операциясының күрделілігіне әсер етеді.

Әдебиет:

1. Меднов, Е.А. Диагностика и прогнозирование показателей коррозионной стойкости несущих металлических конструкций [текст] / Е.А. Меднов. – М.: ВИНТИ, 2007. – 152 с.
2. Торопынин С.И. Технология и технические средства восстановления лакокрасочных покрытий сельскохозяйственной техники без удаления продуктов коррозии [Текст] / С.И. Торопынин, М.С. Медведев // Вестник Красноярского государственного аграрного университета № 6. – Красноярск: КрасГАУ, 2009. – С. 116-121.

References:

1. Mednov, E.A. Diagnostics and forecasting of corrosion resistance indicators of load-bearing metal structures [text] / E.A. Mednov. – M.: VINITI, 2007. - 152 p.
2. Toropynin S.I. Technology and technical means of restoring paint coatings of agricultural machinery without removing corrosion products [Text] / S.I. Toropynin, M.S. Medvedev // Bulletin of the Krasnoyarsk State Agrarian University No. 6. – Krasnoyarsk: KrasGAU, 2009. – pp. 116-121.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-122-128

УДК 621.221

МРНТИ 44.09.33

ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕКИ ЕСИЛЬ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА ПЕТРОПАВЛОВСК

Штейванд Ж.Е.^{1*}, Кашевкин А.А.²

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: zhumanovazhanell9@gmail.com*

Аннотация

Возобновляемые источники энергии являются одним из актуальных вопросов для правительства Республики Казахстан. Анализ гидроэнергетического потенциала реки Есиль на территории города Петропавловск способствует оценке перспектив развития малой гидроэнергетики в регионе. Исследованы многолетние характеристики реки Есиль, рассчитаны энергетические параметры водного потока. Дана оценка теоретической максимальной мощности данного водоема. По полученным данным, проведен анализ возможного электрооборудования.

Ключевые слова: возобновляемая энергетика, гидроэнергетика, гидроэнергетический потенциал, расход воды, мощность водного потока, энергетические параметры.

ПЕТРОПАВЛ ҚАЛАСЫНЫҢ АУМАҒЫНДАҒЫ ЕСІЛ ӨЗЕНІНІҢ ГИДРОЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Штейванд Ж.Е.^{1*}, Кашевкин А.А.²

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: zhumanovazhanell9@gmail.com*

Аңдатпа

Жаңартылатын энергия көздері Қазақстан Республикасының Үкіметі үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Петропавл қаласының аумағында Есіл өзенінің гидроэнергетикалық әлеуетін талдау өңірдегі шағын гидроэнергетиканың даму перспективаларын бағалауға ықпал етеді. Есіл өзенінің көпжылдық сипаттамалары зерттелді, су ағынының энергетикалық параметрлері есептелді. Бұл резервуардың теориялық максималды қуатына баға беріледі. Алынған мәліметтер бойынша ықтимал электр жабдықтарына талдау жүргізілді.

Негізгі сөздер: жаңартылатын энергия, гидроэнергетика, гидроэнергетикалық әлеует, су шығыны, су ағынының қуаты, энергетикалық параметрлер.

THE HYDROPOWER POTENTIAL OF THE YESIL RIVER IN THE CITY OF PETROPAVLOVSK

Shteivand Z.E.^{1*}, Kashevkin A.A.²

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: zhumanovazhanell9@gmail.com*

Abstract

Renewable energy sources are one of the urgent issues for the Government of the Republic of Kazakhstan. The analysis of the hydropower potential of the Yesil River on the territory of the city of Petropavlovsk contributes to the assessment of the prospects for the development of small hydropower in the region.

The long-term characteristics of the Yesil River are investigated, the energy parameters of the water flow are calculated. An estimate of the theoretical maximum capacity of this reservoir is given. According to the data obtained, an analysis of possible electrical equipment was carried out.

Key words: renewable energy, hydropower, hydropower potential, water consumption, water flow capacity, energy parameters.

Введение

В настоящее время, возобновляемые источники энергии (ВИЭ) привлекают все больше интереса к себе со стороны мирового сообщества. Основной причиной этому является всемирный рост потребностей населения и истощаемость энергоносителей.

О проблеме энергетической безопасности говорили уже в 60-х годах прошлого века. Тогда речь шла о проблеме поставок дешевых ископаемых источников энергии. Но по прошествию лет, данная проблема преобразовалась, и основной вектор внимания уже прикован к вопросам обеспечения разных категорий населения безопасными источниками энергии, а также ограничение негативного влияния теплоэнергетических комплексов на окружающую среду и климатические условия.

Решением многих проблем связанных с энергобезопасностью является, «Зеленая» энергетика – бездонный источник, такого важного для человечества ресурса, как электроэнергия. Такие природные явления, как солнечное излучение, ветер, поток водных масс представляют собой неисчерпаемое сырье для энергетики.

На 2021 год, по произведенному электричеству на долю ВИЭ приходится 28,1% от общемировой генерации. Наибольший процент выработки зеленой энергии наблюдается в тех странах, которые обладают крупными гидроресурсами. К примеру, такими государствами являются: Бразилия, Канада, Швеция и Норвегия [1].

В Казахстане по данным министерства энергетики РК за 2022 год, выработка электроэнергии, по средствам ВИЭ, составила 5,11 млрд. кВтч, или в процентном соотношении от общей произведенной энергии – 4,53% [2].

Казахстан использует ряд нетрадиционных и возобновляемых источников энергии, таких как солнечная энергия, ветроэнергия, геотермальная энергия и гидроэнергетика. Основным источником энергии в стране является угольная промышленность, однако в последние годы развитие возобновляемых источников энергии стало приоритетным направлением.

Одной из самых перспективных направлений возобновляемых источников энергии в стране, и в мире в целом, является гидроэнергетика.

Гидроэнергетика — это вид возобновляемой энергии, который использует энергию воды для производства электричества. Гидроэлектростанции на сегодняшний день составляют около 63% от возобновляемой и 16,6% от всей вырабатываемой энергии в мире. Лидером по объёму производимой ГЭС энергии является Китай, на реке Янцзы расположена ГЭС называемая «Три ущелья», её установленная мощность составляет 22 500 МВт.

Гидроэнергетика имеет значительные перспективы в мировом масштабе, благодаря ряду преимуществ:

1. Возобновляемость. Гидроэнергетика - это возобновляемый источник энергии, потому что вода используется для генерации электроэнергии повторно.

2. Низкие эксплуатационные расходы. Гидроэлектростанции имеют длительный срок эксплуатации, что снижает эксплуатационные расходы и делает их конкурентоспособными в долгосрочной перспективе.

3. Низкий уровень выбросов. Гидроэнергетика не производит выбросов парниковых газов, что делает ее одним из самых чистых источников энергии.

4. Универсальность. Гидроэнергетика может использоваться как для крупных электростанций, так и для небольших микроэлектростанций, что делает ее универсальной и применимой в разных условиях.

5. Способность к хранению энергии. Гидроэнергетика может использоваться для хранения энергии в виде водохранилищ, что делает ее удобной для управления колебаниями спроса на электроэнергию.

Одним из примеров гидроэнергетики является плотина Гувера на реке Колорадо в США. Эта плотина вырабатывает электроэнергию для миллионов людей на юго-западе США и является одной из крупнейших гидроэлектростанций в мире.

В Казахстане гидроэнергетика является важным источником электроэнергии. Рассматривается возможность строительства новых гидроэлектростанций для улучшения энергетической безопасности и производства электроэнергии из возобновляемых источников.

Для оценки перспектив развития гидроэнергетики в регионе, существует такое понятие, как гидроэнергетический потенциал. Данный показатель характеризует вырабатываемую мощность и работу, совершаемую водотоком.

Гидроэнергетический потенциал Казахстана оценивается в 170 млрд кВт-ч в год. Об этом в ходе круглого стола "Возможности для развития возобновляемых источников энергии в Казахстане" сообщил министр охраны окружающей среды Нурлан Искаков [3].

Для оценки гидроэнергетического потенциала реки Есиль на территории города Петропавловск, необходимо определить основные характеристики водоема на данном участке.

Большинство городов Казахстана основаны близ различных водоемов (озера, реки), поскольку вода является основным фактором жизнедеятельности человека. Петропавловск не является исключением, город расположен на правом берегу реки Есиль (Ишим).

Река Есиль является левым и самым длинным притоком реки Иртыш. На территории Петропавловска река расширяется, вдоль нее образованы множество озер и различные мелкие водоемы. С помощью Сергеевского водохранилища, где полезный объем составляет 635 млн. м³, регулируется сток воды [5].

Преимущественно, питание реки осуществляется за счет снеговых осадков, однако в течение года, выпадение осадков неравномерно. Около 75% осадков от общего количества осадков приходится на период с апреля по сентябрь. В среднем наибольшее количество осадков выпадает в летний период, а наименьшее количество осадков наблюдается в зимний период. Проанализировав рисунок 1, можно сделать вывод, что в июле выпадает максимальное количество осадков – 83 мм, а февраль – самый засушливый месяц в году (20 мм) [4].

Исходя из этого, максимальные объёмы стока и расход воды приходятся на фазу весенне-летнего половодья.

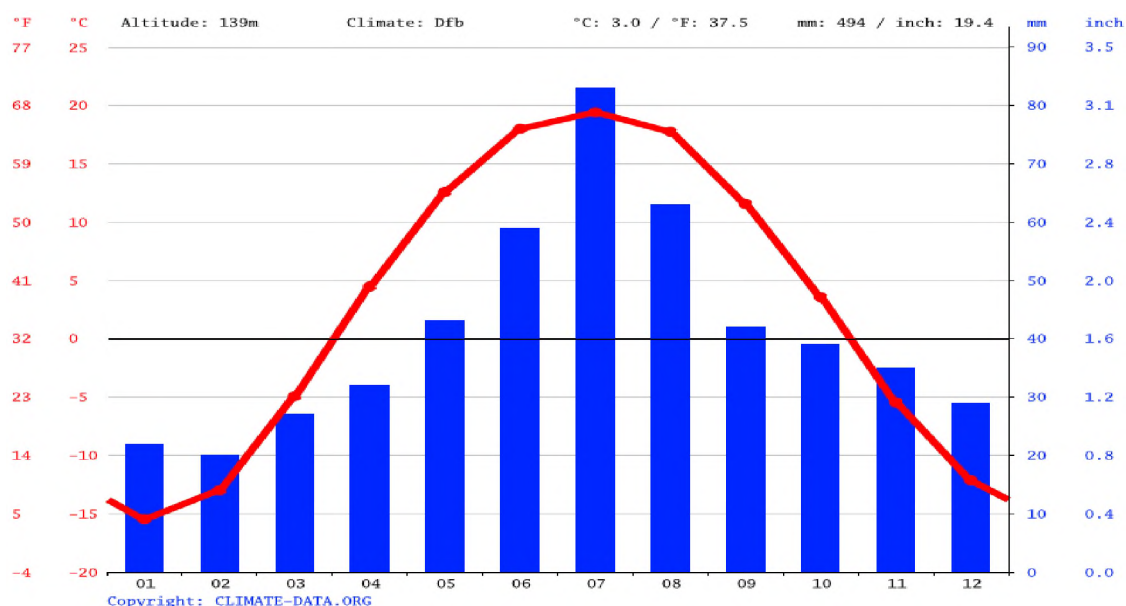

Рисунок 1. Климатограмма города Петропавлоск за 2020 год.

Расход воды – это один из основных параметров энергетического потенциала водоема. В гидроэнергетике расход воды определяется количеством воды, которое протекает через турбину гидроэлектростанции в единицу времени. Этот расход определяется гидравлическими характеристиками реки или водохранилища, на которых расположена гидроэлектростанция, и конструктивными особенностями турбины, и ее режимом работы. Расход воды оказывает прямое влияние на мощность, производимую гидроэлектростанцией. Чем больше расход воды, тем большую мощность можно получить.

По предоставленным данным КАЗГИДРОМЕТА, среднемесячным расходам воды за период 2019-2021 гг. (таблица 1), составлен график (рисунок 2) среднемесячного расхода воды за 2019-2021 гг. на реке Есиль на территории города Петропавловск [6].

Таблица 1. Расход воды р. Есиль г. Петропавловск

Месяц	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2019, м ³ /с	12,35	12,53	14,08	311,25	390,77	79,63	55,22	24,9	18,56	17,52	15,09	13,5
2020, м ³ /с	14,4	14,5	17	474	439	112	50,6	21,9	19,3	15,9	14,9	14,9
2021, м ³ /с	13,9	13,9	15,0	178	197	60,3	28,9	21,5	19,9	15,2	14,0	14,6
Средний расход воды 2019- 2021 гг.	13,55	13,64	15,36	321,08	342,26	83,98	44,91	22,77	19,25	16,21	14,66	14,33

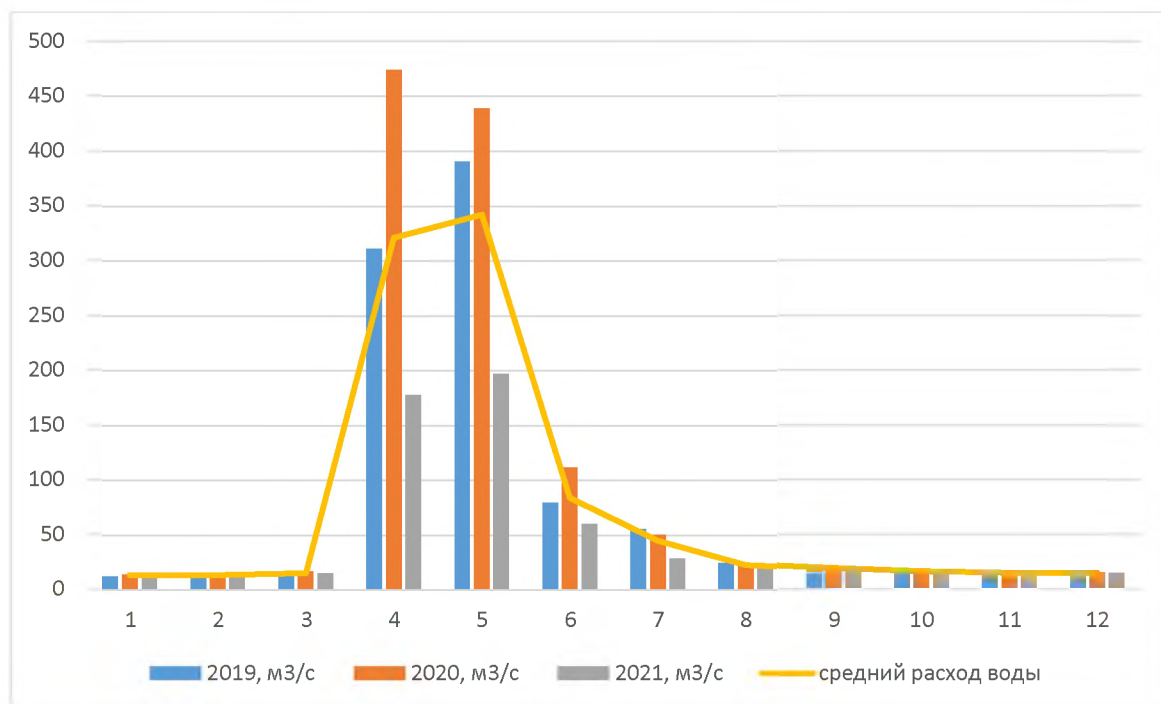

Рисунок 2. Расход воды в период 2019-2021 гг.

Проанализировав полученную диаграмму, можно подтвердить вышеизложенные утверждения о том, что максимальный расход воды приходится на весенне-летний период. Следовательно, наибольшая возможная мощность водотока будет наблюдаться в это время. Максимально пиковое значение наблюдается в апреле 2020 года и составляет 439 м³/с, а минимальный показатель – 12,35 м³/с в январе 2019 года. Также по полученной диаграмме, можно наблюдать, что в весенне-летнее время за 2021 год расход воды был в два раза меньше, чем за аналогичные периоды 2019-2020 гг.

На итоговую мощность речного потока влияют различные факторы. Энергия потока в природной среде расходуется на противодействие силам трения между частицами воды внутри самого потока, а также между руслом и водотоком. Основными факторами, влияющими на мощность являются: рельефы местности (перепады высот), продольные уклоны рек, погодные условия (заледенение, засуха, обильные осадки и т.д.), хозяйственные нужды и т.д.

Весь гидроэнергетический потенциал реки реализовать невозможно, поскольку из-за вышеописанных факторов возникают неизбежные потери расходов воды и изменение напоров воды, а также потери электроэнергии в электромеханическом оборудовании.

Для оценки потенциала гидроресурсов, необходимо определить мощность водотока:

$$N = \rho \cdot g \cdot Q \cdot \Delta H = 9,81 \cdot Q \cdot \Delta H, \quad (1)$$

где N – мощность водотока, кВт, ρ – плотность воды, кг/м³, g – ускорение свободного падения, м/с², Q – расход воды, м³/с, ΔH – разность уровней в начале и в конце участка.

Работа, выполняемая водотоком за определенное время (τ , с), рассчитывается по следующей формуле:

$$A = \frac{9,81 \cdot Q \cdot \Delta H \cdot \tau}{3600} = \frac{W \cdot \Delta H}{367}, \quad (2)$$

где $W = Q \cdot \tau$ – объём стока за определенный временной интервал, m^3 .

По данным формулам произвели расчет мощности и работы, совершаемой водным потоком по среднемесячным показателям расхода воды из таблицы 1, результаты расчетов занесены в таблицу 2.

Таблица 2. Расчет основных параметров гидроэнергетического потенциала

Месяц	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Среднегодовой расход воды	13,55	13,64	15,36	321,08	342,26	83,98	44,91	22,77	19,25	16,21	14,66	14,33
Разность уровней, м	1,01	0,99	1,10	4,80	7,03	3,20	1,98	1,20	1,00	1,00	0,94	0,93
Мощность, МВт	0,13	0,13	0,17	15,12	23,60	2,64	0,87	0,27	0,19	0,16	0,14	0,13
Работа, МВт*ч	99,89	92,22	123,32	10885,8	17561,0	1898,06	648,96	199,40	135,99	118,29	97,36	97,29

Режим эксплуатации ГЭС в энергетических системах характеризуется непрерывной работой на полную мощность, обычно только во время наводнений, 24 часа в сутки. В другие сезоны года ГЭС работает в режиме покрытия пиковой нагрузки, работая в среднем 3-5 часов в сутки, в режиме покрытия полупиковой нагрузки - 5-15 часов в сутки, и также используется в качестве чрезвычайных и частотных резервов. При необходимости обеспечения постоянных санитарных и экологических выбросов, часть агрегатов ГЭС работает непрерывно.

Исходя из полученных данных, максимальная теоретическая мощность составляет 23,6 МВт в мае, а выработка энергии в данный период времени при этом составляет 17561 МВт*ч в месяц. Для рек, имеющих такие показатели, применимы следующие виды гидротурбин: поперечная, радиально-осевая, пропеллерная, поворотной-лопастная.

Выводы:

1. Гидроэнергетика в Казахстане является основным, стабильным источником энергии, поскольку действующие гидроэлектростанции успешно работают с 2007 года.

2. Расход воды имеет стохастическую характеристику и нестабильна из года в год. Данный показатель коррелирует с количеством осадков, в зависимости от того, засушливый год или же наоборот. Однако в весенне-летний период он относительно других сезонов резко увеличивается.

3. Река Есиль на исследуемой территории является низконапорной рекой, исходя из данных таблицы 2. По данной причине выбор гидротурбины ограничен.

4. Максимальная вырабатываемая мощность составляет 23,6 МВт и приходится на май. Однако в остальной период мощность значительно ниже, по данной причине оптимальным вариантом является установка МиниГЭС, мощностью до 10 МВт.

5. Изучив возможные виды гидроустановок, пришла к тому, что при имеющихся параметрах водотока, наиболее подходящим вариантом для данной реки является пропеллерная, поворотной-лопастная турбина.

Литература:

1. <https://energystats.enerdata.net/renewables/renewable-in-electricity-production-share.html>.
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/403997?directionId=4910&lang=ru>.
3. Информационная система "ПАРАГРАФ". Документ: Гидроэнергетический потенциал Казахстана оценивается в 170 млрд кВт-ч в год – Искаков.
4. <https://ru.climate-data.org/азия/казахстан/северо-казахстанская-область/петропавловск-6107/>.
5. Казахстан. Национальная энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005.
6. Гидрологическая база данных РГП «Казгидромет». 2022 г.

References:

1. <https://energystats.enerdata.net/renewables/renewable-in-electricity-production-share.html>.
2. <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/403997?directionId=4910&lang=ru>.
3. Informacionnaya sistema "PARAGRAF". Dokument: Gidroenergeticheskij potencial Kazahstana ocenivaetsya v 170 mlrd kVt-ch v god – Iskakov.
4. <https://ru.climate-data.org/азия/казахстан/северо-казахстанская-область/петропавловск-6107/>.
5. Kazakhstan. Nacional'naya enciklopediya. - Almaty: Қазақ enciklopediyasy, 2005.
6. Gidrologicheskaya baza dannyh RGP «Kazgidromet». 2022 g.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PHILOLOGICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-129-136

ӘОЖ 82.02

ҒТАМА 17.07.31

ПЕРИФРАЗДАРДЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ҚОЛДАНЫСЫ

Есматова М.Т.^{1*}, Айткенова Ж.Т.²

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,*

Қазақстан Республикасы

**E-mail: esmatova@mail.ru*

Аңдатпа

Көркем шығармада заттың немесе құбылыстың маңызды белгісін ашу үшін қолданылатын жоғары бейнелі тіркестердің орны, лексика-семантикалық сипаты жоғары. Көркем әдебиет тілінің көріктеуші құралдарының бірі – перифраздар. Кез-келген тарихи кезеңде ұлттық тілдің алатын орны жоғары, өйткені ұлттық мәдени дүниенің даму деңгейі тілдің даму шеңберімен тығыз байланысты. Мақалада перифраздардың құрылымы, мағыналық ерекшелігі Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Т. Сәукетаев шығармаларынан алынған мысалдар арқылы талданады.

Кілтті сөздер: перифраза, зат есім, сын есім, тіркесімділік, семантика, авторлық перифразалар, тақырыптық топтар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕРИФРАЗОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Есматова М.Т.^{1*}, Айткенова Ж.Т.²

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,*

Республика Казахстан

**E-mail: esmatova@mail.ru*

Аннотация

Образные фразы с высоким эмоциональным содержанием, используемые в художественных произведениях, имеют высокий лексико-семантический характер. Перифразы являются одним из художественных средств языка литературы. В статье анализируется структура и значение перифраз на примерах, взятых из произведений Г. Мусрепова, С. Муканова и Т. Саукетаева.

Ключевые слова: перифраза, существительное, прилагательное, сочетаемость, семантика, авторский перифраз, тематические группы.

USE OF PERIPHRASES IN ART LITERATURE

Esmatova M.T.^{1*}, Aitkenova Zh.T.²

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,*

Republic of Kazakhstan

**E-mail: esmatova@mail.ru*

Abstract

Figurative phrases with high emotional content used in works of art have a high lexical-semantic character. Paraphrases are one of the artistic means of the language of literature. The article analyzes the structure and meaning of paraphrases using examples taken from the works of G. Musrepov and S. Mukanov, T. Sauketaeva.

Keywords: paraphrase, noun, adjective, compatibility, semantics, author's paraphrase, thematic groups.

Кіріспе

Әдеби құралдар кез келген көркем шығармада кездеседі. Олар оқырманның қызығушылығын оятуға, оқиғаға жарқын, эмоциялы ренк беруге арналады. Тіл біліміндегі ең күрделі және маңызды құбылыстардың бірі, бейнелі стильдік құрал – перифраздар. Белгілі бір құбылысты, оқиғаны сипаттайды, олардың ерекше белгілерін көрсетеді, суреттеу нысанын оңай тануға, түсінуге мүмкіндік береді. Жазушы заттың не құбылыстың атын оның маңызды белгілері мен оны айқындайтын белгілерін суреттеумен алмастырып, перифразаны қолданады, санамызда өмірдің жарқын бейнесін жасайды. Перифраздарға терминологиялық анықтама беруде бұл құбылыстың тек логика, әдебиеттану, стилистика, риторика сияқты түрлі салаларда қолданылуына байланысты кейбір қарама-қайшылықтар туындайды, бұл оны тек тіл білімінің пәні ретінде анықтауға мүмкіндік бермейді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламызда бір заттың мазмұнын сипаттайтын сөз тіркестінің мағыналық жағынан бөлінбейтін көркем өрнектер перифраздардың қолданысын, мағыналық ерекшеліктерін ашуда семалық және лингвистикалық талдау әдісі қолданылады.

Зерттеудің нәтижелері

Перифраза – өзіне тән белгілері бойынша оңай танылатын затты жанама көркем суреттеу. Шығармалар тілін бейнелі, мәнерлі ететін, сөйлемді түрлендіретін троптардың бірі.

Көркем шығармаларда, публицистика мен шешендік өнер туындыларында сөздің мәнерлілігін арттыру, оқырманға немесе тыңдаушыға ерекше әсер ету үшін стильдік құрал ретінде перифраздар қолданылады. «Қазақ тілі. Энциклопедиясында» перифразға: «Перифраза (ағылшын *paraphrase*) – сөздің бейнелі мағынада қолдану тәсіліне жататын көркем троптың бір түрі. Перифраза затты, процесті, құбылыстың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынада қолдана отырып, соны образды түрде сипаттау, анықтау» деп анықтама берілген [1, 259 б.]. Перифраздар сөздің бейнелі және мәнерлі құралы болғандықтан, көркем шығармаларда жиі қолданылады, мағынаның әсерлігін күшейтеді.

Ғ. Қалиев «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» еңбегінде перифраза атауына төмендегідей түсініктеме береді: 1) сөздің сөз тізбегінің мәнін басқаша түсіндіріп жеткізу (мәтінде мен деудің орнына осы жолдардың авторы делінуі); 2) жай сөздің орнына оның ауыс мағынасын білдіретін сөздердің қолданылуы. Мысалы: арыстан – аң патшасы, жылан – аты жаман, ұры – қолы жылдам [2, 245 б.]. Перифразаны стилистикалық құрал ретінде қарастырамыз, оның негізгі мақсаты - құбылыстың немесе объектінің өзіне тән белгілерін байқап, ерекшелеу, оның бейнелі түрде қабылдануына ықпал ету.

Перифраздар атаудың белгілерін көрсететін тіркестерді көркем сөзбен ауыстыру. Олар түрлі жолдармен жасалынады:

а) заттың, процестің, құбылыстың түр-түсіне қарай жасалатын перифраздар. Мысалы: *Көк сұлуы* көпке дейін ойынға қатынаспай қойды, еркек қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға шақырса да елең қылар емес (Ғ. Мүсірепов, «Кездеспей кеткен бір бейне»). *Көк сұлуы* – перифраз – қыран бүркіт, аспанда қалықтап ұшқанда керемет бір сұлулығымен таң қалдырар құс деген мағынада қолданылған.

ә) заттың, процестің, құбылыстың жасалынған материалына қарай болатын перифраздар. Мысалы: Ол қара жерді солқылдата сілтеп келе жатқан *от арба* – қара бұйра жал-құйрығын аспанға шаншып, қараңғы түнді қақ жарып, жарқырап келе жатқан паравоз! (Ғ. Мүсірепов, «Кездеспей кеткен бір бейне»).

б) заттың, процестің, құбылыстың сыртқы келбетіне қарай жасалынған перифраздар. Мысалы: Аш-жалаңаш сені шақырамыз, *сірі алақан, шойын білек*, мына туды сен ұстайсың! (Ғ. Мүсірепов, «Кездеспей кеткен бір бейне»). Бұл жердегі перифраздар – кедей, қарапайым шаруа дегенді білдіретін тіркестер.

Перифраздар объектілерге олардың бұрынғы функцияларын өзгеріссіз қалдыра отырып, екінші атау береді. Объектінің қасиеті басқарушы сөз ретінде, объектінің атауы басқарылатын сөз ретінде қабылданады. Олар затқа өзіне тән ерекше сапаны беретін сипаттаушы элемент қызметін атқарады, бағалау арқылы эмоционалды реңк береді, шындық құбылыстарды жанама сипаттамалық белгілеуге әкелетін стильдік құрал. Перифраздар экспрессияға бай, тікелей білдіріп тұрған мағынасын бірнеше сөздер арқылы сипаттап бере алады: Кіру-кірмеу әркімнің өз еркінде деп, *ұзын саясаттың* сойылын соққансып мәймөңкелеткенмен, жеме-жемге келгенде тіріге тұяқ тастамай, жарлының аузын аққа тигізіп отырған жалғыз сиырына дейін сыпырған (Т. Сәукетаев, «Көлеңкелер патшалығы»). Сөйлемдегі ұзын саясат көркем шығармадағы колхоздастыру, коллективтендіру кезіндегі сөздің жаңа ұғымды суреттелуі.

Парадигмалық өлшемге жататын алмастыру қызметіне көшкен сөз тіркестері еркін перифраз ретінде қолданылады. Мысалы: Бүгін мультфильм көріп болысымен, ақырын басып бөлмеге кірсем, атам әдеттегідей қара қобдиша – транзисторын құшақтап, төсегінде жатыр екен (Т. Сәукетаев, «Көлеңкелер патшалығы»). Сөйлемдегі қара қобдиша – перифраз, сөйлеу процесінде пайда болған автордың қолданысындағы тіркес, транзисторды атау. Ал осы шығармада узуалдық префраздар да кездеседі. Соған бір мысал келтіре өтсек: «Астағифиралла, ат сүйреткен арбаны көріп едік, өзінен өзі дір-дар етіп зырылдаған *көк темірді* кім көрген» деп жағаларын ұстайтын. Бір күні бір топ жігіт көкпардан қайтып келе жатқан, анадайдан айдау жолды шаңдатып «*шайтан арба*» өте шыққаны Т. Сәукетаев). Осы үзіндідегі көк темір мен шайтан арба дегендері – трактор мағынасында қолданылған.

Перифраз мәтінге экспрессивтілік беруде, сипаттау тұрғысынан стильдік қызметтегі өрнектер. Автордың белгілі объектіні атау, оның жанама мағынасы мен маңызды ерекшеліктерін, бағасын көрсетуге көмектеседі.

Шығармаларын әрлей түсетін тәсілдердің ішінде перифраздардың алатын орны бөлек. Бір нәрсені немесе құбылыстың бір белгісін көрсетіп атау қай тілде де бар әдіс. Мысалы: Балалардың орналасуына және жағдай жасауға мүмкіндігі бар істі оның аямағанын дағдылы *өмірдің рельсіне* салып жіберу оған да, оның қызметтес серіктеріне де жеңілге түскен жоқ (С. Мұқанов, «Сырдария»). Өмірдің рельсі – күнделікті өмір, өмірдің ағымы деген мағынаны автор осындай мәнерлі перифразбен берген.

Перифраз сөздердің семантикалық реңкінде экспрессивтік, эмоционалдық, бейнелілік, образдылық сипаттар басым болады. Мысалы: Со кісінің айтқандары ғой, жүдә біздің құлақта қалған, *құйма құлақтыңығыз* ғой, соның бәрін ұғып қалған (С. Мұқанов, «Сырдария»). *Құйма құлақ* деген тіркес тез ұғып алатын адамдарды атайды.

Әр акын, әр шешен өзінің өмірге көзқарасына, оның жан-дүниесіне, тіл байлығына қарай бейнелі ат береді. Автордың затқа қатынасын сезінетіндей бағалаушы сипаты бар перифраздар туындап жатады. Олар көркем мәтінге эмоционалды-бағалаушы сипат, өрнек беріп тұрады. Мысалы: «*Кәрі құлақтымын*» дейтін Дәметкеннің үлкендерден естуінше келес еркектің астынан өтсе белі кетеді, әйелдің астынан өтсе, бала көртермейді (С. Мұқанов, «Сырдария»). Бұл сөйлемдегі *кәрі құлақты* перифраз авторлық тіркес болып саналады, мағынасы үлкендерден естіген дегенді білдіреді.

Перифразалар – жазушының оқырманнан нені жасырып тұрғанын интуитивті түрде сезініп тұратын бейнелі сөздері, мысалы: көшеде он екі шар жанды. *Он екі шар* сөзі шамның орнына ауыс мағынасында қолданылған. Мысалы: Шуласқан жұрт үш арқаннан бірдей тартып, *аты жаманды* қырға алды да шықты (С. Мұқанов, «Сырдария»). Бұл жерде *аты жаман* деген жайын деген жыланды атап тұр.

Ауызекі сөйлеу тілінде және көркем мәтіндерде кездесетін мысалдар құбылысты логикалық және бейнелі топшаларға бөлуге мүмкіндік береді. Логикалық, сипаттамалық сәтте заттар, құбылыстар, оқиғалар арасындағы айқын көрінетін, оңай ажыратылатын байланыстарға құрылады. Ал бейнелі түрде – ассоциациялар жүйесі мен жасырын біріктіруші байланыстар бойынша логикалық болады. Көркем шығармалардан мысалдарды оңай табуға болады. Мысалы: Сол жөнінде айта кеп: - *Ұзынқұлақтың* хабарлауынша, оқу бітіргеннен кейін біздің облысқа сені қызметке келуінді де, келе сап үйленуінді де біліп отырдық, - деді ол күліп (С. Мұқанов, «Сырдария»). Келесі сөйлемде бұл тіркес ретінде беріліп, өсекші мағынасында алынады. Контексте орай олар көп мағыналы болып та қолданылады. Мысалы: «Отыз тістен шыққан сөз отыз ру елге жетеді» дегендей, *ұзын құлақ* арқылы ілезде тарайды да кетеді (С. Мұқанов, «Аққан жұлдыз»). Бұл сөйлемдердегі перифраздар зат есімдердің бір-бірімен ешбір жалғаусыз байланысқан түріне жатады. Бұлардың негізгісін көрсете отырып, сипаттау қызметін ерекшелеуге әкелетін заттың белгілерін көреміз. Олардың айрықша ерекшелігі – кең таралуы, лексикалық мағынаның ашықтығы, көбеюінің стереотиптілігі.

Бейнелі перифразалардың мәнін көркем әдебиеттен алынған мысалдар барыншы дәл ашуға көмектеседі. *Сақина деудің орнына шірік алтын тағып алған, менің саусағымды безендіретін мәңгілік махаббат символы. Махаббат символы деген – жүзік.* Перифраза бір заттың белгілі бір қасиетін айрықша атап өткісі келгенде, немесе соған ерекше назар аудартып, ден қойғызу мақсатында қолданылады. Егер біреуге Шық бермес Шығайбайсың десек, ұзақ уақыт бойы сараңдықпен синоним болып келеді, Алдар көсенің дәл өзі десек, алдау, қу, айлакерлік деген ұғыммен мағыналас болып алынады. Бұл жағдайда біз перифразаның таза түрінде емес, оны басқа троп түрімен, метафорамен салыстырумен айналысамыз.

Мақалада перифраздардың құрылымына да тоқталып, мысалдар келтіріп өткенді жөн көрдік. Зат есім мен зат есім (тәуелдік тұлғалы, түрік изафеті) тіркесуі арқылы жасалған перифраздар. Мысалы: Лақылдап от түкіргенде шығатын *соғыс тәңірісі* - зеңбірек үні бізге әлі естілген жоқ (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Сөйлемде жазушы перифразды қолданады да оның мағынасын сызықша арқылы түсіндіріп кетеді. Нағашым берген энеукүнгі білезікті *шайтан базарға* апарып сатайық та (Т. Сәукетаев, «Көленкелер патшалығы»). Шайтан базар деп берілген тіркесті автор келесі сөйлемде мағынасын ашып береді: Оған жер-көктің алып-сатары жиналады емес пе, солардың бірінен алушы шықпас деймісің? (сонда) Тәуелді сөз тіркестерінде перифразаланған сөздер анықтауыштық қатынаста тұрады, синтаксистік әрекетіне әсер етпейді, біртұтас сөз ретінде танылады. Перифразалық сөз үйлестіру қатынасында болады.

Біздің *күміс қаршыға* - барлаушы самолет келе жатыр екен (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Күміс сөзі жеке қолданылғанда бағалы металл, ал тіркеске түскен кезде адъективтеніп, уақытша сын есімнің қызметіне ауысқан. Сөйлемде барлаушы ұшақты атауда қолданылған перифраз екендігі анық байқалады.

Зат есім тәуелдік жалғаулы және зат есім септік жалғаулы: *Әкесі баласын* көтеріп тұрады деген жұмбақта әкесі деген қазақ аяқты және қазанды бала деп перифраздап беріп тұр.

Зат есім (ілік септігінде) және зат есім (тәуелдік жалғаулы) түрі: Қайнатқан күріштің суы – *ажалдың даруы!*.. деп айтып едім ғой (С. Мұқанов, «Сырдария»). Бұл жерде ажалдың даруы деген тіркесті автор іш ауруына, дертке шипа ретінде қолданылатын дәрі деп алған. Тәрбияның аузынан шыққан *сөздің салмағын* ұға отыра, өзінен басқа медеуі жоқ кәрі әкесінің халін көз алдына келтіре отырып, «Аяғанда амалым не?» деген бұрынғы тоқтамы бүлік етпеді (С. Мұқанов, «Сырдария»). Сөздің салмағы деген перифраз – мағынасы басым, терең сөз деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз тіркестері бір-бірімен матаса байланысады. Абайда осы перифразға синонимдес тіркес қолданылады. Мысалы: *Өлең – сөздің патшасы*, сөз сарасы.

Бұл үлгі бойынша перифраздар тілімізде баршылық. Тағы бірнеше мысал келтіріп өтейік: Менің ойымша, *жемістердің патшасы* – өрік. Осы шекарада *сүттің қаймағын алу* жүргізіледі. Сүттің қаймағын алу – пайда табу.

Сын есім мен зат есім үлгісімен жасалған перифраздарда грамматикалық тұрғыдан бірнеше құрылымдық түрлерді көрсетуге болады: «Отыз тістен шыққан сөз. Отыз ру елге жетеді» дегендей, *ұзын құлақ* арқылы ілезде тарайды да кетеді (С.Мұқанов, «Аққан жұлдыз»). *Ұзын құлақ* деген – өсекші, естіген хабарды жылдам таратушыны адамға қатысты айтылады. Бұған дейін аттанғандардың кейбірінен *қаралы қағаз* келгенде, зәресі ұшқан Сырбай: «Жасаған, маған естірте көрме, мұндай қағазды!» деген тілекке ауған еді (С. Мұқанов, «Сырдария»). Марфуғаның қайғысын жеңілдету орнына, майданға кеткен жақындарын айтып, кейбірі *қара қағаз* алғанын айтып ауырлатып жібереді (сонда). Қаралы қағаз және қара қағаз деген перифраздар бір-біріне мағыналы синонимдес болып келеді, соғыста қайтыс болған жауынгердің туыстарын ескерту, естірту үшін жіберілген хат. Содан бері мен үш рет *қызыл бұрышта* болған жиналысқа да қатынастым (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Жиналыс өтетін мәдениет үйі осылай аталатын. Бұл бүгінгі күні тарихи сөз болып табылады.

Жаңа кіріп келген саудагер баласы әкесімен екеуі қосарлана жүгіріп, жиналыстарда ылғи қай жеңген жағына қосыла кететіндіктен *қос қоржын* атанған (Ғ. Мүсірепов, «Кездеспей кеткен бір бейне»). Бұл мысалдардағы төрт сирақ – мінуге жарайтын ат, екі сұлу – тату-тәтті өмір сүріп жатқан аққулар, қос қоржын – контексте «хамелеон» деген мағынада алынған.

Үш мүшелі есім перифраздар есім перифраздардың екінші бір тобы. Бұлардың төрт түрі бар. Олар:

а) зат есім (ілік жалғаулы) мен сын есім + зат есім (тәуелдік жалғаулы). Төбемізден аумай қойған *жаудың қоңыр аласына* жоғарыдан ала, көлденеңнен бір килікті де, қайтып оралмай, кетіп қалды (Ғ.Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Жаудың қоңыр аласы жазушы тілінде жаудың ұшағы, самолеті дегенді білдірген перифраз. Өкініш пен күрсініске толған ана көкірек қарс айырылып, ақ мая жеккен қазақы күйме ішінде Тәңірге жалбарынып, *адамның Жасаған иесінен* жәрдем күтеді (Т. Сәукетаев, «Көлеңкелер патшалығы»). Алла тағала, Тәңірі деген мағынаны білдіретін перифраз.

ә) сан есім мен сан есім мәнді сөз + зат есім: *Дәметері – бір жарым жұдырық*, яғни қағаз ақшамен мың жарым сом екен (С. Мұқанов, «Аққан жұлдыз»). Бүкіл психолог атаулының айтуынша, адамның *жан дүниесінің айнасы* - көзі, жанының қандай құбылысы болса да, көзге сәулесін түсірмей қоймайды (С. Мұқанов, «Сырдария»). Москва оның ұғымында жүрек, ол – *Кеңес Әкіметінің жүрегі*, ол – *елдің жүрегі* (сонда).

в) күрделі сан есім мен зат есімнің тіркесінен жасалған перифраздар:

Он сегіз мың галамның, Бар тынысы күнде тұр (Абай). Осы үлгіге авторлық перифраздан мысал келтіріп өтсек: *Сырдың мың пәлесінің* жер бетіндегілеріне «ағайын»

боп алған Байжан ұшатын «пәлелердің» адамды шағатындарына, әсіресе маса мен сонының шығауына төзе алмай-ақ қойды (С. Мұқанов, «Сырдария»). Бұл шығарма Сырдария өлкесінде болып жатқан оқиғаны суреттегендіктен, сол ортаның табиғатына, мың пәлесіне тоқталып өтеді, ол - Сырдың бақа-шаяны, шыбын-шіркейі, маса-сонасы мен шегіртке-жыланы. Жазушы барлығын бір ортақ атаумен *Сырдың мың пәлесі* деп өте жақсы перифраз қолданып, топтап көрсеткен.

Бәрі де көз қанып қалған дүние ғой, сондықтан ұмытпай есте сақтап жүргеніміз (С. Мұқанов, «Сырдария»). Үнемі көріп, бақылап жүрген және өмірі осы саламен айналысқанмын деген мағынада берілген көп мүшелі перифраз.

Әр тақырыпқа сай перифразалық бірліктерді сипаттайтын тірек сөздер болады: семантикалық образдарды – перифраздарды жасайтын тірек сөздер болады. Мысалы, соғыс образына қатысты суреттеме атауларда дауыл, өрт сөздері, сүю, құмарлану, қайғыру сезімдерін білдіруде сусын, от, өрт сөздері, батырлықты, ерлікті білдіруде арыстан, сұңқар, жолбарыс сияқты сөздер перифраздың тірек сөзі болып келеді: жүрегіне өрт түсу – сүю, көкірегінде оты бар – саналы, ойлы, от қып өртеу – күйік тарттыру, отқа түсу – жанын пидә қылу, отқа күймеу – пәледен аман болу, қайғы оты – қасірет-күйік т.т. Мысалы: Ақырын жылжып кеп, *темір табан* көпірдің әрбір сүйем жерін байқап басып, бері қарай өтіп кетті (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Темір табан деп соғыс қаруы танк ауыр техникасын айтып перифраздаған. *Жаудың құзғындары* да әлсін-әлсін орай ұшып, зуылдап бомбалар тастайды (С. Мұқанов, «Сырдария»). Жаудың құзғындары – жаудың бомбалауға арналған ұшақтары.

Вагоннан шыққан соң-ақ жарты миллион халқы бар *көмір қаласының* кең демалысы сезіле бастады (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдаты»). Көмір қаласы деп тілімізде әбден штампперифраз ретінде қалыптасқан тіркес Қарағанды – көмірлі қаланы атайды.

Перифраздың қолданылу себептері өте көп: 1) екінші номинативтік қызметі – ұғымды қайтадан белгілеу. Құбылыстың ерекшелігін айқындап көрсете отырып, ұғым ауқымын кеңейтеді; 2) эвфемистік мағынада шындықты бүркемелеу үшін, яғни мағынасы суық, дөрекі, ыңғайсыз, қолайсыз я анайы ұғымдарды майдалап, тігісін жатықтау етіп жеткізу үшін жұмсалады. Мысалы: ... Ауыл үстінде тынбай ойнақтайтын сөздер – сиыр, ит, шошқа, есек болып басталады да, аяқ жағы баяғы бір ана сорлының атын былғап бітеді (Ғ. Мүсірепов).

Перифраз мәтіннің ақпараттық мазмұнын байытып, бір сөзді қайталай бермеу мақсатында пайдаланылады. Көркем өрнектер тілімізде мол, олар бірнеше тақырыптық топтарға жіктеледі. Нақты материалды талдау нәтижесінде олардың өмірде кездесетін түрлі құбылыстарға қарай топтық түрлері болатындығы анықталады.

Өсімдіктерге байланысты перифраздар. Табиғаттағы адам тіршілігі әсіресе, өсімдіктер дүниесімен тікелей байланысты болады. Сол себепті өсімдіктер сан – алуан образдардың эталоны ретінде тілдегі троптар мен фигураларда кеңінен қолданылады. Колхоздың биылғы егіс жоспары 310 гектар, оның *ақ егісі* 110 гектар, *көк егісі* 150 гектар, өзгелері басқа дақылдар (С. Мұқанов, «Сырдария»). Ақ егіс – күріш, көк егіс – егін деген мағына беретін перифраздар.

Не бекініс қабырғасы берік шаһарлардың үстінен *грек отыны* - құм аралас мұнайдан істелген жаңғыш заттарды лақтырып, адам көзі кимас ғажайып сұлу мешіт, шіркеу, патша сарайын өртеу, алдау дегендердің бәрі қатар жүретін (І. Есенберлин, «Көшпенділер»).

Бұл сөйлемдегі перифраз грек отыны – жаңғыш заты ойлап тапқан елдің атауымен атап тұр. Бұл авторлық перифраз түріне жатады.

Англия өте қауіпті ел, біздің ақындар «Залым Альбионы» деп босқа атап кеткен жоқ (Ғ. Мүсірепов, «Оянған өлке»). Сол *Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан* кейін, мал-мүліктен, туысқан-туғаннан айрылған Ешкібай осы жаққа келіпті де, сырдан бөлініп шыққан «Көксуға» тұрақтапты (С. Мұқанов, «Сырдария»). Тарихи оқиғамен аталған тіркес бүгінде жұт, қудалау деген мағынада түсінілетін перифраз, жастар бұл тіркестен бірден тарихи оқиға болған жылдар мен оқиғаның өзін бірден айтып бере алады.

Перифраз дегеніміз – өзіне тән белгілері бойынша затты өз атымен атамай, жанама көркем суреттеу. Сөйлемді түрлендіретін, бейнелі, мәнерлі ететін сөздер. Әрі сөздің мазмұнын сипаттайтын, мағыналық жағынан бөлінбейтін, ауыспалы мәнді өрнек. Бұл троп бейнелі түрде белгілі бір оқиғаны, құбылысты сипаттайды, олардың ерекше белгілерін көрсетеді. Жазушы заттың не құбылыстың атын оның маңызды белгілері мен оны айқындайтын белгілерін суреттеумен алмастырып, санамызда өмірдің жарқын бейнесін жасайды. Метафора мен перифраздың арасында түбегейлі айырмашылық жоқ, олар синонимдік өрнектер. Кең ұғымды нақты ұғыммен алмастырады.

Перифраздың тілдік механизмі мен стилистикалық табиғатын ашу – ана тіліміздің көркемдік-бейнелеуіш құралдар байлығын тануға көмектеседі; синтаксистік-семантикалық бірлік – сөз тіркесінің стильдік тұрғыдан қолданылуын сөз етуге, олардың көріктеу нормаларына сай келуі немесе олардан ауытқу мәселелерін зерттеуге алып келеді, сондай-ақ бұл зерттеу терминдік атаулар мен олардың мағыналарын дәлдеу-нақтылау іс-әрекетіне септігін тигізеді сөзсіз. Көркемдік құралдардың тілдік-стильдік механизмін айқындау – бүгінгі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Командиріміз бір күні мені *тіл әкелуге* жұмсады (С. Мұқанов «Сырдария»). Тіл әкелу деген перифраз жаудан мәлімет ала алатындай жоғары лауазымды офицерді тұтқынға алу деген мағынада берілген синекдохалық перифраз. Осы шығармада тағы мына мысалға назар аударайық: Сырдың *мың пәлесінің* жер бетіндегілеріне «ағайын» болп алған Байжан, ұшатын пәлелердің адамды шағатындарына әсіресе маса мен сонаның шағуына төзе алмай-ақ қойды (сонда). Мың пәлесі деген синекдохалық перифраз бақа-шаян, маса-сонасы, құрт-құмырсқасы, жыланы, тасбақасы деген жәндіктерді атап тұр. Бұл авторлық перифразға жатады.

Тілімізде антоним перифраздар да бар. Мысалы: Қуланып айтқанда, әлі жан адам мекендеп көрмеген Бетпақтың даласын біз *«ішкі дүние»* дейміз де, ел мекендеген өлкелерін *«сыртқы дүние»* дейміз. Сыртқы дүниемен байланысымыз біздің самолет арқылы (С. Мұқанов, «Сырдария»). Сөйлем ішінде берілген перифраздар бір-біріне антоним болып тұр, мағынасы да ашық берілген, ішкі дүние – адам мекендемейтін жер, сыртқы дүние – ел мекендеген өлкелер. Адам жан-дүниесін сан қырлы, алуан сырлы нәзік қырларын «жан пердесі» тіркесі арқылы беру де ұтымды. Бұл да жоғарыдағы перифраз секілді айшықты, образға құрылған. Мысалы: Ата-анасының *оң батасын* алмай қарғысқа ұшырады ма, отасқан он үш жылдың ішінде жалғыз-ақ құрсақ көтеріп тоқтап қалды (Т. Сәукетаев, «Көлеңкелер патшалығы»).

Сонымен, тілімізде заттардың, процестердің, құбылыстардың атаулары өте көп, солардың қайсысы болмасын перифраздануға мүмкіндіктері мол. Сол мүмкіндікті молынан қолданған ақын-жазушыларымыз да көп.

Қорытынды

Қазақ тілінің өзінде перифраздар кез келген заттарды немесе құбылыстарды бейнелеу үшін қолданылады. Тұрақты комбинациялар мен ұғымдарды суреттеу ойымызды кеңейтеді. Перифраздарды дайындауда қолданылған заттың оған тән қасиеттері бейнелі тіркестермен алмастырылып жұмсалуды халықтың аялық білімінің кең

екендігін танытады. Перафразаларды қолданатын адам заттың немесе құбылыстың сипаттамасына оны ерекше сипаттайтын белгілердің тұтас кешенін қосады. Ал кез келген адам үшін бұл сәттер танылатын болады. Бүгінгі күні мұндай тіркестер бір немесе бірнеше сөзді бөлуге, өзгертуге немесе алып тастауға болмайтын тұрақты тіркестерге айналды. Олар жанама мағынаны береді, бірақ объектіні дәл сипаттайтыны сонша – түсіндіруде қателесу мүмкін емес. Перифразаларды көркем шығарма авторлары, шешендер мен журналистер ғана емес, қарапайым адамдар да күнделікті қарым-қатынаста қолданады. Бағалаушы сипатына байланысты затқа деген бейнелі қатынасты сезінеді. Дұрыс таңдалған перифраздардың көмегімен қалағанға қажетті эмоционалды-экспрессивтік бейне қалыптасады. Затты қабылдай білу нәтижесінде автордың нені жасырғанын перифрастикалық айналым негізінде сезіледі.

Әдебиет:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. - Алматы. Қазақстан республикасы Білім, Мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 420 б.
2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
3. Мүсірепов Ғ. Қазақ солдаты. – Алматы: Жазушы, 1987. - 368 б.
4. Мүсірепов Ғ. Оянған өлке. – Алматы: Жазушы, 1987. - 484 б.
5. Мұқанов С. Сырдария. – Алматы: Жазушы, 1975. – 591 б.
6. Сәукетаев Т. Көлеңкелер патшалығы. – Алматы: Жазушы, 1998. - 328 б.

References:

1. Qazaq tılı. Ensiklopedia. - Almaty. Qazaqstan respublikasy Bılım, Mädeniet jäne densaulyq saqtau ministrлігі, Qazaqstan damu instituty, 1998. – 420 b.
2. Qaliev Ğ. Til bılımu terminderiniń tüsindirne sözdıǵı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2005. – 440 b.
3. Müsirepov Ğ. Qazaq soldaty. – Almaty: Jazuşı, 1987. -368 b.
4. Müsirepov Ğ. Oıanǵan öлке. – Almaty: Jazuşı, 1987. - 484 b.
5. Mūqanov S. Syrdaria. – Almaty: Jazuşı, 1975. – 591 b.
6. Säuketaev T. Köleńkeler patşalyǵy. – Almaty: Jazuşı, 1998. - 328 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-137-144

ӨОЖ 811

FTAMA 03.81.37

АТАУЛАР МЕН ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ НОМИНАТИВТІК-ФОНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жуанышпаева С.Ж.^{1*}, Мұхамеджанова Г.Т.², Бейсенбаева А.С.³, Баекина Н.М.⁴

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,*

Қазақстан Республикасы

**E-mail: samal500@mail.ru*

Аңдатпа

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі ретінде көркем шығарма атауын, қаламгер тарапынан кейіпкерге қойылатын есімдерді зерттеу арқылы поэтикалық ономастика саласының теориялық-әдістемелік негізін қалыптастыруға болады. Шығарма тіліндегі онимдердің, соның ішінде поэтонимдерді танымдық бағытта этномәдени және этнолингвистикалық тұтастықта қарастыру – қоршаған болмысты ментальді түрде сипаттайтын ономастикалық бірліктер «тіл-сана-ұлт» ауқымында жинақталған таным тәжірибесін мейлінше нақтылауға негіз болады.

Белгілі бір ұлт тілінде көркем әдебиет тілінің алатын орны ерекше. Яғни, әдебиет тілі халық тілінің дамып, қалыптасуында аса зор қызмет атқарады. Тілдік құралдар әдеби тілдің қалыптасуының фактологиялық материалы болып табылатындығын, олардың жеке авторлық қолданыстағы өзіндік қажеттілігін эстетикалық категория ретінде қарастырады.

Ғылыми мақалада көркем туындыдағы ономастикалық бірліктер тіл несінің көркем ойлау жүйесінің нәтижесі болуымен қатар оның ұлт тіршілігінің барлық саласын қамтитын этномәдени және тілдік таңбалар болып табылатындығы жайында баяндалады. Сонымен қатар атаулардың ерекшеліктері шығарманың сюжетімен, мазмұндық идеясымен, көркем образдар әлемімен, кейіпкер тілімен және кейіпкердің бітім-болмысымен ағастырыла суреттеледі. Сол арқылы әр кейіпкер атының астарында ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетаным, ұлттық болмыс, ұлттық мінез, ұлттық дәстүр, ұлттық наным-сенімнен туындайтын тілдік құбылыс бар екендігін көрсетіп, авторлар олардың лингвомәдени сипатқа ие болатындығын, сондай-ақ көркем туындыдағы атаулардың қолдану ерекшелігін саралау мен аталымдық қасиетін нақтылау тіл мен мәдениет көрінісін айқындаудың бір бөлігі болып табылады.

Түйінді сөздер: тіл, әдебиет, мәдениет, мінез, шығарма, құбылыс.

НОМИНАТИВНО-ФОНОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕН И ИМЕН СОБСТВЕННЫХ

Жуанышпаева С.Ж.^{1*}, Мұхамеджанова Г.Т.², Бейсенбаева А.С.³, Баекина Н.М.⁴

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,*

Республика Казахстан

**E-mail: samal500@mail.ru*

Аннотация

В качестве одной из актуальных проблем современного казахского языкознания можно сформировать теоретико-методологическую основу области поэтической ономастики путем изучения названия художественного произведения, имен, обозначающих характер со стороны писателя. Рассмотрение онимов в языке произведения, в том числе поэтонимов в познавательной направленности в этнокультурной и этнолингвистической целостности – ономастических единиц, ментально характеризующих окружающую действительность, служит основанием для максимального уточнения опыта познания, накопленного в масштабе «язык-сознание-нация».

Язык художественной литературы занимает особое место в языке определенной нации. То есть литературный язык играет огромную роль в развитии и становлении народного языка.

То, что языковые средства являются фактологическим материалом формирования литературного языка, рассматривает их самостоятельную потребность в индивидуальном авторском использовании как эстетическую категорию.

Научная статья повествует о том, что ономастические единицы в художественном произведении являются не только результатом художественного мышления носителя языка, но и этнокультурными и языковыми символами, охватывающими все сферы жизни нации. Кроме того, особенности названий иллюстрируются сюжетом произведения, содержательной идеей, миром художественных образов, языком героя и перемирием героя. Указывая тем самым на то, что под именем каждого героя лежат вековые мировоззрения, национальная идентичность, национальный характер, национальные традиции, языковые явления, вытекающие из национальных убеждений, авторы отмечают, что они носят лингвокультурный характер, а также дифференциация специфики использования имен в художественном произведении и уточнение именных свойств являются частью определения выражения языка и культуры.

Ключевые слова: язык, литература, культура, характер, произведение, явление.

INFORMATIVE-BACKGROUND FEATURES OF NAMES AND PROPER NAMES

Zhuanyshpaeva S.Zh.^{1*}, Mukhamedzhanova G.T.², Beisenbayeva A.S.³, Baekina N.M.⁴

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: samal500@mail.ru*

Abstract

As one of the urgent problems of modern Kazakh linguistics, it is possible to form a theoretical and methodological basis for the field of poetic onomastics by studying the title of a work of art, names denoting the character on the part of the writer. Consideration of onyms in the language of the work, including poetonyms in cognitive orientation in ethno-cultural and ethno-linguistic integrity - onomastic units that mentally characterize the surrounding reality, serves as a basis for maximum refinement of the experience of cognition accumulated on the scale of "language-consciousness-nation".

The language of fiction occupies a special place in the language of a certain nation. That is, the literary language plays a huge role in the development and formation of the national language. The fact that linguistic means are factual material for the formation of a literary language considers their independent need for individual author's use as an aesthetic category.

The scientific article tells that onomastic units in a work of art are not only the result of artistic thinking of a native speaker, but also ethno-cultural and linguistic symbols covering all spheres of life of the nation. In addition, the features of the titles are illustrated by the plot of the work, the meaningful idea, the world of artistic images, the language of the hero and the truce of the hero. Thus pointing out that under the name of each hero lie age-old worldviews, national identity, national character, national traditions, linguistic phenomena arising from national beliefs, the authors note that they are linguocultural in nature, as well as differentiation of the specifics of the use of names in a work of fiction and clarification of nominal properties are part of the definition of language expression and culture.

Key words: language, literature, culture, character, work, phenomenon.

Кіріспе

Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Олар да тілдің салалары секілді үздіксіз дамып отырады. Бүгінде жалқы есімдер тереңірек дамыған сайын сипаты қалыптасып, өзіндік ерекшеліктері айқындала түсуде. Осыған байланысты қазіргі тіл білімі ғылымының алдында қазақ онимдерінің, олардың ішінде антропонимдердің, поэтонимдердің табиғатын жаңаша тану міндеттері қойылып отыр.

Тіл тарихын зерттеуде жалқы есімдер теңдесі жоқ материал болып табылады. Жеке адамның ғана емес, тұтастай бір халықтың тарихын, ұлттық болмысын, салт-дәстүрінің басты көрсеткіші деуге болады.

Есімдерді зерттеу тек тіл білімі үшін ғана емес, тарих, этнография, мәдениеттану сияқты ғылымдар үшін де маңызды.

Тіл – қоғамдық құбылыс. Сол себептен де қоғамның даму заңдылықтарын қарастыратын тарих, этнография, философия секілді ғылымдармен тығыз байланыста дамиды. Солардың ішінде тіл - халықтың ғасырлар бойғы рухани мәдениетін, салт-санасын, жан-жақты танытатын сөз құдіреті.

Ұлттық әдебиет әлемінде XX ғасырдың 20 жылдарының екінші жартысында дүниеге келген Ғабиден Мұстафин – сөз өнерінде өз үлгісі, өзіндік стилі, сөз өрнектерімен ерекшеленетін жазушы. Ол өзі өмір сүрген дәуірді суреттеген кезде өз ойын, мақсатын, идеясын оқырманға жеткізу үшін өмір құбылыстарының тарихын аша, ақтара бейнелейді. Суреткер көшпелі қазақтың кең даласындағы Ұлы қазан төңкерістерінің толқынын, Кеңес үкіметінің барлық халыққа бірдей пана болмай, жікке қазақ ауылдарын дауылдай суық соққанын, соның салдарынан текті халықтың туған елден шетелге Қытайға үдере кетуіне мәжбүр болуынан көрініс беретін шығармасына «Дауылдан кейін» деген атау берген. Зерттеушілердің пікірі бойынша шығарма атаулары «Тұтас бір шығарманың ықшамдалған түрі ретінде» мәтіннің өзі болып табылады. Л.С. Выготскийдің ойы бойынша: «Әңгімеге атау бостан-босқа берілмейді, ол басты тақырыпты ашу үшін қажет» [1; 196]. Шығарма атаулары мәтіннің өзектілігін көрсетуші болып табылатындықтан Ғ.Мұстафин өз шығармасына неліктен табиғат құбылысының атауын арқау еткен деген сауал туындайды. Осы сұрақтың жауабын қарастыру барысында қаламгер ларының тылсым құпияларын ашуға мүмкіндік аламыз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Дауыл» - з.е. 1) шаңдатып, борандатып алай-дүлей, қатты соққан жел дегенді білдіреді. Дауылдың екі түрі бар: 1) Қара дауыл – шаң, топырақ, көтеріп соғатын дауыл. 2) «Көк дауыл» - аязды, қарлы боран [2; 63]. «Дауыл» сөзінің мағынасын этнофилософиялық тұрғыдан зерделесек, «Дауыл» лексемасы жазушы тілінде образдық сипатқа ие болып, «қиыншылық, тауқымет» дегенді білдіретін логикалық модель ретінде көрініс береді. Жазушының шығармаға берген атауы адам баласының санасында нақты ұғым түрінде емес, сөз тудыратын ассоциациялар мен таным түсініктердің жиынтығы ретінде берілген. Сонымен қатар романның атауы мәтінде қарастырылған оқиғаның локальды-темпоралды қатыстырылып (оқиғаның орны мен уақытын) меңзейді. Жоғарыда аталған дауылдың екі түрі де дауыл ұғымы жайсыздық түсінігінде қалыптасқан. Ол фольклор арқылы көрініс береді. Халық ауыз әдебиетіндегі аңыз-әңгімелерде, ертегілерде адамзатқа үрей-қорқыныш туғызатын табиғат құбылысы ретінде көрсетіледі. Мысалға, «...Қорқыт жарық дүниенің есігін ашқанда, ауа райы күрт өзгеріп, аяқ астынан дауыл көтеріліп, дүниенің астан-кесетін шығарды» [3; 25].

Ата-бабамыз көшпелі өмір салтын ұстанғаны тарихтан белгілі. Көшпелі өмір таиғат құбылыстарына тәуелді болған. Сол себепті халқымызда барша тіршілік болмысы жер-ана, табиғатпен тамырлас, олар табиғат құбылыстарының сырын терең тану арқылы сыртқы әлемді сезініп, қабылдаған. Сондықтан табиғат тылсымын жай ғана біліп қоймай, оның өзін ана тіліміздің астарлы мағынаны бейнелейтін атау ретінде қолдана білген. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ жазушылары таиғат құбылыстарының атауларын өздерінің көркем шығармаларына тақырып етіп алуы заңды.

Зерттеу әдістері

Біздің ғылыми зерттеуімізде салыстыру, саралау, жинақтау, лингвомәдени талдау, лингвистикалық талдаудың этимологиялық әдісі, әдеби тәсілдері қолданылды. Соның негізінде жалқы есім болып табылатын поэтонимдердің өзара ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды, атап айтқанда:

- көркем шығарма тілінде кездесетін тіл мен этнос аралық сабақтастықтың өзара қатынасы;

- поэтикалық тілдің ономастикалық өрісіндегі жазушы танымының өзіндік орнын таныта алуы;

- көркем туындының мазмұны мен сюжет желісінің біртұтастығына арқау болатындығымен ерекшеленеді.

Профессор Е.Ә. Керімбаев: «Қазақ жалқы есімдерін этномәдени аспектіде зерттеу қазақ ономастикасының этнографиялық, материалдық және материалдық, рухани мәдениетінің кең әрі алуан түрлі байланыстарын ашып көрсетеді. Жалқы есімдерде халықтардың жайғасқан орны мен этникалық құрамы туралы ақпарат, материалдық, рухани мәдениеті жөніндегі деректер болуы, діни дүниетаным мен сенімдер, әдет-ғұрыптар мен салттар және халықтың рухани әрі әлеуметтік өмірі басқа жа салалары туралы мәліметтер орын алуы мүмкін» [4; 9]. Өсы пікір негізінде қазақ онимдерін соның ішінде жалқы есімдерді мәдениетпен байланыстыра зерттеу арқылы халықтың қайталанбас болмысын, ана тіліміздің реңк ерекшеліктерін көруге болады. Әсіресе, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтардың тілдегі көрінісі әдебиет болып табылады. Осы көркем әдебиетіндегі поэтонимдер автордың ойы мен эстетикалық белгілерін, таң жанрының көзқарасын ашуға мүмкіндік береді. Сол себепті әдеби кейіпкерге есім тегіннен тегін берілмейді. Көркем шығармады кездейсоқ аттардың болуы да мүмкін емес. Жазушылар әдеби туындыдағы кейіпкерлеріне ат беру мотивациясына әлеуметтік мән беріп, эмоционалды-эксперссивті ыңғайда жұмсалыуына, оқырман көңілін селт еткізердей мазмұнды мақсатта қолданады. Осы орайда ұлы жазушы В. Гюгоның «Алдымен атты ойлап табу керек. Ат табылған жерде сюжетті табу қиын емес» [1; 195] деген сөзі де еске түседі. Сол себептен болар көркем шығарма кейіпкеріне есім жазушы талғамынан туып, көркем мәтіннің мазмұнына қарай беріледі. Мысалға, Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романында бес жүзден астам антропонимдер бар. Қаламгер өзінің негізгі кейіпкерлерінің біріне Шолпан есімін берген. Бұл есім көптеген ақын-жазушылардың шығармаларында, халық ауыз әдебиетіндегі жырларда кездеседі. Осы «Шолпан» атауының мән-мағынасына үнілер болсақ, Шолпан – күнге жақын жүретін ғаламшарлардың бірі, жарық жұлдыз [2; 250]. Жұлдыздар – аспан шырақтары. Жұлдыз сөзі екі сыңардан, яғни екі компоненттен тұрады. Оның бірінші компоненті «жұлд» болса, екінші компоненті «ыз» морфемасы. «Жұлд» сөзі бастапқы тұлғасы өзгерген о баста «жылт» (жылтылдаған) мағынасындағы лексема екенін бағдарлаймыз. Оның реконструкциясын былайша түсінеміз: жұлд-йылд-йулд-жылд-жылт. Ал екінші компоненті «ыз» көне көптік жалғау көрсеткіші. Демек, жұлдыз «жылтыраған, жылтылдаған денелер» деген мағыналы сөз екенін ұғынамыз. Сол секілді Шолпан да астрономиялық ұғым. Халықтың астрономиялық ұғымдары ерте замандарда, өмір тіршілігімен байланысты туып, ғасырлар бойы қалыптасқан. Тіліміздегі Шолпан Ай, Күн, Жұлдыз, Үркер, Жетіқарақшы, Темірқазық секілді космонимдік есімдер қатарына жатады. Шолпан – ең жарық жұлдыз. Бұл жұлдыз таң алдында шығады. Түркі тілдерінде: өзб. Чолпан, алт. Чолман, Чөлбөн. Қырғ. Чолпан, Чолпон. Парсы тілінде зухра деп атайды. Бізде халық арасында Шолпан атауының Жарық жұлдыз, Тұлқатын, Нарық жұлдыз, Зухра, Керуен жұлдыз, Таң Шолпан деген синонимдері де бар. шолпан атауының халық арасында бірнеше атауға ие болғанына қарағанда басқа тілден енген яки көне алтай тілінен қалған болса керек [5; 448].

Шолпан сөзінің мән-мағынасы құпия, этимологиясының көмескі келуінің өзіндік сыры бар. Ол әдеби кейіпкерлерге тән есім. Заманмен бірге түрлі өзгерістерге ұшырып,

бастапқы тұлғасынан өзгеріп, бір тілден екінші тілге жеткенде басқа күйге ұшырап отырса керек. Жоғарыда келтірілгендей түркі апаттардан қорғау үшін табиғат-анаға, көк тәңірісіне сиынып, медет тілегені, қараңғыда жол көрсетуші жарық осы Шолпан екені аңыз-әңгімелерден белгілі. Бұл атау тілімізде о наным-сенімдер негізінде қалыптасқан антропонимдердің бірі. Алғашқыда бұндай онимдер кие тұтып табынуға байланысты қойылса, кейіннен уақыттың өтеуімен өзгерістерге ықшамдалу түріне көшкен.

Адам есімінің құдіретті, сиқырлы күшіне сенумен байланысты мен әдеп-ғұрыптар туралы сонау 19 ғасырдың өзінде Ш. Уәлиханов былай деген: «Әдет-ғұрып деп алдын-ала бір нәрседен хабар беру тұрғысында орындалатын салтты айтқан» [6; 165]. Осы негізден келгенде, көркем шығармадағы бұл есім халқымыздың танымынан туғандай. Яғни, дүниеге келген сәбиі Таң жұлдызындай сұлу болсын деп, жұлдыздай жарқыраған, «жұлдызы жоғары, бақытты адам» болсын деген ниеттен туған. Сонымен қатар күнге жақын жүретін ғаламшар болғандықтан айналасына жылы шуақ шашып, мейірімді болсын деген жақсы үмітпен ырымдап қойылатын есім. Сол себептен болар әлі күнге дейін қазақ халқы өз қыздарына Шолпан деп ат қояды. Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романында кездесетін Шолпан есімі шығармада суреттелетін оқиғамен тығыз байланысты. Жазушы романда: «Шолпан» - жарық жұлдыз ғана емес, әдемілік пен сұлулықтың, қол жетпес биіктіктің символы. Мұның астарында қыздарымыз әдемілікті сақтап, тазалықты лайламай, тек жарық жұлдыздай биіктен көрінсе деген ой-арман жатқанын байқау қиын емес.

Н. Тынянов: Көркем шығармаларда танымал емес есімдер жоқ. Шығармада аталған әр есімнің өзі мағына» [1; 196] деп бекерге айтпаған. Осы ой негізінде көркем шығармалардағы әдеби кейіпкерлерге берілген есімдердің өзіндік сыры бар екенін аңғаруға болады. Қазақ мәтіндерінде көпшілік қазақ оқырмандарына түсінікті, астарлы ұғымды білдіретін ішкі танымға ие нәзік емеуірінді антропонимдер көптеп кездеседі. Көптеген қазақ антропонимдерінің сол мәдениетті қабылдаушылар үшін қосымша мағыналары болуы мүмкін. Мысалға, «Дауылдан кейін» романында қазақтардың әйел сұлулығы туралы түсінігін бейнелейтін әйелдердің қатарына Шолпан, Маржан, Танакөз, Ақтамақ жеген аттарды жатқызуға болады. Мәселен, жазушы Маржан қыздың портретін былайша суреттейді: Мінезі жібектей, денесі қақтаған қайындай, таспа бел, жібіместі жібіткендей. Күлкісі, үні сонша таза – хрустальша сыңғырлайды. Осынау үлкен қоңыр үйді бір өзі толтырып, жайнатып тұр [6; 392].

Бұл поэтикалық антропонимдер қаламгер суреттеп отырған кейіпкер бейнесін аша отырып, қазақ аруларының әдемілігін, нәзіктігін, сымбаттылығын танытады. Мысалға, Аман ойда отыр: «Шолпаннан артық Маржан, ақтамақ бірінен-бірі өтеді, біріне-бірі ұқсамайды. Жақсының да түрі көп екен ғой [6; 393]. Бұл поэтонимдер көркем мәтінде номинативті жекелеуші қызметтен басқа эстетикалық-бейнелеуіштік қызмет атқарып тұр.

Зерттеу нәтижелері

Ұлттық білім беру мекемелеріндегі негізгі пәндердің бірі болып табылатын әдебиет сабағы – жас ұрпақтың оқу мен жазу сауаттылығын, ойлау және сөйлеу қабілетін қалыптастыруға жұмыс жасайды. Біздің тараптан «Тілдік атаулардың сыры» атты таңдау пәнінің бағдарламасы жалпы орта білім беретін мектептердің 10-сыныбына арналып дайындалды. Ондағы негізгі ой - қазақ мен әдебиеті пәні бойынша берілген негізгі оқу бағдарламаларын жетілдіре түсу, бейнелі сөздерді тілдің этномәдени жүйесінің ұлттық код қызметінде жұмсалы ерекшелігін танытып, олардың ұлттық мәдени негізін айқындау арқылы оқушылардың білімдерін кеңейту болып табылады.

Т. Жанұзақов: «Қазақ есімдері қоғамда және күнделікті өмірде атқаратын функциясы мен құрылысына қарай бірнеше салаға бөлінеді. Адамның шын атымен қатар лақап, қосалқы есімдерінің болуы өмірде бар құбылыс» екендігін айтады [5; 177]. Кісі есімдерінің лақап ат (арабша – титул, атақ-дәреже) деген түрі өте ертеден келе жатқан есім болып табылады. Оның көнелігіне халық ауыз әдебиеті куә. Аңыз-ертегілердегі Желаяқ, таусоғар, Шығайбай есімдері адамның әр түрлі қасиеттеріне байланысты берілген лақап аттары.

Қазақ тіліндегі лақап аттарды қызмет ету аясына қарай үш түрге бөлуге болады:

- 1) Отбасылық-тұрмыстық лақап аттары
- 2) Халық ауыз әдебиетіндегі лақап аттар
- 3) Тарихи тұлғалардың лақап аттары (толық, жартылай)

Отбасылық-тұрмыстық лақап аттар белгілі бір ортаға (үй іші, сынып, топ, ұжым) жататын адамдардың ой-көзқарас ассоциацияларына байланысты туып, көпшілікке тарайды. Мұнда көбінесе адамдардың бойындағы кемшілікті (арықтық, семіздік, тіліндегі мүкістік т.б.) көрсетуге бағытталған. Мысалы, Томпақ. Майкөз, т.б.

Тарихи тұлғалардың жартылай лақап аттары есімдерімен тіркесіп келіп, анықтауыштық қызмет атқарып тұрады. Мысалы. Әз Жәнібек, Әз Тәуке, т.б.

Ғ. Мұстафиннің «Дауылдан кейін» романында кейіпкерлеріне берген лақап аттың бірі – Танакөз. Әдеби шығармадағы лақап атты автор кейіпкер бойындағы ерекшеліктерге немесе кемшіліктеріне қарай бере отырып, кейіпкер мінезін ашушы элемент ретінде қолданған.

- Танакөз қайда? – деді келісімен. Әйелінің аты - Бәтен. Көзі үлкен, таза болған соң, Танакөз атанған. Сол сияқты: Әбекеннің бас үлкендеу, еттілеу болған соң, Бәтен оны «Наубас» дейтін [6; 170].

Сәлиманың Ақтамақ аталуының мәні шығармада былай суреттеледі: «Ашық, өткір әйел. Қалжыны, шыны қайсы екенін білу қиын, сөйлегенде, көзі ылғи күлімдеп тұрады. Бетінің көлденеңі қысыңқы, тұрқы шығыңқы, ұзынша мұрнының ұш жағы етек тілеу, түп жағы жінішке, бидай өңінен бөлініп, бұғағы аппақ болып көрінеді. Аман мейлінше сүйсіне әрі сынай отырып, бұғаққа көзі түскенде, Ақтамақ деп елең етті көңілі» [6; 170].

Қазақ антропонимиясында сыйластық есімдер бар. Тілімізде жасы, дәрежесі үлкен, әлеуметтік жағдайы жоғары кісілерді қарату үшін қолданылатын есімдер тобы. Бұл жалқы есімдерді өзгерте қолдану ежелден келе жатқан дәстүр. Қазақ халқында үлкенге деген ілтипат ретінде қолданылып, эмоционалдық қызмет көрсету негізінде қалыптасқан. Көркем шығармаларда ұлттық болмысымыздан хабар берумен қатар бейіпкер бейнесін ашу мақсатында да жұмсалады. Сәпеннің шариғаты резеңке тәрізді! – деп Жәкіп жұртты бір күлдірді. «Сапекен қолтығына дым бүріксе керек, қарадан қара отырып, Байбол екеуімізбен байланысқаны [6; 22].

Әдеби шығармада қазақша тілқату дәстүріне тән сыпайылық көрсететін реңктегі атаулардың нұсқалары ұлттық дүниетанымнан көрініс береді. Яғни, көркем әдебиет әлемінде этнос болмысына қатысты халықтың эстетикалық талғамын көрсететін антропонимдер тілдік, когнитивтік жүйе арқылы халық жадында сақталып, дүниенің тілдік болмысын суреттеуде өз үлесін қосады.

Жалқы есімдердің әлеуметтік ерекшелігі тілек, қалау есімдерінде айқын көрінеді. Қазақ тіліндегі тілек есімдер халықтың дүниетанымында адамның қандай болуы керектігі туралы түсінік береді. Яғни, қазақтардың тілдік санасындағы адамның стереотипін көрсетеді. Осындай есімдер жоғарыда аталған романда Аман, Азат, Әділ, Серік, Ырысжан, т.б. бар. Осы есімдерден халықтың арман-мұраттары көрінеді.

Жазушы өз әдеби шығармасына бұл есімдер қатарын тектен-текке алмаған. Қазақ балаларының бойынан әділдікті, шыншылдықты, адалдық сияқты жақсы қасиетті көргісі келіп, ынтымақты, берекелі болса, сонымен қатар ешкімге тәуелді болмайтын, азат елдің азаматы болса деген ниеттен туған. Оған айғақ роман соңында дүниеге жас сәбидің өмірге келуі. Автор ол кейіпкеріне Азат деген есім береді: «- Онда мен әкелік өсиет қалдырайын! – деп, қуанғанынан басын көтеріп алды Аман. Қыз туса, атын Азат қой, Анасындай шырмауда қалып қоймасын деген жорам. Ұл туса, атын Болат қой. Қиындықтарға төзімді болсын деген жорам» [6; 321]. «Анаң байғұс торға түсіп қалған соң, сенің атың Азат қойылып еді [6; 463]. Ырымдаудың астарында келер күнге деген жақсы тілектің жатқаны аңғарылады. Осы тұрғыдан келгенде, көнеден қалған наным-сенімдермен, сәбиге ат қоюдағы арман-тілектің өзара байланысты екені байқалады.

Қорытынды

Есім дүниеге келген нәрестеге әке-шеше, туған-туыстарының үміт-армандары мақсат-мұраттарын бір арнада тоғыстырып берген аты. Адамға атөмірінде бір-ақ рет қойылады. Сондықтан оған аса жауапкершілікпен қараған жөн. Құран хадистерінде де ата-ананың перзент алдындағы басты парыздарының бірі – дүниеге жаңа келген сәбиіне жақсы, жағымды ат қою болып табылады. Сол себептен болар, қазақ халқы ерте заманнан балаға ат қоюға үлкен мән берген. Ат қою туралы қазақ ономастигі, ғалым Т. Жанұзақов: «Кісі есімдерінің шығу, қойылу тарихы өте көне замандарда, алғашқы рулық қоғамға барып тіреледі. Әуелде ру, тайпа аттарының, содан кейін кісі аттарының шыққаны бүгінгі күнде ғылымда белгілі боп отыр» [5; 49] деген пікір айтады. Бала туғаннан кейін қырық күн өткен соң ел ішіндегі аузы дуалы қарияға немесе баланың атасына, әжесіне атын қойғызады. Кейде «Қырықтың бірі - қыдыр» деп құдайы қонаққа да, молданы әкеп, азан шақыртып, баланың атын қойдыртады. Ат қойыстың өзінен де бүкіл бір халықтың ұлттық ерекшелігі, таным-түсінігі, ой-арманы ап-айқын көрініп тұрады [5; 53]. Бұл үзінділерден ат қою ұлтымызға тән ерекшелігі сонау көне заманнан келе жатқан дәстүр жалғастығын байқауға болады.

Қазіргі кезде этнос табиғатын толық танып білуге қажетті тілдік фактілерді, сол фактілер қабатында астарында жатқан небір ғажайып этнолингвистикалық деректерді тауып, сөйлетуге болады. Әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің бастауын ғана емес, одан тарап жатқан қатысты дүниенің бәрін (атауы негізінде) қамти отыра зерттеу сөздік қорымыздың баюына, тілдің сөзжасамдық жүйесінің жетілуіне ықпал етеді. Бейнелі түрде суреттеп беруден туындаған тіліміздегі атаулар ғасырлар бойы халық тәжірибесінен пайда болып, қалыптастқан. Тіліміздегі атауларды, антропонимдерді зерттеу негізінде халқымыздың өзіндік лингвомәдени, танымдық ерекшеліктерін, әмбебап белгілерін аңғаруға болады. Көркем шығармадағы солардың ішінде жалқы есімдер, поэтонимдер халқымыздың мінез-құлқы, дүниетанымы, әлеуметтік көзқарасы, қарым-қатынас мәдениетін танытуда өзінің бағыттауыштық символдық, аялық, бейнелеуіштік функцияларымен ерекшеленіп, көркем мәтін тілінде танымдық тұрғыдан маңызды мағына тудырушы рөл атқарады.

Қазақ есімдерін лингвомәдени тұрғыдан зерттеуде тіл қарым-қатынас құралының ғана қызметінен тұрмайды. Ол адам өмірінің рухани мәдениетінің қазақ халқына тән тума қасиеттерін жинақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құралы ретінде де танылды. Антропонимдерді лингвомәдени тұрғысынан қарастыру арқылы ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін тану, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады.

Әдебиет:

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. - Алматы, 2005. - 195-196 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. - 63-250 б.
3. Қыраубайқызы. Ежелгі әдебиет. - Астана: «Елорда», 2001. - 25 б.
4. Керimbaev E.A. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. - Астана: «Санат», 1995. - 9 б.
5. Жанұзақ. Қазақ ономастикасы. Атаулары сыры. - Астана, 2007. - 22-448 б.
6. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Алматы, 1994.
7. Мұстафин Ф. «Дауылдан кейін» романы. - Алматы, 1972. - 165-413 б.

References:

1. Madiyeva G.B., Imanberdieva S.Q. Onomastika: zertteý máseleleri. - Almaty, 2005. - 195-196 b.
2. Qazaq tiliniń túsinDIRme sózdigi. - Almaty: "Daik-Pres", 2008. - 63-250 b.
3. Qyraýbaıqyzy. Ejelgi ádebiet. - Astana: "Elorda", 2001. - 25 b.
4. Kerimbaev E.A. Kazahskaya onomastika v etnokýltýrnom nominativnom i fyunksionalnom aspektah. - Astana: "Sanat", 1995. - 9 b.
5. Januzaq. Qazaq onomastikasy. Ataýlary syry. - Astana, 2007.
6. Qazaq halqynyń salt-dástúrleri. - Almaty, 1994. - 22-448 b.
7. Mustafin G. "Daýyldan keiin" romany. - Almaty, 1972. - 165-413 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-145-151

ӨОЖ 821.512.122

FTAMA 17.09.91

ЕСЛӘМ ЗІКІБАЕВТЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Кокбас Ж.^{1*}, Алимбаев А. Е.²

^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»
Петропавл, Қазақстан Республикасы

²А.К.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты
Астана, Қазақстан Республикасы

*E-mail: jazira_kokbas@mail.ru

Аңдатпа

Аталмыш мақалада белгілі журналист, ақын Есләм Зікібаевтың ақындық қызметі мен шығармашылығы туралы сөз болады. Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен келген ақын поэзиясының поэтикалық ерекшелігі толық ашылып, тақырыптық-идеялық ерекшеліктері ашылады. Есләм ақынның ақындығының шоқтығы биік шығармалары туған жерге, Отанға арналады. Патриоттық тақырыпта жазылған өлеңдеріне тақырыптық талдау жасалып, көркемдік ерекшелігі анықталды. Ақындарының жанын сұлулық тербейтіні қак. Сол сұлулықты жырға қосып, өлең өлкесінде тербетпеген ақын кемде-кем. Есләм Зікібаевта таза махаббатты, сұлулықты, пәктікті жырлады. Оның жырларынан маржан төгілгендей әдемі теңеулер мен эпитеттер тізбектелік тұратын. Зерттеу барысында ақын өлеңдеріндегі көркемдік ерекшелікке де талданды.

Сонымен қатар ақынның әдеби мұрасындағы журналистік зерттеу мақалалары мен очерктеріне де талдау жасалды. Белгілі журналист, ақын, публицист Есләм Зікібаев шығармашылығы хақында айтылған сын-пікірлерді қортындылап, берілген бағаларға бағам жасалды.

Кілт сөздер. Ақын, поэзия, шығармашылық, поэтика, көркемдік, лирикалық қаһарман.

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЕСЛАМА ЗИКИБАЕВА

Кокбас Ж.^{1*}, Алимбаев А.Е.²

^{1*}НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева»
Петропавловск, Республика Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Астана, Республика Казахстан

*E-mail: jazira_kokbas@mail.ru

Аннотация

В данной статье речь пойдет о поэтической деятельности и творчестве известного журналиста, поэта Еслама Зикибаева. В современной казахской поэзии полностью раскрывается поэтическая специфика поэзии поэта, проявляющаяся в ее своеобразии, раскрываются тематико-идейные особенности. Произведения поэта Еслама посвящены родной земле, Родине. Проведен тематический анализ стихотворений, написанных на патриотическую тематику, выявлена художественная специфика. Душу поэтов красота точно качает. Ведь не мало писателей которые явно отражали их в своих стихах. Еслам Зикибаев воспевал чистую любовь, красоту, целомудрие. В ходе исследования была проанализирована и художественная специфика стихотворений поэта.

Также был проведен анализ журналистских исследовательских статей и эссе в литературном наследии поэта. В работе известного журналиста, поэта, публициста Еслама Зикибаева были обобщены высказанные критические замечания и даны оценки.

Ключевые слова. Поэт, поэзия, творчество, поэтика, художественный, лирический герой.

YESLYAM ZIKIBAYEV'S LITERARY HERITAGE

Kokbas Zh.^{1*}, Alimbayev A. E²

^{1*}*Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University"*
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan

²*A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan*

**E-mail: jazira_kokbas@mail.ru*

Abstract

This article will focus on the poetic activity and work of the famous journalist, poet Yeslam Zikibaev. In modern Kazakh poetry, the poetic specificity of the poet's poetry, manifested in its originality, is fully revealed, thematic and ideological features are revealed. The works of the poet Yeslam are dedicated to the native land, the Motherland. A thematic analysis of poems written on patriotic themes was carried out, artistic specificity was revealed. Beauty definitely shakes the soul of poets. After all, there are many writers who clearly reflect them in their poems. Yeslam Zikibaev sang of pure love, beauty, chastity. In the course of the study, the artistic specificity of the poet's poems was also analyzed.

An analysis of journalistic research articles and essays in the literary heritage of the poet was also carried out. In the work of the well-known journalist, poet, publicist Yeslam Zikibaev, the criticisms expressed were summarized and assessments were given.

Keywords: Poet, poetry, creativity, poetics, artistic, lyrical hero.

Kіріспе

Қазіргі қазақ поэзиясы күн өткен сайын деңгейінен әлдеқайда биіктеп, жан-жақты тамыр жайып, өсіп-өркендеді. Оның қазіргі тұрпатын бір ғана бояумен, жалғыз сипатпен айырып айтып беру қиын, өйткені, талантты ақындарымыздың қаламынан туған өлеңдерінің бағасы да, салмағы да әр алуан, күн спектріндей құбылып ойнап жатқан қыруар түсті құбылыстарды байқауға болады. Ең жақсысы – жақсы ақындарымыз біріне-бірі ұқсамайды. Жақсы ақындарымыз жырға арқау болған объектінің жалпылама сырт нышанын, нобайын қызықтап, оңай ұйкастарды тізбелеп кетуден бұл күнде арыла бастады. Объектінің ішкі қатпар-қыртыстарының эмоциялық, идеялық сыйпаттарына үңіліп, байқап-түйгендерін шамасы келгенше бояуы қанық образ тілімен айтуға кәдімгідей шеберленіп қалған. Қазіргі қазақ поэзиясын оқығанда суретшілдік, бейнешілдік секілді ақынға ауадай қажет артықша қасиеттерді жиі байқаймыз. Ойшылдық пен бейнешілдік дәйім қоян-қолтық араласып, ұдайы табылып жатпаса да, бұрынғыдай екі айыр емес, ауылдас қона бастапты. Енді ойшыл ақындарымыз образ тілін, ал образшы ақындарымыз ой тілін игеріп, сүп-сүйкімді синтез құрап үлгерді. Бұлар ғана емес: ақындарымыз үлкен азаматтық тақырыптарды игерумен қабат, кәдімгі қарапайым тіршілікте жиі ұшырасатын, сырт қарағанда елеусіз, бірақ бәрібір жүрекке жүк түсіретін, күйіндіріп-суындыратын, қуандырып-уландыратын құбылыстарды да келістіріп жырлады. Бұған дәлел ретінде ақын Есләм Зікібаевтың поэзиясын атауға болады.

Ақын жыры – оның жан сыры, ішкі дүниесі. Ақын сол сырын қағаз бетіне өлең жолдарымен түсіреді, яғни сол өлең жолдары арқылы оқырмандарына ішкі жан сырын шертеді. Ақын ағамыздың өзі өмір сүрген ортаға, қоғамға деген көңілін, келешектен күтетін үмітін жазған өлеңдерінен аңғаруға болады.

Ақынның өлеңдерін оқыған сайын терең ойға батасың, сөзбен салынған суреттей бірінен соң бірі тізбектеліп, көз алдына елестейді.

Мінезі дара, ойы асқақ, көкірегі қымбат көмбедей елес беретін Есләм ағамыздың жырларының қайсысын алып оқысаң да өзінді терең иіріміне тартып, өлең құшағына қалай кіргенінді де сезбей қаласың.

Жан сезімді тебірентетін жырларын қайта-қайта оқып шыққан сайын бір жаналық ашқандай сезінесің. Бұрын байқамаған бір сипатын, мінез-қырын танығандай боласың, көркемдік болмысына қанығасың, жаныңа нұр құйылып, қиялыңа қанат бітіп, шабыттанысың. Сөйтіп, Есләм өлеңдерінің әлеміне үңілген сайын әр өлеңін жаңа бір қырынан танығандай боласың. Ақын әлеміне тереңдей бересің.

Әдістеме және зерттеу әдістері

Есләм Зікібаев өлеңдерінің тақырыптық идеясын ашу барысында жинақтау, индукция, дедукция, структуралық талдау әдістері басты назарға алынып, өлеңдерінен мысалдар келтірілді.

Талқылау мен бақылау

Ақынның тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам иесіне қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма.

Ақынның тілі бай болуға тиіс дегенде: ол өзінің сөз қорын молайту үшін ылғи ғана тыңнан сөз жасасын деп ешкім де айтпайды және әрқашан олай ету мүмкін де емес. Ақын өзінің сөз қорын молықтыру үшін жалпы халықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын, мүмкіндігінше, молырақ игеруі, оның қилы-қилы қиын әрі қызық құбылыстарын жете түсінуі, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұланғайыр өзгертулер мен өңдеулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыруларды дәл аңғара білуі қажет. Сонда ғана ақын «өзінің сөз қорын мейілінше байытып, әркім бір қолданып ығыр қылған арзан сөздерге жоламайтын болады».

Поэзия қуаты – сезім қуаты. Адам рухын асқақтатқан сол сезім құдіретінен поэзия жаратылады. Ол – ақылдан да, әлемдегі бар тіршіліктен де биік өзіне бас игізетін тылсым күш.

Өлеңді менсінбейтін «базбір білгіштердің» тағы бір мықты «дәлелі» бар. Олардың пікірінше, ғылым мен техника орасан өсіп, материалды игіліктер өндіру басты бағытқа айналған тұста, акпарат атаулы көбейіп, ақыл-ойға ауыр жүк түскенде, әр сағаты санаулы күнделікті қарбалас тұрмыс-тіршілікте поэзияға орын қалмайды-мыс, жыл өткен сайын поэзия оқушыларының саны азайып кетеді-міс, бәрін сан, тираж тілімен өлшеп үйренгендер үшін расында да өлең оқушылары күн санап кеміп бара жатқандай көрінуі мүмкін. Бірақ, шын мәнісінде, өлеңсүйгіш қауым саны мезгіл өткен сайын азайып емес... қайта молайып келе жатқаны хақ, дейді Ә. Қоңыратбаев [1, 28 б.].

Сонда ғана ақын әр сөзді таңдап, талғап тауып, ойды анық, сезімді нәзік жеткізетін және тартымды суреттер жасай алады. Мұның өзі ақын тілінің үш түрлі ұтымдылығына – дәлдікке, ықшамдыққа, сұлулыққа – негізделуі шарт делінген [1, 47 б.].

Дәл осындай шарт Есләм ақынның поэзиясынан табылады. Бала шақтан болашаққа болжам арқылы тағдырдың талай тауқыметін көріп, соның ащы дәмін татып өскен ақын Есләм ерте ер жетеді. Оны мына өлең шумақтарынан аңғаруға болады:

Бір үйдің жалғыз қалған еркегімін,

Жараспайды бала боп еркелігім.

Алдымда – аға

Артымда – жеткіншек жоқ,

Ойдың да арманына ерте кірдім! [2, 15 б.]

Осыдан кейін жас ақын қолына қалам алып, қағаз ұстап өлең жазуды бастайды.

Талайды таңдандырған ақынның өлеңдерінің өзекті де өрелі тақырыбы Отанға, азаматтық, туған елге деген ыстық сүйіспеншілік.

Қаһар жауға қарысып,

Айдаһардай атылған.

Өлу мұнда ар үшін,

Мирас бопты батырдан [2, 32 б.].

немесе

Аға менен сезбейсің ауырлықты,

Соқтықсаң да күші артық жауға барып [2, 45 б.]

Осындай ерлік мұрагерлігін, дәстүр мирасқорлығын мадақтау ақынның әр өлеңінен көрініп отырады.

Иә, оның өмірлік мұраты – поэзия болатын. Қайда қызмет істесе де, ол өмірінің бірінші мақсаты етіп маржандай мөлдір жыр жазуды армандайтын, сол жолда сарыла ізденуден, инемен құдық қазғандай қадалып тек қана еңбектенуден жазбайтын, жаңылмайтын.

Қандай адам болсын, кіндік қаны тамған туған жерін алтын бесігі санайтыны, өмір бойы көкірегінің тереңінде қастерлеп сақтайтыны тіршіліктің айнымас қағидасы. Есләм да өзінің перзенттік парызын туған жеріне арнады. Алғашқы өлеңдер жинағын да туған жеріне лайықтап «Ақ қайындар» деп атады.

О, туған жер!

Менің байлық – арысым,

Арманымның шешек атқан гүлісің.

Өмірім де бір өзіңе өзектес,

Тіршілігім,

Қуанышым,

Тынысым! [2, 60 б.]

деп ақын алғашқы жинағының өзінде-ақ, ағынан жарылып, Есіл бойының тамаша табиғатын, Қызылжардың қасиетті топырағын өмір бойы жырлап өтетініне серт айтқандай еді. Ақын ол сертін орындады да» – деп толғаған Бақыт Мұстафин Есләм Зікібаевқа арналған естелігінде [3, 252 б.].

Е. Зікібаев тынбай еңбек ететін творчествоның адамы. «Ақ қайындар», (1975), «Акку – арман» (1977), «Ақ қайнар» (1979), «Ақ сағым» (1982), «Құс ғұмыр» (1992), «Мен космонавт боламын» (1978), «Жыр – тағдырым» (2003), «Қас қағым сәт» (2004), «Арна» (2001) т.б. жинақтардың, оқулықтардың авторы. Осы бір өлең жырлары арқылы ақынды республика жұртшылығы таныды. Аталған кітаптарға әдеби сын да, жылы лебіз де білдіріп, Әбділдә Тәжібаев, Мұзафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев сынды көрнекті ақындар ақынның сәтті қадамдарын қуана атап айтты.

Туған ел! Туған жер! Кімнің қиялын тербеп, кімнің көкірегінде күй күмбірлетпедің, сен! Ақын табиғаты – бір басқа. Алыста жүріп ауылын аңсаған жан иесінің бәрі-бәрі сол сезімін жай жазса, оты өшіп, қызуы басылып қалардай, өлеңмен өріп жеткізуге талап қылары қақ. Ал ақындық сезім жеке- дара сиқырлы дүние. Құпиясы мен сиқырлы күшке дес бермей келе жатқан ақындықтың албырт шағы. Есләмнің ұлы Мағжан ақын туралы және замандас ағалары Сырбай Мәуленовке, Мұзафар Әлімбаевқа, Балғабек Қыдырбекұлына арнаған жырлары мен мақалаларын оқырмандар жылы ілтипатпен қабылдады. Сәкен Жүнісов туралы да аз айтылмайды. Жүрек жарды лебіздерін білдіріп отырады. «Ағама да рахмет» атты эссе-толғаныс ақын Кәкімбек Салықов туралы сыр шертеді. Жұмыр жерді мекендеген қаншама адам болса, солардың әрқайсысы бір-біріне ұқсамайтын өзінше әлем. Әрқилы тағдырға байланысты жоғалтқан, іздеген адамдарды қолтаңба ізінен айқындап анықтап жатпай ма?

Сол айтқандай, «Менің Әуезовім» секілді өмірде де, өнерде де, өлеңде де, үйде де, түзде де, дос-жаран ортасында да көңіл айнамызға сәулесін түсірмеген менің де өз Кәкімбегім бар – деп толғанады, ақын. Бәлкім басқаларға ол бөлектеу көрінер, ол әркімнің өз танымы, өз тағылымы.

Сылқыл қаққан ақ бұлақтан байқадым,
Туған жердің қымбатын.
Сыбырласқан жас құрақтар айтады,
Айдын көлдің сымбатын.
Ерте сүйдім құзар шынның заңғарын,
Бұлттар көшін үзбеген.
Өзен сырын ағысынан аңғардым,
Теңіздерді іздеген [4, 141 б.].

Екінші бірі байқап, бағалай бермейтін көріністер. Ақынның жүрек көзі бар дейтініміз де осы шығар. Ғаламның ғаламаттарына ғашық көзбен қарап, сұлулықты іңкәр жүреппен жырлауы, нағыз ерке Есілдің жағасында өскен ерке ақынның айтар сөзі еді.

«Үй-орманыңмен, үрім-бұтағыңмен көркей», деп бата береді халқымыз. Ақын да осындай бата алған. Өмір бойы ыстығына күйіп, суығына тоңған – Рауза Бәкірқызы. Бір ұл, екі қыздың ардақты әкесі. Ұлын ұяға, қызын қияға қондырған бақытты әке. Жеңгеміз Рауза тәтей біраз жыл республикалық кітапханада қызмет істеп, қазір құрмет демалысында отыр. Ұлы Еркін республикалық «Ақиқат» журналында бөлім меңгерушісі және алқа мүшесі, әке жолын жалғастырған адуынды журналист. Үлкен қызы жоғары білімді зоотехник, екінші қызы Швейцарияда, Женевада қызмет істейді. Ұл – қыздарынан немере де сүйген.

Ақын болып ояну анадан екінші рет туғандай қара сөзбен айтып болмас ғажайып сезім тудырады. Жүрекке түскен тұңғыш шоктың мәңгі алауға айналуы ақынның нағыз бақыты. Есләм ағамыз да сол өз жүрегіндегі ақындық сәби алауды сөндіріп алмай, өрге ұмтылған тұлпардай өршелене түсіп, отты жырларымен ел жүрегінен орын алды.

Жаңбырдан кейін жарқ еткен кемпіркосақтың сан жетпес әшекейлі бояуларындай ақынның да қыры мен сыры сан алуан. Ақынның ерекшелігі соншалықты, қаламдас достары айрықша бағалаған. Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов былай дейді: Есләм ақынның ерекше үш қасиеті бар еді: адал, әділ және намыскер болатын.

Адалдығы сондай – біреудің жолда жатқан алтынына қол созбайтын.

Әділдіктің белгісі – өзіне зиян келсе де, ақ істі ардақтаудан танбайтын. Ал, намыскерлігі қандай десек – біреу жазықсыз жәбір көріп жатса, оны өзін қорлағандай көретін. Жәбір көрушіні қорғап, жиындарда жалынды сөз сөйлейтін, жәбірленушіні әшкерелеп, отты өлеңдер жазатын [5, 265 б.].

Халқының қалаулысына айналған ардақты ақын бойындағы осындай қасиеттері арқылы маржан жырдың майын тамызып, отты очерктер мен қиялға сыймайтын ғажап мақалалар жазды. Кезі келгенде сыннан да құр алақан қалмады.

Есләм өмірде кездесетін, етек алған жікшілдікке, бірлігімізге нұқсан келтіретін керітартпалыққа ашына, жирене қарайтынды, ретінде алқалы топ алдында, «Қазақ әдебиеті», «Егемен Қазақстан», басылымдарында ашығынан шығып, бетке баса айтатын. Оның себебі, ауылдың қатал тағдырын көріп халқына араша түсу және басшылардың жалған мәліметпен есеп беруі жанын ауыртатын. Өмірден озар алдында «Егемендігі...» мақаласы осындай батыл, көкейкесті пікірге толы, кейінгілерге қалдырған нақыл – өсиет, мағынаға толы азаматтық айтысуы, ескерту батылдығы көрінеді де тұрады.

Арда ақын – жаратылысынан өзінің сезім дүниесінен туындаған лирик ақын. Бүкіл шығармашылығы ұстамды нәзік сырға толы, көбіне ақын алдымен өзімен бөлісіп, сонан соң өзім деген ортаға ашылатын секілді. Махаббат лирикасы ерекше нәзік. Ширек ғасыр отасқан жарына тіпті өзгермедің деп тандана, сүйсіне қарап, тандана «Сағындың ба?» деген романс формасындағы элегиясын ерекше сазды әуенге бөледі. Ақынның өлеңдерін оқып отырып түйгенім, ақын өмірдегі әр құбылысқа «шыр-пыр» ететіні ерекше аңғарылады. Осындай халқының қамы үшін өміріне өлеңін азық еткен Есләм Зікібайұлының жарқын бейнесі ұрпақ есінде мәңгі сақталары сөзсіз. Жасынан жетімдіктің дәмін татып, соғыстың ащы суын ішкен ақын көптеген мақала, әңгімелер жазды. Бірде ақын өзінің өмірімен де, өлеңімен де егіз досы Бақыт Мұстафин туралы қысқа әңгіме жазады. Қамшының сабындай қысқа ғұмырында Бақыт сияқты қаламгермен айнымас дос болғанын мақтан етеді.

Ол жылдар бойы тың өмірінен табан аудармай, сол жерде келе жатқандықтан да басқа әріптестерінен тың тынысын жақсырақ сезінетіндей. Аз уақыт «Лениншіл жас» газетінің меншікті тілшісі болып істегенін ескермесек, қырық жылға тарта ғұмырының бәрі дерлік облыстық «Ленин туының» табалдырығында өтті. Төменнен төріне дейін көтерілген бүгінгі аға журналистің, жазушының шығармашылық өмірі – көп жасқа өнеге, болары ақиқат. Мен білетін Бақыттың балаға деген мейірімі ерекше. Сәби сезімі, бүлдіршін жаны – оның ең осал тұсы. «Тәтті сәбізді» оқыған жан осыған айқын көз жеткізеді», – деп әзіл шыны аралас азамат дос туралы толғайды. Ақын Еслам Зікібаев «Кеудем толып барады, кеудем толып...», «Елдіктің отын маздатып...», «Артына айта жүрер сөз қалдырған» мақала, «Ағама да рахмет» эссе – толғаныс сияқты мақала жазып жұртшылықтың жүрегінен жол тауып отырды. Есләм Зікібаевты сөз еткенде тек ақындығын, жазушылығын, журналистігін ғана емес, сонымен қатар ақынның көптеген өлеңдерінің сөзіне музыка жазылған. Атап айтсақ: «Сағындым сәулешім», «Аяулым, арманымдай асылым ен», «Әнші сыры», «Жыл құсы», «Женеше», «Сағыныш», «Ғашығым ардағым», «Ұйқың, жаным, қанды ма?» т.б. Бұл әндерді бүгінгі таңда Қазақстанның халық әншілері Роза Бағланова, Зейнеп Қойшыбаева, Гүлнәр Сикымбаева, Алтынай Жорабава сияқты асыл қыздарымыз орындап жүр. Қиялына канат бітіріп, көкке самғар қазақ әсем ән әуенімен биікке самғауды жақсы көреді. Осындай әсем ән құшағында тербелетін қазақтың бірі – Есләм Зікібаев. «Туған жер тағдырың» демекші, ақын өзінің өсіп-өнген жерін, туған елін жырлаудан жалықпаған ақын. «Өрнегім» әнінің сөзін жазды.

Сонымен бірге жастықтың бал дәмін татқан ағамыздан «Дариға жастық» өлеңі дүниеге келеді. Әнін жазған Бексұлтан Нұржекеев:

Балапан құстай қиялға,
Қанатын алғаш көрмеген.
Балауса шакта мен неге,
Мен неге сені көрмегем, – [4, 67 б.]

деп қатты өкінген қалпымен дариға дәуреннің өткенін айтады. Ақын жүрегінен бұдан басқа да көптеген ғажап туындылар әсем әуендер дүниеге келді.

Айтары мол, қаламы қарымды журналист артында «өзі өлсе де, сөзі өлмейтін» құнды дүниесін қалдырды. Есләм Зікібаев – негізінен ересектер ақыны. Бірақ оның жан-жүрегі балауса балдырғандарға елжіреп тұрады. Бір өлеңінде:

Бар жақсыны бойына үйіп-төгіп,
Бүлдірсе де бір затын қырық көріп,
Анам менің ұлыма шыбын жанын

Отырады күн сайын үзіп беріп, – [4, 70 б.] дейді.

Бұл – шындық. Мұнда баланың да қылығы, әкенің де қасиеті айқын. Ақын баланың танымымен де, ойымен де сөйлей алады. Ақындық абыройы жарық көрген кітаптар санымен емес, ондағы санаға салмақ салар сапалы, сәтті, тәтті өлеңдерімен өлшенетінін ескерер болсақ, Есләм – өзгеге ұқсамас өзі ұстанған жолы бар, тағдыры биік, текті ақын.

Қорытынды

Бар өмірін өлеңге арнап, халық үшін қас қағым сәтін сарп еткен Есләм Зікібайұлының жарқын бейнесі мәңгі бірге болсын деген мақсатпен ақынның туған Өрнек ауылындағы қазақ орта мектебіне ақын есімі де берілгеніне біраз жылдардың шамасы болды. Осылардың бәрінен кейін ағамызды ақындардың арғымағы деп айтуға әбден лайық деп таптық.

Кешегі Абай, Мағжан, Қасымдардың,
Артында қалған ұшқын жасыннанмын.

Сынығымын алмастай асылдардың,

Тұңғығымын тұңғыық ғасырлардың, – [5, 145 б.]

деген ақын жыры арқылы мәңгі тұңғыық мұхиттай толқыған жыры халық жүрегінен мәңгілік орын алды.

XXI ғасырдың дәмін татқан екі ғасырдың куәсі болған ақын Есләм Зікібаев соңында талай туынды қалдырды. Ардақты ағалары Ғабит, Сәбиттерге де өзінің жылы лебізімен арнау жазды. Әкеден жас қалған, ащы мен тұщыны жақсы білетін ақын «Әке» туралы, «Ана» туралы да көп жазды. «Жарғақ құлағы жастыққа тимей» соғыс тақырыбында талай тебіренсе, жеңіс тақырыбынан да құр қала алмады, Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілігі берік болса, махаббатты да жырлаудан жалықпады. Қорыта айтқанда кез келген тақырыпқа қаламы жүйрік, ойы ұшқыр ақын. Сонымен қатар Зікібаев шығармашылығының өміршеңдігін айқын байқаймыз.

Әдебиет:

1. Қоңыратбаев Ә. Шеберлік сырлары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 354 б.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1985. – 247 б.
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 384 б.
4. Зікібаев Е. Жыр тағдырым. Өлеңдер, толғаныстар, эсселер, естеліктер. – Алматы: Санат, 2003. – 372 б.
5. Зікібаев Е. Өмір – бәйге. Өлеңдер, толғаулар, поэмалар. – Астана: Фолиант, 2007. – 248 б.
6. Әділбекова Ж. Көркем шығармадағы шендестірудің лексикалық тәсілі // Қазақ тілі мен әдебиеті, №8, 2006, 31-35 б.
7. Зікібаев Е. Армандай ғұмыр. Өлеңдер мен толғаулар. – Алматы, 2006. – 320 б.
8. Зікібаев Е. Қас қағым сәт. – Алматы: Жазушы, 2004. – 247 б.

References:

1. Konyratbaev A. Secrets of mastery. - Almaty: Writer, 1989. – 354 b.
2. Akhmetov Z. The poem is the theory of words. - Almaty: School, 1985. – 247 b.
3. Dictionary of literary terms. - Almaty: Mother tongue, 1996. – 384 b.
4. Zikibaev E. It's my fate. Poems, thoughts, essays, memories. - Almaty: Sanat, 2003. – 372 b.
5. Zikibaev E. Life is a race. Poems, thoughts, poems. - Astana: Foliant, 2007. – 248 b.
6. Adilbekova Zh. The lexical method of balancing in a work of art // Kazakh language and literature, No. 8, 2006, 31-35 b.
7. Zikibaev E. A dream life. Poems and thoughts. – Almaty, 2006. – 320 b.
8. Zikibaev E. It's a good moment. - Almaty: Writer, 2004. – 247 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-152-159

ӨОЖ 821.512.122

ҒТАМА 17.09.91

МАҒЖАН ТҰЛҒАСЫ ЖЕРЛЕС АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА

Кулибекова Ж.С. *

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: 19zhanka71@mail.ru*

Аңдатпа

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында жергілікті ақын-жазушылардың өмірбаяндары мен шығармашылық зертханасы мәселелерін, өмірлік жағдайлардың көркем туындыларынан орын алу жақтарын қарастыру - зерттеу жұмыстарының негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Бұл орайда Алаш әдебиетінің көрнекті өкілі, поэзия мен проза, публицистиканың үздік үлгілері, педагогика, аударма саласындағы еңбектері бір төбе болған М. Жұмабаевтың ақындық және азаматтық тұлғасының сырын ол туралы жазылған жергілікті ақындардың поэзиялық туындылары арқылы ашу - мақаланың басты мақсаты болып отыр.

Солтүстік Қазақстан өңірінің ақындары К. Салықов, М. Қанғожин, Е. Зікібаев, Е. Шаймерденов, З. Әкімжанов, К. Мұсырман, Б. Қожахметов Мағжанға біраз өлеңдерін үлкен ризашылықпен арнаған. Аталмыш авторлардың поэзиялық туындылары арқылы Мағжанның Алаш қайраткерлері қатарындағы азаматтық тұлғасы, түркі дүниесі мен қазақ халқының рухани мәдениетіндегі өзіндік орны, ұлттық әдебиеттің өркендеп дамуына қосқан айрықша үлесі бағамдалады.

Кілтті сөздер: поэзия, Алаш қайраткері, ақын бейнесі, заман, ұлттық болмыс, көркемдік кеңістік, рухани-мәдени құндылықтар.

ОБРАЗ МАҒЖАНА В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ-ЗЕМЛЯКОВ

Кулибекова Ж.С. *

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: 19zhanka71@mail.ru*

Аннотация

В современном казахском литературоведении одним из основных направлений исследовательской работы является взаимосвязь биографий и творческой лаборатории местных поэтов и писателей, отводится значимая роль отражению жизненных ситуаций в художественных произведениях. Главной целью статьи является раскрытие поэтической и гражданской личности М. Жумабаева, выдающегося представителя литературы Алаш, его лучших произведений поэзии и прозы, публицистики, в области педагогики, перевода – через поэтические произведения местных поэтов. Поэты Северо-Казахстанского региона К. Салыков, М. Кангожин, Е. Зикибаев, Е. Шаймерденов, З. Акимжанов, К. Мусырман, Б. Кожахметов с большой благодарностью посвятили Магжану свои стихи. На основе поэтических произведений этих авторов можно увидеть гражданскую личность Магжана из числа деятелей Алаша, его место в тюркском мире и духовной культуре казахского народа, его вклад в развитие национальной литературы.

Ключевые слова: поэзия, деятель Алаш, образ поэта, время, национальное бытие, художественное пространство, духовно-культурная ценность.

THE IMAGE OF MAGZHAN IN THE WORKS OF FELLOW POETS

Kulibekova Zh.S.*

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: 19zhanka71@mail.ru*

Abstract

In modern Kazakh literary studies, one of the main directions of research work is the relationship between biographies and the creative laboratory of local poets and writers, a significant role is assigned to the reflection of life situations in works of art. The main purpose of the article is to reveal the poetic and civic personality of M. Zhumabayev, an outstanding representative of Alash literature, his best works of poetry and prose, journalism, in the field of pedagogy, translation – through the poetic works of local poets. Poets of the North Kazakhstan region K. Salykov, M. Kangozhin, E. Zikibaev, E. Shaimerdenov, Z. Akimzhanov, K. Musyrman, B. Kozhakhmetov with great gratitude dedicated their poems to Magzhan. Based on the poetic works of these authors, one can see the civil personality of Magzhan from among the figures of Alash, his place in the Turkic world and the spiritual culture of the Kazakh people, his contribution to the development of national literature.

Keywords: poetry, the figure of Alash, the image of the poet, time, national existence, artistic space, spiritual and cultural value.

Кіріспе

XX ғасыр басындағы біртұтас Алаш қозғалысы бұқараны қалың ұйқыдан оятып, жаңа бетбұрысқа шақырды. Қазақты соңына ертіп, саяси еркіндік пен азаттыққа жетуді өмірлік мақсат тұтты. Көздегендеріне қол жеткізіп, көңіл марқайған сәттері де туды. Замандастарының ғана емес, тұтас ұлттың рухани байып, ой және бой еркіндігіне қол жеткізуін сан ғасырлар бойы аңсап, үкілеген арман-мақсаттарының жолында құрбан болған ата-бабаларымыздың адал істерін абыроймен жалғастырды. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Мағжандай ұлт жанашырлары әдебиет айдынында бой көтеріп, баспа бетіндегі биік көркемдік сипаттағы дүниелері бірден елең еткізді. Өр қазақтың кім екенін танытып, ұлт бостандығы, жер-қоныс мәселелері күн тәртібінде өзекті болды.

Сол көш бастаушылардың алдыңғы қатарында Мағжан Жұмабаевтың да тұрғаны талассыз шындық.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламызда белгілі ақын М. Жұмабаевтың шығармашылық тағдырының қырлары жерлес қаламгерлер арнаған поэзиялық туындыларға идеялық, көркемдік талдау жасау негізінде ашылады.

Зерттеудің нәтижелері

Бұл кезде жаңа заман рухы бойын билеп, қазағының жағдайына налыған ақынның 1911 жылы «Айқап» журналының 2 және 9-сандарында «Жатыр», «Шын сорлы» атты өлеңдері, тырнақалды «Шолпан» кітабы 1912 жылы Қазанда жарық көріп, «жалынды жүйрік жас жүрек» Мағжан орысша білім алуға ерекше талаптанып, 1913 жылы Омбы қаласына келіп, осында мұғалім болып жүрген Міржақып Дулатовтан сабақ алып, дайындалып, семинарияға түседі, С. Сейфуллинмен танысып, бірге білім алады. Ахмет Байтұрсыновтан дәріс алуы шығармашылығына тың серпін берді. Мағжан туындыларының көркемдік мәні тереңдеп, романтизм, символизм сияқты жаңа белгілер орын алды, ұлтының болашақ тағдыры мен тарихына деген алаңдаушылығын білдіріп, сол кездегі үкіметтен төнетін қауіптің қаншалықты үлкен екенін айтады.

«Қыбырлаған қоңыздар», «қорсылдаған доңыздар», «сұр жылан», «ібіліске ерген есерлер», «өзімшіл кеуде кесерлер», «барқылдақ жалтылдаған төбет» деп суреттеу арқылы олардың шынайы және жиіркенішті іс-әрекеттерінен хабардар етеді. Осыдан-ақ ақынның әр сөзіндегі ұлтжандылығы мен жанының тазалығы көрініп тұрады.

Тырнақалды туындысынан-ақ, ұлтына жанашырлығы танылған ақынның 1913 жылы «Қазақ» газетінің 7-санында басылған «Орал тауы» өлеңінде:

Аты да, заты жоқ, дыбысы жоқ,
Жоғалған әлдеқайда іріп-шіріп...
Осындай атамекен жерлеріне,
Қасиетті атаның көрлеріне.
Аузы түкті шетелдер ие болып,

Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне [1, 19 б.], - деп ауыр шындықты көрсетіп, халық арасында бірліктің қажет екенін айтады. Сол бірлесу арқылы ғана бұндай зауалдан құтылып, қазақтың әйтеуір бір мезгілде күні туып, таңы атып, басына бақ орнайтынына үміт білдіреді.

Мезгілше, мейлі келсін, тісі батсын,
Сұр жылан өзі оятар, қатты шаксын!
Жаңадан жолбарыстай ұмтылармыз,
Көрерлік төңіректі, тек таң атсын! [1, 21 б.].

Жеке бас мүддесінен халық мүддесін жоғары қойған арда ақынға «өзімшіл, байшыл, ұлтшыл, түрікшіл» деген түрлі ауыр айыптар тағылды. Жан-жақтан негізсіз сындар айтылып, соңынан қанқу сөз ерді, басындағы қара бұлт қалындап, шығармашылығына тыйым салынды, «қолы емес, қызыл тіліне аяусыз кісен салынды» - Мағжандай азамат ақынға бұның қаншалықты ауыр тигенін шамамен бағамдаудың өзі мүмкін емес.

Өтер жылдар - ұлғаярсын, өсерсің,
Өмір - көпір, қалайда оны кешерсің.
Өтер жылдар - ақын ағаң жоқ болар,
Рухым риза, мені есіне түсірсең.
«Аз өмірінде көп уланған, көп сүйген,
Көп алданған, көп жылаған, көп күйген
Ақын ағам болып еді, - дегейсің, -

Жүрегіне өмір оғы көп тиген!» [1, 77 б.], - деп қазақ халқының мақтанышы, ұлттық әдебиеттің көрнекті де біртуар өкілі, ұлы тұлға Мағжан Жұмабаевтың асыл сөздерін бүгінгі күн жағдайында зерделесек, қаншалықты көрегендік жатқанын анық байқаймыз.

Қазақтың сөз өнерінде ерекше құбылыс, үлкен жаңалық болып жарқ еткен қыран тағдырлы азамат ақынның жәуһар шығармалары заманында талайдың көкейлерін тесіп, қымбат қазынаға қол сұғып, тас-талқанын шығарып, өзін аяусыз жермен-жексен етті. Шынайы дарынның ұлттық әдебиеттегі тақырып пен идея, көркемдік жаңашылдығы жағынан дәуірдегі өзгерістерді айқындап көрсетуде маңызды орын алып, қоғамдық санаға әсер ете алғаны - даусыз. Қазақ әдебиетінің өркендеп дамуына мол мүмкіндіктер тудырған кезеңде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысу - Мағжанның әрі бағы, әрі сөрі болды.

Мағжанның халқын шексіз сүйгені хақ. «Алашты халық десек, халықты шын сүйген адам «жарты жаңқасы» қалғанша халық үшін қызмет істеуге тиісті» деген берік ұстанымда болып, елінің тарихы мен мәдени мұраларына, белгілі тұлғаларының тағдыры

мен шығармашылығына деген сүйіспеншілігін қаламгер өмірінің соңғы деміне дейін сақтады.

Осы орайда алаш арыстарының бірі, ақынның ұстазы және қоғамдық көзқарасын қалыптастырушы М. Дулатовтың айтқан мына пікірімен үндестікте болғанын көреміз:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан, шаруаңа жараса, алаш [2, 303 б.].

«Мағжан ақын ой мен сезімнің адамы еді. Сондықтан саналы жан ретінде өз тұсындағы қазақ қоғамына, замандастарының қалпына бей-жай қарамады. Оның азаматтық белсенділігі бойындағы қасиетімен тоқайласып жатты. Ақын өз заманындағы жетекші күш – Алаш қозғалысына аянбай атсалысты» [3, 358 б.].

Мағжан – Солтүстік Қазақстан топырағында туып, алты Алашқа аты шыққан ұлы ақын. Оның өлеңдері оқырмандарды адамгершілікке, сұлулыққа, отансүйгіштікке, шынайылыққа тәрбиелейтіні сөзсіз. Елінің жанашыр азаматының шығармашылығына тәнті болған талай ақындар және К. Салықов, М. Қанғожин, Е. Зікібаев, Е. Шаймерденов, З. Әкімжанов, К. Мұсырман, Б. Қожахметов сияқты танымал жерлес ақындар да Мағжанға біраз өлеңдерін үлкен ризашылықпен арнаған. «Жерлестері бас ақынын жырлаған» бұл туындылардың өне бойынан Мағжанның ақындық, азаматтық зор тұлғасын көруге болады, «Ұлтын сүю - ұрлықтан да үрейлі» болған заманның жазықсыз құрбанына айналғанына қатты налыған үндерді естиміз.

Белгілі ақын М. Қанғожиннің 2007 жылғы «Мен Мағжанның көшесінде тұрамын» символдық атауы бар өлеңдер жинағындағы Мағжанға арнап әр жылдары жазылған «Тайсалмай оққа бардың», «О, пірім», «Мен Мағжанның көшесінде тұрамын», «Өзіңдей қайта туса Мағжан ақын», «Таланттыға - тағдыр өш» деген поэзиялық туындыларынан тума таланттың тағдырына аяусыз жауыздық жасағандардың жымысқы әрекеттеріне деген шексіз ызасын:

Жер үстін жауыздықтың бұлты басқан,
Ар, иман, әділеттің құты қашқан.
«Ақынға адамзаттан дос болмады»,
Әлемге қазақ деген жұртты ашқан.
Мағжан десем кара аспан қақ айрылып,
Бейуақта мылтық үні тарайды ұлып,
Қорғай алмай қалдық-ау Пайғамбарды,
Болашақтан күтіп еді арайлы үміт.
Күншілерден, дарынсыз, кежерлерден,
Қорғамадық безбүйрек безерлерден.
«Таланттыға - тағдыр өш» деген сөз де,

Жай қалмаған екен ғой ежелгі елден [4, 361 б.], - деп ашына жеткізген.

Бұл орайда автор Мағжан сияқты елінің адал перзентіне өшігіп, кектеніп, қастандық жасап, есімінің де, туындыларының да аталмай, өз халқына жау, дұшпан қылып көрсетушілерді кешірілмес зұлымдық жасады деп ашық айтады. Жан-жақтан иттей үріп, құзғындай ту сыртынан шұқып жүргендердің талауына түскен ақынның не жаны қалды екен, соншалықты өшігіп, тағдырын тәлкек ететіндей сорлы ақын не жазды екен деген сауалдар мазалайды:

Көзімде жатсам да елес, тұрсам елес,
Көңілімде ой, ол туралы құрсам кеңес.

Хан да емес, патша да емес, Мағжан - ақын,
Неге оны қоршап алған мың сан егес?!
Жырласа ол қазаққа да бар деп елдік,
Бөрілі байрағында зар мен ерлік.
Масқара-ай, ақ, қараны айырмай,
Мағжанды дау деп келдік, жау деп келдік.
Жазықсыз оққа байлап есіл ұлды,
Заман-ай, ащы айттың-ау кесімінді.
Махан жоқ! Кешірімес те ол зұлымдықты,

Мың мәрте сұрасаң да кешірімді! [4, 362 б.]. Жүрегі парша-парша болған ақынның тағдырына араша түсіп, жанын алып қалатын тірі жанның болмағанына әрі таң қалса, әрі күйінеді, сөйтіп, *«Алаштың арына қан тамшылаған»* жағдайға себепкер болған пысықайларға еш кешірім жоқ екенін сөз етеді.

Ал «Мағжан ақын», «Атыңнан Мағжан деген ауыспады», «Ақ қанатын күнге жайып», «Мағжан-жыр», «Ұрпағыңның биіктейді шоқтығы», «Есілге жанын жайып Қызылжардан» өлеңдерінде халқының Мағжан мен оның поэзиясына деген сүйіспеншілік сезімдерін *«асқақ қырандай»*, *«күн ұлы ұрандай»*, *«маржан-жыр»*, *«аққу-жырлар»*, *«қапасты қақыратқан дауылпазым»*, *«ақ қанатын күнге жайған аққу»*, *«тамсандырған ақ нұр»* деген теңеулер арқылы білдіреді. Мағжан сияқты дарабоз ақынға небір теңеулер аздық ететін де шығар, бірақ Мүтәллап ақын поэзиясының өн бойынан ұлы тұлғаға деген сыйластық тағзым да, бас ию де, талантын мойындау да үздіксіз орын алған. Мағжанға деген қызығушылықтың да қайдан бастау алғанына «О, пірім» деген өлеңі арқылы қанығамыз:

Ғашық боп өлеңіне бала жастан,
Тыңдаушы ем айтқандардан жалықтастан.
Ешкімге айтпа, бала! - деп қоятын,
Қария жырыңды оқып қажымастан.
Неге ол «айтпа» дейді құпиялап,
Осында бір сыр бар-ау өте ғажап?!
Сыбырлап, үрейленіп: тыңшы! - дейді,
Әр үйдің есігінен жүр сығалап [4, 356 б.].

Шығармашылықпен айналыспақ түгіл, жұмыр жерді басып жүрудің өзі аса ауыр болған Мағжан басындағы жайдың қаншалықты адам төзгісіз қиын болғанын ойлау - автордың да жанына қатты батып, жара салған. Кейінгі ұрпақ та осыны түсініп, әсіресе, Мағжан сенген жастар, бүгінгідей Тәуелсіздік туы желбіреген елде өмір кешіп жатқандары үшін Мағжандай асыл бабаларына қарыздар екенін ұмытпаса деген терең ой жатыр. Сонда ғана елдің болашағының тұғыры мықты болады.

Мағжанды өмір-бақи пір тұтушы М. Қанғожин, 2010 жылы атауының өзі көп жайды аңғартып тұрған «Менің Мағжаным» атты кітабын жарыққа шығарған. Ақынға арнаған өлеңдері ғана емес, Мағжан шығармашылығымен байланысты құнды естеліктер және аудармалар да жинақталған туынды бойынан Мағжанға деген зор құрмет орын алған.

Е. Зікібаевтің арда ақынға арнаған «Ұрпақтан ұрпақтарға кетеді атың», «Биік тұрсың бәрінен», «Мәңгілік аты - Мағжан-ән», «Әлдиле, өлім, әлдиле» атты толғау-өлеңдерінен ақынның бір сәт болса да осы кезде қандай сезімде болғанын білгісі келген ниетін көргендей боламыз:

Егіліп ел дегенде, жер дегенде,

Жанымды тербеттім шерге мен де.
Қайранмын, еркін адам қалай шыдар,
Жылда бір туған жерін көрмегенде.
Сағынтып нұрлы дүние, гүлді мекен,
Түндігін ала таңнан түрді ме екен ?
Топырағын басып жүріп, ғашық жүрек

Тым ерте кететінін білді ме екен? [5, 223 б.]. Ақындығы бір төбе, азаматтығы бір төбе болған ғазиз ақынның соңынан өлім-елестің қалмай, ақыры тұңғыққа батырып тынғанына ашынып, сол жайды *«қорқыт күй кешті», «қорқыт көр», «ғадауат күндер», «батыраш-балта сермеген», «қу тірлік тірегі кем», «аласы көп аз ғұмыр», «айналасы - сор батпақ», «тағдыр - айлакер», «тұрлауы жоқ өмір», «жүзі алдаған сайқымазақ дүние»* деген дәлдікпен бере алған.

Дүние жым-жырт,
Ішінен жатыр күліп,
Қу тұлкідей алдайды ақылды үміт.
Жас баладай еліккіш, албырт, аңғал...
Несін құдай жаратқан ақын қылып?!
Дауыл соқты,
Жел соқты өшірем деп.
Ақын жанын тамұққа көшірем деп,
Қазағымдап қамыққан қайран жүрек,
Мазағың боп қорланған есіл еңбек [1, 393 б.].

З.Әкімжановтың да *«Мағжан деген бір тәнір...», «Мағжанға», «Күншығыс жыры», «Мұхтардың монолога», «Мен де сенем жастарға», «Мәңгілік өлмегенсің»* сияқты бірқатар өлеңдерінде *«Мына жалған - сұм жалған, аяр тірлікте»* шынайы дарынға тасадан тас атқандар ар алдында жауапқа тартылулары қажет деген ой бар. Сонымен қоса, *«Асылдан да ардақты нар Мағжандай Ұлдың»* тағдырын суреттеуде Зейнолла ақынның оқырманына нақты талап қойғандай әсерде боламыз:

Өткенді айтып өтірік құбылған жан,
Әуеніміз болмасын бүгінгі арзан.
Періштесін жырыңның сүйсең – шын сүй,
Жүрегінде орнықсын мығым Мағжан [6, 93 б.].

«Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, - деп жазады Жүсіпбек Аймауытов өзінің 1923 жылы Ташкентте студенттер алдында жасаған *«Мағжанның ақындығы туралы»* деген мақаласында, - Абай да сөздің ішін мәнерлеп, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ... Олай болса, ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ» [1, 226 б.]. Қазақтың зиялы азаматтарын әбден тығырыққа тіреген аласапыран заман Мағжанға жоғары баға беріп, әділ пікір білдірген Ж. Аймауытовқа да өз *«сыйын»* дайындағанын тарихтан білеміз.

М. Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын үздіксіз тереңінен зерттеп, өзінің бірқатар еңбектерінде кеңінен талдап жүрген профессор З. Тайшыбайдың мына пікірі зерделі қауымға ой салары сөзсіз: *«Мағжанның бақыты ма, соры ма, әрбір өлеңі оқырман назарынан тыс қалмағаны байқалады. Оқырман дегенде мен оның өлеңдерінен сән іздеген, ән іздеген, рухани нәр алған, осындай отандасы бар екеніне қуанған ақ жүрек*

адал оқырманды да, ақынның табиғи дарынын көре алмаған күншілді, әр өлеңнің астарынан қылмыс іздеген тыңшы, тіміскіні де айтып тұрмын» [7, 13 б.].

Ұлы Мағжан «От» атты белгілі өлеңінде өзі жайлы:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын,
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзім де – от,

Өзіме-өзім табынам [1, 66 б.], - деп өзіндік сипаттама жасап, тарихи негізінің тым тереңде жатқанын айтып, «Пайғамбармын», «Отпын» деу арқылы қазақ поэзиясындағы көркемдеу әдістерінің қатарын да байытып, әсерлендіре түсті, қазақтың намысын оятып, жақсылыққа деген сенімін арттырды. Таяз ойлап, ақ-қараны ажыратпайтындар тарапынан түсінбеушілікке әкеліп, ақынның көркемдік образын сан саққа жүгіртуге итермелегені де белгілі. *«Арыстанмын, жолбарыспын, бұлтпын, желмін, теңізбін, жалынмын, тұлтармын, патшамын, қазымын, бимін»* деп жалындатып батыл тіл қатқан азамат ақын *«Жасағандай жалғызбын»* деп дарашылдығын, жан-дүниесінің тазалығын, сыршылдығын, нәзіктігін де танытады. Мағжанның әр бейнесі осындай сан қырлы ерекшелігімен поэзияда сомдалып қалары анық. Және кейінгі лек те осы тұрғыда оның жан-дүниесі мен туындыларын танып жеткізуде айрықша шеберлік көрсеткеніне көзіміз жетіп отыр. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік бейнешілдік стилімен дараланған Мағжанның жаңашылдығы әлем әдебиетіндегі *символизмнің* пайда болуымен байланысты екені белгілі, сондықтан Мағжанды танып-білуде бірден-бір нысан ретінде оның поэзиясы, өлеңдеріндегі қайталанбас образдардың арқау болатыны анық.

М. Жұмабаев өзінің белгілі «Қорқыт» поэмасында әлемдік әдебиеттегі қаһармандық ұлы тұлғалардың бірі, ұлы мақсат арқалап, адамзатты өлімнен арашалауға ұмтылған, өлімнен қашып, ажалмен күрескен Қорқыт бейнесін сомдай отыра, Қорқыт образын өз рухымен ұштастыра береді. Поэманың соңындағы мына жолдар осының айғағы:

Өмірде арманым жоқ - Қорқытқа ерсем,
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.
Жас төгіп, сұм өмірде зарлап-сарнап,
Құшақтап қобызымды көрге кірсем!.. [8, 287 б.].

Бұл - ақынның сол тұстағы өз өмірінде тап болған қиындықтарының әсерінен жазылған поэма. Қорқыт бейнесінің негізінде ақынның ішкі жан-дүниесіне үңіліп, өз халқының жайы үшін жаны тынымсыз шырылдап әрекеттенген азаматтың асқақ арманын танимыз. «...Адамзаттан досы болмай, барлық сырын жалғыз қаламға ғана сеніп тапсырған» есіл ердің күйіп-жанғаны көзі ашық, саналы жанның қай-қайсысына болмасын, терең ой салады. Жан-жақтан аяусыз қудалауға ұшырап, шарасыз күйге түскеніне қарамастан, Мағжан шындықты барынша ашық жазды. Сол ақиқаттың беті бүгін айқындалды, ендігі ұрпақ Мағжандай ұлт жанашырының орны қаншалықты маңызды екенін бағамдап-бағалағанымыз жөн. Бұл біздің болашақ дамуымыз үшін аса қажет.

М. Жұмабаев мұрасы ұлттық әдебиетіміздің алтын қорына қосылып, асыл қазынамызды байытатын туындылар болып қала береді. Әрбір суреткер белгілі ортада, қоғамдық жағдайда өсіп-жетілетіні белгілі.

Оның дүниетанымы, көзқарасы мен талап-болмысы неғұрлым жетілген сайын, оның шығармашылық мұрасының да көкжиегі кең, мән-маңызы терең болады.

Қорытынды

XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет күрделі саяси әлеуметтік мәселелерді алға шығарды, себебі бұл кезде қазақ қоғамының алдында өзінің болашағын таңдау, тәуелсіздікке қол жеткізу күн тәртібіндегі басты мәселе ретінде алға шыққан еді. Әдебиет осы өзекті мәселені айта білді. Қазақ әдебиеті өзінің дәстүрлі классикалық сипатында дамығанымен, жаңашыл әдебиет өкілдері М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Б. Күлеев, т.б. оған өзгеше леп қосып, жаңашылдықпен байытып, көркемдік мәнін биіктетті, ұлт тағдыры мен тарихына деген жанашырлық айқын танылды.

Әр халықтың сан қатпарлы тарих жолында сол ұлттың өркендеу, өсу деңгейі мен ұлт ретіндегі сапалық қадір-қасиеттерін танытатын, тіпті жаһан дүниеге паш ететін, мойындататын асыл перзенттері мен азаматтары, қайраткерлері мен небір дүлдүлдері болады. Осындай тұлғалар тарих дөңгелегін ілгері айналдырып, ұлттық санаға үлкен серпіліс, тың өзгеріс әкеліп, мәңгілік құндылықтар төңірегінде үлкен ой салады.

М. Жұмабаев 1960 жылы 8 шілдеде Түркістан әскери округі әскери трибуналының шешімімен ақталса, 1988 жылы толықтай ақталып, адал есімімен қоса, қазыналы шығармалары да халқына оралды.

Әдебиет:

1. Мағжан. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер / Құрастырған Ж. Сүлейменов. - Петропавл: Полиграфия, 2006. – 428 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалар. Үш томдық. – Алматы: Білім, 1996. – 512 б.
3. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. - Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
4. Қанғожин М. Мен Мағжанның көшесінде тұрамын. - Петропавл: Полиграфия, 2007. – 664 б.
5. Зікібаев Е. Таңдамалы өлеңдер жинағы. Үш томдық. Т.2. – Алматы: Таймас, 2011. – 320 б.
6. Әкімжанов З. Мизамшуақ. – Қызылжар, 2001. – 123 бет.
7. Ахметжанова Г., Мәлікова С., Тайшыбай З. Мағжанның өмірі мен шығармашылығы: әдістемелік оқу құралы. - Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2019. – 216 б.
8. Жұмабаев М. Батыр Баян. Өлеңдер, поэмалар / Құрастырған Е. Асқаров. - Астана: Елорда, 1998. – 330 б.

References:

1. Maǵjan. Óleńderi, prozasy jáne ádebı zertteýler / Qurastyrgán J. Súleimenov. - Petropavl: Poligrafia, 2006. – 428 b.
2. Jumabaev M. Shyǵarmalar. Úsh tomdyq. – Almaty: Bilim, 1996. – 512 b.
3. Qamzabekuly D. Alash jáne ádebiet. - Astana: Foliant, 2002. – 474 b.
4. Qanǵojın M. Men Maǵjannyń kóshesinde turamyn. - Petropavl: Poligrafia, 2007. – 664 b.
5. Zikibaev E. Tańdamaly óleńder jınaǵy. Úsh tomdyq. T.2. – Almaty: Taimas, 2011. – 320 b.
6. Ákimjanov Z. Mizamshyáq. – Qyzyljar, 2001. – 123 b.
7. Ahmetjanova G., Málikova S., Taishybai Z. Maǵjannyń ómiri men shyǵarmashylyǵy: ádistemelik oqý quraly. - Petropavl: M. Qozybaev atyndaǵy SQMÚ, 2019. – 216 b.
8. Jumabaev M. Batyr Baian. Óleńder, poemalar / Qurastyrgán E. Asqarov. - Astana: Elorda, 1998. - 330 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-1-160-165

UDC 821 (091)

IRSTI 17.09.91

K. CHOPIN AS A PIONEER OF FEMINIST LITERATURE

Starkova A.V.*

**Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University", Petropavlovsk,
Republic of Kazakhstan*

**E-mail: elvenbride@inbox.ru*

Abstract

The article discusses the feminist themes in Kate Chopin's novel, "The Awakening," which challenged traditional gender roles and expectations when it was published in 1899. The article analyzes the novel using the methods of discourse analysis, continuous sampling, and interpreting a literary text. The research finds that the novel explores feminist ideas such as women's independence, new morality, patriarchal society, motherhood, and gender roles. The article cites several scholars who have identified "The Awakening" as a feminist work, and also discusses the controversy the novel faced upon its initial publication due to its portrayal of female sexuality and desire. The article concludes by noting that the novel continues to be widely recognized as an important feminist work that explores women's agency and autonomy.

Keywords: feminist literature, text interpretation, female independence, self-discovery, literary analyses.

К. ШОПЕН ФЕМИНИСТІК ӘДЕБИЕТТІҢ НЕГІЗГІ САЛУЛАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Старкова А.В.*

**КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті», Петропавл,
Қазақстан Республикасы*

**E-mail: elvenbride@inbox.ru*

Аңдатпа

Мақалада Кейт Шопеннің «Ояну» романындағы феминистік тақырыптар қарастырылады, ол 1899 жылы алғашқы жарияланғаннан кейін дәстүрлі гендерлік рөлдер мен үміттерге қарсы шықты. Мақалада дискурстық талдау, үздіксіз таңдау және көркем мәтінді интерпретациялау әдістері арқылы роман талданады. Басылым авторы романның әйел тәуелсіздігі, жаңа мораль, патриархалдық қоғам, аналық және гендерлік рөлдер сияқты феминистік идеяларды зерттейтінін көрсетеді. Мақалада «Оянуды» феминистік шығарма ретінде анықтаған бірнеше ғалымдардың сөздері келтіріліп, романның әйел нәзіктігін бейнелеуі және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу себебінен алғашқы жарияланғаннан бері тап болған қайшылықтар талқыланады. Мақала романның әйелдер агенттігі мен автономиясын зерттейтін маңызды феминистік жұмыс ретінде кеңінен танылуын жалғастыратынын атап өтеді.

Түйін сөздер: феминистік әдебиет, мәтінді түсіндіру, әйелдер тәуелсіздігі, өзін-өзі тану, әдеби талдау.

К. ШОПЕН КАК ОДНА ИЗ ОСНОВАТЕЛЬНИЦ ФЕМИНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Старкова А.В.*

**НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева», Петропавловск,
Республика Казахстан*

**E-mail: elvenbride@inbox.ru*

Аннотация

В статье рассматриваются феминистские темы в романе Кейт Шопен «Пробуждение», который бросил вызов традиционным гендерным ролям и ожиданиям после первой публикации в 1899 году. В статье анализируется роман с использованием методов дискурс-анализа, сплошной выборки и интерпретации литературного текста. Автор публикации показывает, что роман исследует феминистские идеи, такие как независимость женщин, новая мораль, патриархальное общество, материнство и гендерные роли. В статье цитируются несколько ученых, которые определили «Пробуждение» как феминистское произведение, а также обсуждается полемика, с которой роман столкнулся после его первоначальной публикации из-за изображения женской чувственности и стремления к самореализации. В заключении статьи отмечается, что роман по-прежнему широко признается важным феминистским произведением, исследующим свободу действий и автономию женщин.

Ключевые слова: феминистская литература, толкование текста, женская независимость, самопознание, литературный анализ.

Introduction

Many literary scholars and critics consider “The Awakening” by Kate Chopin to be one of the first feminist novels, but it is difficult to definitively declare it as the first. There were other novels written before “The Awakening” that also addressed feminist themes, such as Mary Wollstonecraft’s “A Vindication of the Rights of Woman” and Charlotte Perkins Gilman’s “The Yellow Wallpaper.” Among such scholars are S. Gildbert, S. Gubar, E. Showalter; Seyersted and E. Toth.

S.M. Gilbert and S. Gubar, in their influential work “The Madwoman in the Attic” (1979), argue that “The Awakening” is a landmark feminist text that challenges traditional gender roles and expectations [1]. E. Showalter, in her book “A Literature of Their Own” (1977), identifies “The Awakening” as a precursor to the feminist literary tradition, which focused on women’s experiences and struggles [2]. P. Seyersted, a Chopin scholar and editor of the first edition of Chopin’s complete works, argues that “The Awakening” is a feminist novel that portrays Edna’s struggle against societal expectations and patriarchal norms [3].

E. Toth, a biographer of K. Chopin, also considers “The Awakening” to be a feminist novel that explores women’s agency and desire [4].

As for the most recent scholars the following can be mentioned. N. Walker, in her book “Kate Chopin: A Literary Life” (2010), contends that the novel under study is a feminist work that represents a significant turning point in the history of women’s literature [5]. C. Griffin Wolff, in her book “A Feast of Words” (1995), argues that “The Awakening” is a feminist masterpiece that critiques patriarchal society and portrays women’s struggles for independence and self-fulfillment [6]. S. Green and L. Tyler, in their article “Awakening and Re-emerging: The Awakening and Feminist Literary Theory” (2014), explore the novel’s feminist themes in relation to contemporary feminist literary theory [7]. Overall, “The Awakening” continues to be widely recognized as an important feminist work that challenges traditional gender roles and expectations, and explores women’s agency and autonomy.

However, “The Awakening” was groundbreaking for its time, as it challenged traditional gender roles and social norms, particularly in its portrayal of female sexuality and desire.

The novel’s protagonist, Edna Pontellier, defies societal expectations of women as self-sacrificing wives and mothers and instead asserts her own independence and autonomy. Additionally, “The Awakening” was met with controversy and criticism upon its initial publication in 1899, as its themes of female sexuality and desire were considered scandalous and immoral. Nevertheless, the novel has since been recognized as an important feminist work and a precursor to later feminist literature.

Research methods. Discourse analysis involves analyzing spoken or written language in a particular context, with a focus on how language is used to convey meaning and social identity. This method can be used to study a range of linguistic phenomena, such as language and power, language and gender, and language and culture. In the given article discourse analysis is used to identify the interrelation of language, gender and feminist ideas in the novel by K. Chopin “The Awakening”. The method of continuous sampling (or holistic sampling) in philological research involves the analysis of all available examples of linguistic phenomena in a text. The given method is used to choose extracts from the novel to maintain feminist ideas. The method of interpreting a literary text in philology is one of the main methods of analyzing literary works. It allows revealing the deep meaning of the text, identify the main ideas, get a deeper understanding of the text, its content, as well as to assess its cultural and historical context.

Research results. “The Awakening” by K. Chopin [8] is a novel that explores the life of a woman named Edna Pontellier and her journey towards self-discovery and empowerment. The novel can be seen as a feminist work as it challenges the traditional gender roles and expectations of women during the late 19th century. The following feminist ideas can be traced in the novel under study:

- Women’s independence: Edna’s journey towards independence and self-discovery is a central theme of the novel. She rejects the traditional role of a wife and mother and seeks to find her own identity and purpose in life.
- New morality: The novel explores the idea of female sensuality and desire. Edna’s sensual awakening is portrayed as a natural and valid part of her self-discovery.
- Patriarchal society: The novel critiques the patriarchal society in which Edna lives. The male-dominated society limits women’s opportunities and expectations, forcing them into a submissive role.
- Motherhood: The novel challenges the traditional notion of motherhood as the ultimate fulfillment of a woman’s life. Edna rejects the idea that being a mother is her sole purpose in life and seeks to find meaning outside of her role as a wife and mother.
- Gender roles: The novel explores the idea of gender roles and expectations, showing how they are constructed and enforced by society. Edna’s rejection of traditional gender roles can be seen as a feminist critique of the limitations placed on women by society.

Discussion. The ideas proposed above are expressed not directly, but through the behavior of the main character of the novel, her statements, relationships with other characters of the novel, etc.

The following examples support the idea of women’s independence:

- “She was becoming herself and daily casting aside that fictitious self which we assume like a garment with which to appear before the world.” [8; 62]. This quote from Chapter 12 shows Edna’s journey towards self-discovery and shedding the expectations of society.

– “I would give up the unessential; I would give my money; I would give my life for my children; but I wouldn’t give myself.” [8; 52]. In Chapter 6, Edna expresses her desire to prioritize her own identity and desires over the expectations of her role as a mother.

– “She wanted something to happen – something, anything: she did not know what.” [8; 80]. In Chapter 25, Edna expresses her desire for change and excitement in her life, showing her restlessness and yearning for independence.

– “Mrs. Pontellier was beginning to realize her position in the universe as a human being, and to recognize her relations as an individual to the world within and about her.” [8; 17]. In Chapter 6, Edna reflects on her journey towards realizing her own identity and rejecting the limitations of her gender.

– “I am no longer one of Mr. Pontellier’s possessions to dispose of or not. I give myself where I choose.” [8; 113]. In Chapter 36, Edna declares her independence from her husband and the traditional expectations of marriage.

These examples show Edna’s growing awareness of her own identity and her desire to break free from the limitations of society’s expectations for women, and to choose her own path in life.

New morality is another feminist idea that can be found in the novel. The following examples demonstrate this idea.

– “She was not a mother-woman. The words seemed to start out of the very air: “Mother-woman!” It was foolishness, nonsense.” [8; 12]. Edna rejects the traditional role of a mother-woman, and instead seeks to find her own identity and purpose in life.

– “The voice of the sea is seductive; never ceasing, whispering, clamoring, murmuring, inviting the soul to wander for a spell in abysses of solitude.” [8; 18]. Edna is drawn to the freedom and sensuality of the sea, which represents her desire for liberation from the constraints of society.

– “I am no longer one of Mr. Pontellier’s possessions to dispose of or not. I give myself where I choose.” [8; 113]. Edna declares her independence and agency in choosing her own partners.

– “She was seeking herself and finding herself in just such sweet, half-darkness which met her moods. But the voices were not soothing that came to her from the darkness and the sky above and the stars.” [8; 57]. Edna seeks out solitude and self-discovery, which involves exploring her own sensuality and desires.

That is how Edna’s journey towards self-discovery and independence involves exploring her own sensuality and desires, and rejecting the traditional expectations placed on women by society. Thus, new morality is established.

Criticism of patriarchal society is another leading theme of the novel. The brightest examples are given below:

– “He thought it very discouraging that his wife, who was the sole object of his existence, evinced so little interest in things which concerned him, and valued so little his conversation.” [8; 57]. Mr. Pontellier’s expectation that his wife should prioritize his needs and interests over her own highlights the gender inequality in their relationship.

– “Her own personality, her soul, as it were, was now awakened.” [8; 57]. Edna’s awakening to her own identity and desires challenges the patriarchal assumption that women exist solely to serve others, such as their husbands and children.

– “The voice of the sea speaks to the soul.” [8; 18]. The metaphor of the sea as a liberating force that speaks to the soul emphasizes the contrast between nature and the stifling expectations of society.

– “She was moved by a kind of commiseration for Madame Ratignolle, - a pity for that colorless existence which never uplifted its possessor beyond the region of blind contentment.” [8; 61].

Edna’s observation of Madame Ratignolle’s complacency with her role as a wife and mother highlights the limited options available to women in a patriarchal society.

– “She felt moved to read the book in secret and solitude, though none of the others had done so, - to hide it from view at the sound of approaching footsteps.” [8; 14]. Edna’s decision to read a book challenges patriarchal assumptions about women in secret highlights the danger and disapproval she faces for expressing feminist ideas.

The novel critiques patriarchal society by challenging gender inequality in relationships, highlighting the limited options available to women, and emphasizing the liberating potential of nature in contrast to societal expectations.

The “The Awakening” also challenges the traditional notion of motherhood, it can be seen in the following examples:

– “The mother-women seemed to prevail that summer at Grand Isle. It was easy to know them, fluttering about with extended, protecting wings when any harm, real or imaginary, threatened their precious brood.” [8; 12]. The description of “mother-women” as overprotective and defined by their role as mothers challenges the traditional notion of motherhood as the ultimate fulfillment of a woman’s life.

– “Mrs. Pontellier was not a mother-woman. The words seemed to start out of the very air: “Mother-woman!” It was absurd, whatever might be its meaning. She would never be that; she would never be a mother.” [8; 12]. Edna’s rejection of the traditional role of a “mother-woman” challenges the idea that motherhood is the only acceptable path for women.

– “It was not a condition of life which fitted her, and she could see in it but an appalling and hopeless ennui.” [8; 61]. Edna’s description of motherhood as an “appalling and hopeless ennui” challenges the idea that all women are naturally fulfilled by the experience of raising children.

– “She could not have gone through life tinting pictures in books, the pages of which were not yet cut. She wanted to touch it, to possess it, to swim in it, to have it surround her as water did.” [8; 61]. Edna’s desire to live a full, sensory life challenges the idea that women should be content with quiet domesticity.

– “She would give up the unessential; she would give her money; she would give her life for her children; but she wouldn’t give herself.” [8; 120]. Edna’s assertion that she will prioritize her own needs and desires challenges the idea that motherhood requires women to completely sacrifice themselves for their children.

Thus, “The Awakening” challenges the traditional notion of motherhood by rejecting the idea that all women are fulfilled by motherhood, and emphasizing the importance of women’s individual desires and agency.

Additionally, Edna rejects traditional gender roles.

– “She began to do as she liked and to feel as she liked. She completely abandoned her Tuesdays at home, and did not return the visits of those who had called upon her.” [8; 61]. Edna’s decision to prioritize her own desires over societal expectations of a woman’s domestic duties challenges the traditional gender role of women as submissive and obedient to social conventions.

– “I give myself where I choose. If he were to say, ‘Here, Robert, take her and be happy; she is yours,’ I should laugh at you both.” [8; 113]. Edna’s assertion of her own agency and

– independence challenges the traditional gender role of women as property and possessions of men.

– “He thought it very discouraging that his wife, who was the sole object of his existence, evinced so little interest in things which concerned him, and valued so little his conversation.” [8; 9]. Mr. Pontellier’s expectation that his wife should prioritize his needs and interests over her own highlights the gender inequality in their relationship, which Edna rejects by pursuing her own interests and desires.

– “She stood watching the fair woman walk down the long line of galleries with the grace and majesty which queens are sometimes supposed to possess.” [8; 17]. Edna’s observation of Madame Ratignolle’s grace and majesty challenges the traditional gender role of women as passive and submissive, and suggests that women are capable of exerting power and influence.

Edna rejects traditional gender roles by asserting her own agency, prioritizing her own desires over societal expectations, and challenging gender inequality in relationships.

Conclusion

The mentioned above themes and ideas can be related to several topics. The first one is feminism. The novel challenges traditional gender roles and expectations of women, emphasizing women’s agency, independence, and autonomy. The next is new morality. The novel explores Edna’s desires and sensuality, challenging societal expectations of women as passive and unsexual beings. Criticism of patriarchal society is another theme. The novel criticizes the patriarchal society that defines women’s roles and expectations, and highlights the consequences of women’s oppression and suppression of their desires. The novel also challenges the traditional notion of motherhood as the ultimate fulfillment of women’s lives, highlighting the diversity of women’s experiences and desires beyond their roles as mothers. Overall, “The Awakening” can be seen as a feminist novel that explores various themes related to women’s agency, autonomy, and liberation.

References:

1. Gilbert, S.M., & Gubar, S. (1979). *The madwoman in the attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. - New Haven: Yale University Press.
2. Showalter, E. (1977). *A literature of their own: British women novelists from Brontë to Lessing*. - Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press.
3. Seyerstedt, (2006). *The Complete Works of Kate Chopin* (Southern Literary Studies). LSU Press. (Original work published 1969).
4. Toth, E. (1998). *Unveiling Kate Chopin*. Revised and Expanded edition. Princeton University Press.
5. Walker, N. (2010). *Kate Chopin: A Literary Life*. Palgrave Macmillan.
6. Wolff, C.G. (1995). *A Feast of Words*. Da Capo Press. (Original work published 1979).
7. Green, S., & Tyler, L. (2014). *Literary Context Essay: The Awakening and Feminist Literature*. SparkNotes. <https://www.sparknotes.com/lit/awakening/context/historical/the-awakening-and-feminist-literature/>.
8. Chopin, K. (2014). *The Awakening*. CreateSpace Independent Publishing Platform. (Original work published 1899).

РЕДАКЦИОННАЯ ПОЛИТИКА

Название: научный журнал «М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы / Вестник СҚУ имени М. Козыбаева».

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева».

Свидетельство о переучете: № KZ05VPY00027875, выдано Министерством информации и общественного развития РК от 13 октября 2020 г.

Основная тематическая направленность: публикация научно-методической информации.

Тематические направления:

1. Естественные науки

(биология, география, химия, экология, география и природопользование, астрономия и методы дистанционных исследований, химическая экспертиза и аналитический контроль производства, химическая технология органических веществ, биотехнология, физика и физическая экспертиза, физика и астрономия, информатика, математика-информатика, математика-физика).

2. Педагогические науки

(педагогика и психология, дошкольное обучение и воспитание, педагогика и методика начального обучения, физическая культура и спорт, музыкальное образование, физическая культура и начальная военная подготовка, социальная педагогика и самопознание, дефектология, дефектология (логопедия), специальная педагогика (логопедия), дефектология (олигофренопедагогика), олигофренопедагогика, сурдопедагогика, дефектология (сурдопедагогика), дошкольная дефектология, специальная педагогика, практическая психология, культурно-досуговая работа, филология, иностранный язык: два иностранных языка, русский язык и литература, казахский язык и литература, иностранная филология, переводческое дело).

3. Социально-гуманитарные науки

(история, журналистика, PR-журналистика, государственное и местное управление, менеджмент, финансы, учет и аудит, экономика, государственное администрирование, экономика в бизнесе, юриспруденция, туризм).

4. Сельскохозяйственные науки

(биотехнология, технология продовольственных продуктов, агрономия, защита и карантин растений, технология производства продуктов животноводства, лесные ресурсы и лесоводство).

5. Технические науки

(дизайн, информационные системы, информатика, вычислительная техника и программное обеспечение, архитектор программного обеспечения, радиотехника, электроника и телекоммуникации, машиностроение, электроэнергетика, транспорт, транспортная техника и технологии, робототехнические, интеллектуальные системы и приборостроение, строительство, проектирование и информационное моделирование строительных объектов, стандартизация, сертификация и метрология (по отраслям), стандартизация, экспертиза и аудит качества (по отраслям)).

6. Филологические науки

(казахский язык и литература, русский язык и литература, иностранный язык: два иностранных языка, иностранная филология, переводческое дело).

Язык издания: казахский, русский, английский.

Территория распространения: Республика Казахстан, Российская Федерация.

Главный редактор: Шуланов Ерлан Нурлыбекович.

Периодичность: 4 раза в год.

Сроки приема, рассмотрения статей и выхода в печать журнала:

№1 – Прием статей до 15 февраля, редакция рассматривает с 16 до 28 февраля, выход в печать – до 30 марта;

№2 – Прием статей до 15 мая, редакция рассматривает с 16 до 30 мая, выход в печать – до 30 июня;

№3 – Прием статей до 15 августа, редакция рассматривает с 16 до 30 августа, выход в печать – до 30 сентября;

№4 – Прием статей до 15 ноября, редакция рассматривает с 16 до 30 ноября, выход в печать – до 30 декабря.

Выпуск: в электронном виде; на бумажном носителе - издается в типографии Северо-Казахстанского университета имени Манаша Козыбаева.

Адрес редакции: СКО, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86, 150000.

Журнал включен в базу данных РИНЦ (eLIBRARY).

Правила для авторов:

Статья начинается с номера **DOI**, заглавным, жирным шрифтом, 12 пт, по левому краю. Ниже размещается индекс **УДК**, затем ниже **МРНТИ** (гос. рубрикатор научно-технической информации) Через одну строку размещается название статьи по центру без переносов, без красной строки, без точки, заглавными, жирными буквами, 12 пт.

На следующей строке - фамилии и инициалы авторов обычным жирным шрифтом, 12 пт, по центру без переносов, без красной строки. На следующей строке указываются *место работы, город, республика* автора(-ов), по центру, курсивом, 12 пт.

Название статьи, фамилия автора, место работы указываются на трех языках (казахский, русский, английский). Если статья автора на казахском языке, то сначала размещается название статьи на казахском языке, а затем на двух других языках. Если статья на русском или английском – делается аналогично.

Через две строки по центру следует слово **Аннотация** жирным шрифтом 10 пт, затем текст обычным шрифтом 10 пт, по ширине с абзацем 1 см. Аннотации должны быть представлены на трех языках (казахский, русский, английский), через одну строку друг от друга. Аннотация должна отражать проблематику статьи, цели, методы проведения и результаты работы, область применения результатов, выводы. Аннотация должна быть содержательной и емкой (**не более 300**).

После аннотации требуется написать ключевые слова (**6-8 словосочетаний**).

Через две строки следует основной текст статьи обычным шрифтом 12 пт, по ширине, с красной строки – 1 см. Ссылки на научные источники обязательны, их следует указывать в квадратных скобках порядковым номером, по мере упоминания, в соответствии со списком использованной литературы, например: [1].

Рисунки и фотографии должны иметь четкое качество изображения. Все графические материалы (графики, схемы, диаграммы) должны быть сгруппированы в виде рисунка, а формулы в виде цельного объекта.

Через две строки по центру следует слово **Литература** жирным шрифтом 10 пт, без абзаца. Ссылки на источники на языке, использующем кириллический алфавит, транслитерированы латинскими буквами. Список литературы оформляется простым шрифтом, 10 пт, с абзацем 1 см, следующим образом:

1. Иванов А.А. Процессы протаивания грунта // Доклады НАН РК. – 2007. – № 1. – С. 16-19.

2. Петров А.Ф. Теплообмен в дисперсных средах. – М.: Гостехиздат, 1994. – 444 с.
3. Наурызбаев А.С. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // Мат-лы междунар. научн. конф. «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии». – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С. 10-17.
4. Ivanov A.A. Processy protaivaniya grunta // Doklady NAN RK. – 2007. – № 1. – S. 16-19.
5. Petrov A.F. Teploobmen v dispersnyh sredah. – M.: Gostehizdat, 1994. – 444 s.
6. Nauryzbaev A.S. Istorija Central'noj Azii: koncepcii, metodologija i novye podhody // Mat-ly mezhdunar. nauchn. konf. «K novym standartam v razvitii obshhestvennyh nauk v Central'noj Azii». – Almaty: Dajk-Press, 2006. – S. 10-17.

Статьи, не отвечающие по содержанию и оформлению вышеперечисленным требованиям, к публикации не принимаются и не возвращаются авторам.

М. Қозыбаев атындағы СҚУ хабаршысы

Меншік иесі: ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ. № KZ05VPY00027875 қайта есепке алу туралы куәлік 2020 жылдың 13 қазанында ҚР Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі берген.

Басылуға 30.03.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×90 1/8. Times гарнитурасы.
Көлемі 21 б.т. Таралымы 200 дана. Кітап-журнал қағазы. Тапсырыс №66.
М. Қозыбаев атындағы СҚУ баспаханасында басылды. 150000, Петропавл қ., Пушкин к., 86.

Вестник СКУ имени М. Козыбаева

Собственник: НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева» МОН РК.
Свидетельство о переучете № KZ05VPY00027875 от 13 октября 2020 г.
выдано Министерством информации и общественного развития РК.

Подписано в печать 30.03.2023 г. Формат 60×90 1/8. Гарнитура Times.
Объем 21 усл. печ.л. Тираж 200 экз. Бумага книжно-журнальная. Заказ №66.
Отпечатано в СКУ им. М. Козыбаева. 150000, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86.

Bulletin of the M. Kozybayev NKU

Owned by NPLS «Manash Kozybayev North Kazakhstan University».
Certificate of re-registration No. KZ05VPY00027875 dated October 13, 2020 issued
by the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan.

Signed for publishing on 30.03.2023. Size: 60x90 1/8. Font type: Times. Volume: 21 c.p.lists.
Number of copies: 200. Order no. 66. Printed on office paper by M. Kozybayev NKU Press,
86, Pushkin street, Petropavlovsk, Kazakhstan, 150000.

